

Debreceni **S**

Z

E

M

L

E

Tudomány
és kultúra

2017/3

Szerkesztik:

ifj. Barta János *főszerkesztő* Kovách Ádám *főszerkesztő-h.*
Bazsa György *szerkesztőbizottsági elnök*
Angi János, Baráth Béla, Pallai László, Papp Gábor,
Pusztai Gábor, Rácz István, Udvardy Antal, Virágos Márta

A szerkesztőség címe:

Debreceni Szemle, Szerkesztőségi titkárság
Dancs Ágnes *kuratóriumi és szerkesztőbizottsági titkár*
Debrecen, Egyetem tér 1.
Postacím: 4002 Debrecen, Pf. 400
Telefon: 06 (52) 512-900/22133, 22388 mellék
E-mail: szemle@unideb.hu
URL: <http://szemle.unideb.hu>

Kiadja:

A „Debreceni Szemle” Alapítvány

Kuratórium és Szerkesztőbizottság:

Orosz István <i>elnök</i>	Bazsa György <i>alelnök</i>
Abádi Nagy Zoltán	Jávor András
Beck Mihály	Mazsu János
Bitskey István	Sipka Sándor
Gaál Botond	Szabó József
Gergely Pál	Virágos Márta

2014-től megjelenik negyedévente a
<http://szemle.unideb.hu> weboldalon is

Előfizethető, illetve a megjelenés támogatható

A Debreceni Szemle Alapítvány 11625009-07950000-25000006 sz. számláján, illetve a szerkesztőségi titkárságon készpénzben.
Éves előfizetési díj 2.000 Ft.
Külföldre (kivéve a környező országokat): 80 USD, ill. 60 EUR.
Bank neve: Erste Bank Hungary Zrt., SWIFT kód: GIBA HU HB

DEBRECENI SZEMLE

TUDOMÁNY ÉS KULTÚRA

Debrecen és a régió tudományos műhelyeinek folyóirata

XXV. ÉVF.

ÚJ FOLYAM

2017. III. NEGYEDÉV

Az első folyam 1927-től 1944-ig jelent meg.

A REFORMÁCIÓ JUBILEUMAI

<i>iff. Barta János: A reformáció jubileumai</i>	279
<i>Fekete Károly: Sorsközösségben egymással és a Krisztus-történettel</i>	281
<i>Gaál Botond: A debreceni reformátorok szemléletformáló szerepe a magyar kultúrában</i>	287
<i>Csohány János: A reformáció kezdetei Debrecenben</i>	303
<i>Kustár Zoltán: Néhány adalék Méliusz Juhász Péter héber nyelvi ismereteinek kérdéséhez</i>	307
<i>Hodossy-Takács Előd: Isten igéjéből jobbra tanítani. A II. Helvét Hitvallás és az Ószövetség</i>	318
<i>Imre László: A „kisebbségi” lét ereje (Németh László és a protestáns örökség)</i>	326
<i>Berkesi Sándor: Kodály Zoltán és a református egyházzene</i>	332

TANULMÁNYOK

<i>Kelemen János: Hinni és tudni: Teológia és tudomány</i>	340
<i>Takács Izolda: Szkülla és Kharübdisz között</i>	349
<i>Fári Miklós Gábor – Kurucz Erika – Domokos-Szabolcsy Éva: Újabb adatok a magyar genetika történetéhez I. – Oláh László emlékezete</i>	364

MEGEMLÉKEZÉS

<i>Beck Mihály professzor emléke</i>	376
--	-----

KÖNYVSZEMLE

<i>Reformáció (A Gerundium különszáma) (Bényei Miklós)</i>	377
<i>Dobos István: Az olvasás esemény (G. Tóth Anita)</i>	383
<i>Az autonómia és határai. Kortárs német és magyar bioetikai írások (Szerk. Annette Dufner–Körmüves Sándor–Rózsa Erzsébet) (Jánosfalvi Péter)</i>	387
<i>E számunk szerzői</i>	397
<i>Contents</i>	398

Támogatóink

Debreceni Egyetem
www.unideb.hu

Debreceni Universitas Nonprofit Közhasznú Kft.
www.debreceniuniversitas.hu

Debreceni m. j. Város és a Debreceni Egyetem
Művészeti és Közművelődési Bizottsága

A Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Területi Bizottsága
<http://tab.mta.hu/debreceni-teruleti-bizottsag>

THE DEBRECEN REVIEW – SCIENCE AND CULTURE

is an academic quarterly that publishes studies in the humanities as well as in the social and natural sciences, focusing on the findings of recent research in these disciplines. Since it appeals to a wide and educated public, it aims to combine scientific exactness with readability in its style.

Drawing upon the centuries-old academic traditions of the city, *Debreceni Szemle* has adopted and continues the legacy of its predecessor with the same title, which was published between 1927 and 1944.

Although *Debreceni Szemle* is mainly reliant on and addresses the intellectuals of the Debrecen region, it also publishes contributions by leading experts both in Hungary and abroad.

In addition, the journal reports on scientific and cultural events of the region, especially on those organized by the University of Debrecen and the Regional Centre of the Hungarian Academy of Sciences. Events related to the city from anywhere in the world are also given detailed coverage.

Debreceni Szemle was launched by Debrecen Universitas (the legal predecessor of the University of Debrecen) in cooperation with the Debrecen Committee (the present Regional Centre) of the Hungarian Academy of Sciences in 1993 with the support of the municipality of Debrecen.

Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József ügyvezető
Nyomdai előkészítés: Dancs Ágnes és Udvardy Antal
Megjelenik 2017 októberében
HU ISSN 1218-022X

DEBRECENI SZEMLE – TUDOMÁNY ÉS KULTÚRA

Tudományos folyóirat, amely a humán és a társadalomtudományok, valamint a természet- és műszaki tudományok minden ágának legújabb eredményeivel – és nem csak a régióban vagy hazánkban elértokről – kívánja megismertetni a széles értelemben vett tudományos értelmiséget. Tanulmányainak tárgyalásmódja: stílusa, nyelvezete olyan, hogy befogadható legyen az illető tudományterületet nem művelő kutató és érdeklődő értelmiségi számára is.

A Debreceni Szemle az ugyanilyen címen *1927 és 1944* között megjelent folyóirat folytatójának tekinti magát, épít a századokon át kisu-gárzó debreceni kulturális hagyományokra.

A folyóirat támaszkodik a város, a megye és a régió tudományos és kulturális potenciáljára, de *országosan csaknem egyedülálló célkitűzésének* megfelelően a szóban forgó tudományterületek legjobbjai tollából közöl tanulmányokat.

A Debreceni Szemle ugyanakkor hírt ad a város és a régió tudományos eseményeiről (elsősorban a Debreceni Egyetem és a Debreceni Akadémiai Bizottság rendezvényeiről), illetve az ilyen eseményekről bárhol a világon, ha azokban a debrecenieknek lényeges szerepük volt.

A Debreceni Szemlét 1993-ban a Debreceni Egyetem jogelődjét képező Debreceni Universitas, valamint az MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága, DAB – (mai nevén: MTA Debreceni Területi Bizottsága) indította újra Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzatának akkori támogatásával.

Gerincfelirat
Gerincfelirat

ifj. Barta János

A reformáció jubileumai

Szerencsés egybeesés, hogy amikor a reformáció születésének 500. évfordulójához érkezünk, egyúttal Debrecen reformátusságának 450. évére is emlékezhetünk. A reformáció kezdeteként számon tartott 1517-es esztendő az európai történelem nevezetes fordulópontja lett. Ebben az évben, október 31-én szögezte ki Luther Márton ágostonrendi szerzetes 95 pontból álló vitairatát a wittenbergi vártemplom kapujára, elindítva ezzel a reformáció Európa tekintélyes részét meghódító diadalmenetét. 1567, amihez a mi ünnepünket kapcsoljuk, szerényebb területet érintett, Debrecen szempontjából azonban mégis fontos eseményt jelöl. Ebben az évben fogadták el a debreceni zsinaton a magyarországi reformációra döntő hatást gyakorló *Második Helvét Hitvallást*, amely létrehozta, megszilárdította a Magyar Református Egyház szervezeti kereteit. A dokumentum követte azt a Hitvallást, amelyet Bullinger Henrik állított össze, s 1566-ban írták alá a svájci egyházak lelkészei. Az a tény, hogy egy évvel később ennek elveit már Magyarországon is elfogadták, jól mutatja, hogy a hazai társadalom mennyire fogékony volt az új tanokra.

A Debreceni Szemlében több tanulmánnyal emlékezünk a kettős történelmi fordulatra. Ez ugyanakkor alkalmat szolgáltat arra is, hogy ne csak a nevezetes két év eseményeire vagy szereplőire figyeljünk, hanem a reformációs folyamat kevésbé ismert, de a tiszteletet hasonlóképpen megérdemlő résztvevőire is. Hiszen mindkét évszám egy-egy hosszú út állomását jelentette, amely elődök és követők fáradtságos és sok veszélyt rejtő munkájával teljesezhetett ki. Luther hitújító, vagy legalábbis az egyházat reformálni akaró elődei közül többen is máglyára jutottak (mint a cseh Husz János), s tudjuk, őt is fenyegette a büntetés, ami elől csak Bölcs Frigyes szász választófejedelem mentette meg, amikor Wartburg várában látszat-fogságra vetette. De a német reformátor tanainak gyors elterjedésétől is konfliktusokkal teli pálya vezetett a svájci/kálvini reformáció elfogadásáig. És ebben immár nemcsak a katolikusok ellenállása jelentett akadályt. Luther és Zwingli 1529-i eredménytelen marburgi hitvitája meghiúsította a két irányzat megegyezését. Igaz, Zwingli 1531-ben végül mégis a katolikus kantonokkal vívott kappeli csatában vesztette életét.

Az európai eseményekhez hasonlóan a magyar reformáció is hosszabb érési, fejlődési folyamaton ment keresztül. Előbb a német reformátorok hatása érvényesült jobban, pár évtizeddel később a svájciaké. Mivel a magyarországi német városok polgársága Luther tanait fogadta el, a magyar lakosság inkább Kálvin nézetei felé hajolt. Ezzel pedig nemcsak vallási, hanem komoly politikai, társadalmi és gazdasági következmények is jártak. Debrecen számára a reformá-

tus hit a három részre szakadt országban a túlélés eszközzé vált. Abban az időszakban, amikor a „két pogány” közé szorult hazában a török és a Habsburg hatalom határára került települések lakói számára sokszor csak a menekülés, az elbujdosás lehetősége maradt, akkor Debrecen lakóinak szilárd hite, a hittel járó felelősségtudat adott tartást, és teremtett olyan közösséget, amely képessé tette tagjait a helyben maradásra a legnehezebb körülmények között is. A közösség iránti elkötelezettség készítette őket arra, hogy – ha súlyos megpróbáltatások és áldozatok árán is –, de vállalják a városra a két elnyomó hatalom által kirótt erőn felüli terheket.

Van Debrecenben egy rokonszenves legenda arról, hogy mennyire meg voltak győződve a lakosok választott hitüknek Isten által kijelölt diadalában. Ez a híres lycium-fa története. A városban a reformációt megindító Bálint pap a katolikus Ambrosius mesterral bocsátkozott volna vitába. Miután véleményükkel nem jutottak közös nevezőre, Ambrosius egy lycium bokor letört ágát szúrta a földbe, mondván: *„Akkor lesz ebből vallás, amikor a gallyból fa lesz”*. Ma a fává terebélyesedett lycium a város egyik turisztikai nevezetessége a Kálvin téren. A töretlen fejlődést sugalló szép legenda ellenére a debreceni kálvinizmusnak is megvoltak a maga buktatói. Hiába volt mezőváros Debrecen, papját földesura hívhatta meg. Az 1536-ban a városba érkező Bálint pap még a lutheri reformációt vezette be Debrecenben, s hiába tartozott nem sokkal később a helvét irányzathoz Dézsi András iskolamester, ha neki 1549-ben el kellett hagynia a várost, mert nem felelt meg Török János földesúr szigorú lutheránus elvárásainak. Debrecenben még évekig váltogatták egymást a lutheri és a helvét tanokat valló lelkészek, tanítók, míg végül – földesura ellenében – a város a kálvini tanok mellé állhatott. Közösségét pedig olyan lelkipásztorok vezethették, mint a reformáció hazai történetében is kiemelkedő szerepet játszó Dévai Bíró Mátyás, Kálmán-csehi Sánta Márton vagy Méliusz Juhász Péter.

Folyóiratunk tanulmányaiban elsősorban az új vallás debreceni igehirdetőit és munkásságukat kívántuk bemutatni. Szerzőik a reformáció legnevesebb hazai ismerői, többségükben a Debreceni Hittudományi Egyetem professzorai, munkatársai, akik elsősorban saját kutatásaik eredményeit adják közre. De közben megtudhatjuk olyan közhelyszerű megállapítások, szólások eredetét is, mint pl. a „Kálvinista Róma” elnevezése. Ezt először Dávid Ferenc unitárius erdélyi püspök adta még a 16. században gúnynévként Debrecennek. A 20. századra azonban az elnevezés pejoratív színezete eltűnt, tartalma pozitív fordulatot kapott, s mára az egész ország szemében Debrecen szimbolizálja.

A reformáció egyetemlegesen elősegítette az egész szellemi élet fejlődését, s kihatással volt az élet számos más területére is. Magyarországon Debrecen kitüntetett szerepet játszott e változások kezdeményezésében és véghezvitelében. A „Kálvinista Róma” a magyar művelődés történetében évszázadokon keresztül szellemi fővárosa volt hazánknak.

Fekete Károly

Sorsközösségben egymással és a Krisztus-történettel¹

Kedves Testvéreim! Hálaadó Gyülekezet!

Szenháromsághoz kötött élet

A Tiszántúli Református Egyházkerület pecsétjén – egy olyan egyházban, amely nem használ képeket – egészen meglepő módon, képi ábrázolás van: Jézus megkeresztelkedésének pillanata.² A képen együtt látjuk a Mennyei Atya, a Fiú és a Szentlélek attribútumait (1. ábra), hogy a hitelesítő bélyegző minden lenyomata a Szenháromság Egy Igaz Istenre emlékeztesse azt, aki látja ezt a képet.

1. ábra: A Tiszántúli Református Egyházkerület pecsétje és a Krisztus megkeresztelkedését ábrázoló fametszetes tábla

¹ Ünnepi beszéd a Reformáció Emlékévének református megnyitó istentiszteletén. Elhangzott a Debreceni Nagytemplomban 2017. január 31-én.

² Nógrádi Mátyás alatt, 1665–1688 között készült a Tiszántúli Református Egyházkerület első fém pecsétnyomója, 18 dénárért. Első ismert lenyomata 1747-ből maradt fenn, Zoványi György egyik levelén látható. Felirata latin nyelvű volt, mely 1849-ben változott magyar nyelvűre.

A ma is használatos pecsét eredete Wittenbergig és a Wittenbergben tanuló Melius Juhász Péterig (1536 körül – 1572),³ Debrecen reformátoráig vissz bennünket. Ezzel is bizonyítva: a magyar reformáció szinkronban haladt az európai reformációval, és annak integráns részévé vált.

Wittenbergben minden coetustag köteles volt esküvel elhatárolódni az antitrinitárius tanításoktól (*Formula Iuramenti*), és hitet tenni a Szentháromság mellett.⁴ Ezért is lett Melius a hazai antitrinitarizmus elleni harc kiemelkedő egyéniségévé. Nem csoda, ha Melius 1565-ben megjelent Jób könyve fordításában a nyomdász, Raphael Hoffhalter (1525 körül – 1568) a Krisztus megkeresztelkedését ábrázoló fametszetes táblával nyitja a kötetet (1. ábra), majd 1567-ben, 450 évvel ezelőtt, a Melius szerkesztette Debreceni Hitvallásban azt tanítja Istenről, hogy az Atya a szózatban, a Fiú férfi alakban, a Szentlélek a galamb képében nyilatkozta ki magát⁵: „*Ez az én szeretett Fiam, benne gyönyörködöm*”, „*öt hallgassátok!*” (Mt 3,17.; 17,5c) Debrecen ezzel a Szentháromságba vetett hit bátyja lett. Melius Juhász Péter hitvitái benne tartották egyházunkat a keresztény hagyomány fő sodrában. Egyházkerületünk jelképe református identitásunk két pillérére utal: a Szentháromságba vetett hit megvallására és Isten Igéjének az egyéni és az egyházi élet középpontjába állítására.

Máig ható üzenet ez: az ember élettörténetét Isten felveszi a maga történetébe. Életünk a Krisztus-történetbe ágyazódik: „*nem az önmagamé, hanem az én hűséges Uramnak és Megváltómnak... tulajdona vagyok*” (HK 1.), aki „*a világ kezdetétől a világ végezetéig... kiválasztott gyülekezetet gyűjt magának*” (HK 54).

Ez lett egyetlen vigasztalása a Mohács után összeomlott, élet-halál harcát vívó magyarságnak.

Krisztus-történettel átszótt öt évszázad

Az ország három részre szakadása és a török hódoltság miatt a magyar protestantizmus, miközben természetes része volt az európai reformációnak, sajátos jelleget öltött. Míg osztozott Luther örök emberi kérdésében: „Hogyan talállok egy kegyelmes Istent?”, addig egy másik kérdésre is keresnie kellett a választ: „Miért engedi Isten a nemzet összeomlását?” A magyar reformátusság sajátossá-

³ A szerző ebben az írásban a *Melius* névváltozatot használja.

⁴ Keveházi Katalin: *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig*. Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae 10. Szeged, 1986. 21kk.; Géza Szabó: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*. Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum, Band II. Akademischer Verlag Halle, Halle(Saale) 1941. 32kk.

⁵ László Makkai: *Zwei Bekenntnisse der Synode in Debrecen 1567*. In: Peter F. Barton-László Makkai: *Ostmitteleuropas Bekenntnisschriften der Evangelischen Kirchen A. und H.B. des Reformationszeitalters III/1. 1564–1576*. Budapest, 1987. 170kk.

ga lett, hogy az egyéni üdvösségkeresésen túl szem előtt tartotta a közösségi felelősségtudatot, ébren tartva szívében a vallásszabadság és a nemzeti függetlenség vágyát. Emiatt lett magyar nemzeti emlékhely a Nagytemplom, ahol a 19. századi magyar nemzeti függetlenségi törekvések emblematikus történelmi eseményei zajlottak. A magyar református történetben tehát összekapcsolódik az egyéni üdvösség és a közösségi felelősségvállalás ügye.

A szélesebb értelemben vett nyugati protestantizmus részeként fejlődő magyar reformátusság történetében négy jellegzetesség rajzolódik ki:

Az első: a Biblikus kegyességű református spiritualitás, amely mentes a rajongástól.

A második: a szociális elkötelezettség, amely a templom – iskola – szeretetszolgálat triumvirátusában éli hétköznapjait.

A harmadik: a teológiai és világi tudományossággal való élő kapcsolat, amelyet a debreceni költő, Kiss Tamás így verselt meg: „Osztogatta kincsét a / híres bibliotéka / kibe négy század óta / hazajött Európa”.

A negyedik jellegzetesség: a közösség hűségese szolgálata, amely az első világháború után, amikor a magyar reformátusság jelentős része kettős – nemzeti és vallási – kisebbségi helyzetbe került, kontextuális feladattá vált a nemzeti, kulturális, nyelvi és hitbeli identitás megőrzése.

A reformáció beírta magát Debrecen és a magyarság történetébe. Debrecen és a magyar reformátusság pedig beírta magát a világ reformátussága és a világkeresztyénség történetébe. Ma is részesei vagyunk ennek a közös történetnek. Hisszük, hogy életünk szálait Isten beleszövi az Ő történetének, a Krisztus-történetnek a szövetébe. Ennek tudatában adunk hálát református egyházunk Krisztus-történettel átszótt öt évszázadáért!

Sorsközösség és történeteink megosztása

A reformáció 500. évfordulóján párbeszédre hívjuk saját közösségeinket és testvéregyházainkat Debrecenben, Magyarországon, a Kárpát-medencében, Európában és az egész világon, hogy kölcsönösen osszuk meg és cseréljük ki a történeteinket. Így kerülünk igazán sorsközösségbe egymással és a Krisztus-történettel.

A jubileumi esztendő lehetőséget ad arra, hogy elmondjuk egymásnak, mit tapasztaltunk az úton, ugyanakkor annak is kitüntetett alkalma ez az év, hogy tanúságot tegyünk arról, hogyan ismertük fel életünkben a súlyos történelmi traumák közben a Krisztus-történet valóságát. Megújulásunkat segíti, ha a közelmúlt sok elbeszélendő és kibeszélendő tapasztalatát megoszthatjuk egymással.

A 20. század közepe töréspontot jelent a nyugati kultúra, a keresztyénség és a magyar reformátusság történetében. A két világháború borzalmai alapjaiban rendítették meg a „keresztyén” civilizáció krisztusi minőségébe vetett hitet. A magyar reformátusságra pedig rázárult az ateista ideológiára alapított szovjet világbirodalom burája.

Miközben a nyugati keresztyénség, benne protestáns testvéreink a Holokauszt és a gyarmatbirodalmak felbomlása örökségének feldolgozására és teológiai reflektálására tettek kísérletet, addig mi itt, a vasfüggöny mögött, egy nyomasztó, kompromisszumokkal és megalkuvásokkal terhelt, zárt világban vegetálva, egyre inkább „szétfejlődtünk” nyugati testvéreinktől.

Bizony, nem jártunk végig olyan szellemi-teológiai utakat együtt a nyugati vagy a globális Délen élő testvéreinkkel, amelyek a szekularizálódás és a gyakorlati materializmus⁶ jelenségeivel dörömbölnek az egyház kapuján. Fejtörést és gondot okoz, hogy az elbontott politikai vasfüggöny kulisszái mögött még mindig masszív a lelki-szellemi vasfüggöny és kísért a partikularizmusba kapaszkodás. Sokat és mélyebben kell még tanítanunk a javak istenítésének veszélyeiről, amely a mohó meggazdagodás, az uralkodni vágyás és az erőszak triászával kétségbeejtő aknamunkát képes végezni.

De a történetünk része az is, hála Istennek, hogy megőriztünk több alapértéket: biblikus kegyességet, énekkultúrát, a gyülekezeti közösség szeretetét, gyülekezetorientált teológiai képzést, lokálpatrióta ragaszkodást. Mindig is a világkeresztyénség és a protestáns közösség részének tartottuk magunkat, de negyven év izoláció alatt igencsak mások lettünk.

Amikor a kommunizmus összeomlott, kicsit olyanok voltunk, mint amikor valaki hosszú hibernációból ébred fel. Visszatértünk teljes értékű tagként és partnerként a világkeresztyénség és a világ protestantizmusának nagy közösségébe, de úgy éreztük magunkat, mintha egy más világba érkeztünk volna. És úgy is néztek ránk nyugati vagy keleti testvéreink, mint valami múltból érkezett időutazóra.

A reformáció 500., és a magyar református egyház 450. évfordulója lehetőséget kínál arra, hogy ne csak formális résztvevői legyünk a protestantizmus 21. századi történetének, hanem tegyünk erőfeszítéseket arra, hogy megismerjük és megértsük önmagunkat és egymást is.

Megszabadítva a megújulásra

A közelmúlt történelmi bizonytalanságai után és a bizonytalan lét közben életfontosságú megerősödni abban, hogy a kegyelmes Isten ma is megtalálható. Feldolgozhatatlan múlttal, megszakadt egyháziassággal, szétmálló népegyházi keretek romjain is van kegyelem. Az igazi jubileumi évet nem mi rendezzük, hanem Isten ajándékozta nekünk: van szeretett Fiú, van kiben gyönyörködni, van kire hallgatni! „Nincsen azért most már semmiféle kárhóztató ítélet azok ellen, akik Krisztus Jézusban vannak, mert az élet Lelkének törvénye megszabadított téged Krisztus Jézusban a bűn és a halál törvényétől.” (Róm 8,1-2) Aki

⁶ Kozma Zsolt: *Isten megbízása és a társadalom kihívása a lelkipásztor életében*. In: Kozma Zsolt: *Önazonosság és küldetés*. Kolozsvár. 2001. 47.

ezt meghallja egyházban – gyülekezetben, az felszabadul a feloldozásra, a kegyelemhirdetés érzékelhetővé tételére. Az absolutio a lelki élet egészségének helyreállítója,⁷ a kegyelmes Krisztus ajándéka. Ma olyan gyülekezeti tagokkal van dolgunk, akik nyugtalanok, letörtek, megkísértettek, akiket a sorsuk a kételyek és a szenvedések területére üzött, vagy akik megszegték a szövetséget, akik sem a valóságnak, sem az ígéreteknek nem tudnak örülni és nem mernek bennük bízni. A keresztyén hit azzal segít, hogy nem a valóság alól, hanem a valóságra szabadítja fel őket. Életük nincs kizárva a szövetségből, hiszen az Istennel kötött szövetség felmondhatatlan, mert Isten akkor is hű marad, ha mi hűtlenné válunk. Az absolutio, az elengedés, vigasztalás, olyan ünnep, amelyet az Atya ad a tékozló fiúnak. A megsebzett, nyugtalan, megtört és megbántott ember Isten díszvendége, olyan valaki, akit Isten nem megbántani, hanem életre méltóztatni akar.⁸

Kívánva kívánom, hogy a kegyelem Ura használja fel a magyar református-ság kettős jubileumi évét arra, hogy ránk találjon az annyira óhajtott lelki megújulás!

Megújult, felszabadított lélekkel, a kegyelmes Krisztussal szeretnénk továbbra is jelen lenni a világkeresztyénség és a világ protestáns egyházainak testvéri közösségében. Készek vagyunk megérteni testvéregyházainkat és tanulni tőlük, és készek vagyunk mi is felajánlani annak a zarándokútnak a tapasztalatait, amelyen eddig vezetett bennünket az Isten.

Hálaadásunk alkalmai

A reformáció 500. évfordulóján a Magyar Református Egyház arra készül, hogy tanúságot tegyen arról a Krisztusról, aki befogadott bennünket a saját történetébe. Ezt szolgálják jubileumi programjaink: országos kiállítás a Nemzeti Múzeumban, a II. Helvét Hitvallás új magyar fordításának elfogadása, „Csillagpont” ifjúsági fesztivál, közös evangélikus-református zsinat, országos reformációi megemlékezés. És ezt szolgálják részegyházaink rendezvényei is: Kárpátalján a „Reformáció Gyermekéi” program, Erdélyben a Kolozsvári Református Gyűjtemény megnyitása, Felvidéken a rimaszombati reformációi emlékmű felavatása; valamint a Tiszántúli Egyházkerület programjai: a Szentírás vándorútja, a „Hirdesd az Igét!” – program a Reformátori alapok felfrissítésével, regionális találkozók, a „Con Spirito” egyházzenei fesztivál, és a reformáció debreceni emlékművének felállítása.

⁷ Vö.: Gyökössy Endre: *Életápolás*. Kálvin Kiadó Bp. 1993. 108kk (*Ekléziogén és ekléziológén neurózis* című tanulmány).

⁸ Ernst Lange: *Chancen des Alltags. Überlieferungen zur Funktion des christlichen Gottesdienstes in der Gegenwart*. Kaiser Verlag. München. 1984. 210–211.

Arra hívjuk Isten népét, hogy tekintsünk az Atyára, a mi gondviselőnkre; Krisztusra, a mi Megváltónkra; és a megszentelő Szentlélekre. A Szentháromság Isten erősítse meg hitünket abban, hogy személyes élettörténetünk, egyháztörténetünk és az embervilág története is felvétegetett a Krisztus-történetbe. Gyönyörködjünk a szeretett Fiúban, Jézus Krisztusban, és kövessük az igei felszólítást: „*Őt hallgassátok!*” (Mt 17,5c)

Gaál Botond

A debreceni reformátorok szemléletformáló szerepe a magyar kultúrában

Debrecenben más arca van a történelmi emlékezetnek. Másként is kell elmondani. Ha a magyar reformátorokra gondolunk, különösen is a debreceniekre, akkor nyomban azt a kérdést tesszük fel: az ő tetteiket mi vezérelte? Miért vállalták a sok-sok küzdelmet? Csupán „vallásújítást”¹ akartak? Aligha! Ennek önmagában nem lett volna értelme. A mindennapi élet folyt volna ugyanabban a mederben, miközben másféle vallást kellett volna követniük. Ez hiábavalóságnak tűnik, nincs is összhangban ezeknek a reformátoroknak a belső indíttatású szándékával, de a szellemi képességükkel sem. Itt a „vallásújításnál” sokkal többről van szó. A reformáció fölkarolta és vitte magával az egész szellemi életet, s gyökeres változásokat hozott az élet számos területén. Ekkortájt Európa szellemi-lelki-közéleti felfogásában hatalmas fordulat következett be, amely mögött mindig ott volt a cselekvők tudatos akarata, egyben mélységes hite a jövőalakítás biztos sikerében. Debrecenben is ez történt, ilyen reménységgel alakították a sorsukat. A Magyar Genf,² vagy másik nevén a Kálvinista Róma³ a magyar művelődés történetében évszázadokon keresztül szellemi fővárosa volt hazánknak. Hogy ez tényleg így volt, ennek valóságát e tanulmány segít belátni. Ezért alakult ki természetesen a jó értelemben vett, és büszkeséggel ápolt debreceni történelem-szemlélet, melyet elsősorban a reformációnak köszönhetünk. Ezen a tájon ez formálta sajátossá az itt élők történelmi emlékezetét. Mindez nyilvánvalóan beleágyazódik az európai művelődés történetébe is. Egy ilyen tágabb és szűkebb nézőpontból szeretnénk most emlékezni mindazokra, akik nemzetünk felemel-

¹ A „vallásújítás” szót katolikus szerzőtől vettük. Vö. Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. Ecclesia Kiadó, Budapest, 1983. II. 21. A szerző használja a hitszakadás (19) és a hitújítás (25) kifejezéseket is. Viszont legtöbbször az egyház megújításáról beszél, amikor a reformáció történeti háttérét mutatja be.

² Révész Imre, a Debreceni Egyetem egyháztörténész professzora szerette ezt a kifejezést használni a Kálvinista Róma helyett.

³ Először Dávid Ferenc unitárius erdélyi püspök adta ezt a nevet gúnynévként Debrecennek. Később felújította Kazinczy Ferenc, és Ady Endre is, szintén élcelődő hangnemben. A 20. században, különösen is annak második felében a Kálvinista Róma elnevezésben valamilyen büszkeség fejeződött ki, és jelentése pozitív fordulatot vett. Ma már az egész ország szemében egyfajta jóízű beceneve lett Debrecennek.

kedéséért ezt a történelmi harcot megvívták. Az emlékezésen túl, illetve mellett arra törekszünk, hogy a történelemformálás mozgatórugóit is feltárjuk, s ezzel együtt megértsük a reformáció legbelső lényegét. Máris kérdezzük, mi az az új szemlélet, amelyet a reformátorok átültettek a magyar nemzet életébe?

A reformáció kétirányú megközelítése

Személyes hangnemre váltva, először azt a kérdést szeretném tisztázni, én miként értelmezem a reformációt, illetve miben látom annak történelmi jelentőségét. Ha a történelem természetes folyását nézzük, akkor azt látjuk, hogy a görög-római kultúra európai szellemi beágyazódása igen jelentős szerepet játszott a reformációt megelőző reneszánsz kor emberének világszemléletében. Amit átvettek az ókortól, az a nagy görög gondolkodók *valóságsszemlélete* és *teleologikus gondolkodása* volt. Ennek a két tényezőnek mindent átható ereje tapasztalható az európai szellemi életben. Így értjük meg, miként vált a Ptolemaiosz-féle geocentrikus rendszer mozdíthatatlan eszmévé, és hogyan épült bele Arisztotelész teleologikus gondolkodása az egyházi tanokba, s ennek következtében miképpen alakult ki Aquinói Tamás hatalmas középkori szintézise. Ekkor válik érthetővé, hogy mi a szerepe Augustinus teológiai és filozófiai hatásának, vagy mi a jelentősége a 15. században létrejött Firenzei Akadémia tudománytörténeti úttörő szerepének az európai egyetemek fejlődésében. E gondolatvezetés mentén észrevehetjük azt is, hogy mekkora jelentőséggel bírt a könyvnyomtatás feltalálása a szellemi életben, és ennek kapcsán milyen fontos szerepet játszott Euklidesz híres *Elemek* című könyve, amely Velencében jelent meg latinul 1482-ben. Ezek ismerete azért nélkülözhetetlen, mert egyébként nem értjük, miért hadakoztak a reformátorok a kialakult társadalmi, tudományos és kulturális élet helyes kerékvágásba történő visszazökentéséért. Nyilvánvalóan a reformációt megelőző korszak egyházi közéletében és teológiai ferdeségeiben is hallatlanul sok hibát lehet ekkor fölfedezni, nem is beszélve az általános köznépi vallásos élet furcsa irányba terelődéséről, melyet a búcsúk, a csodaszomjazás és az ereklyekultusz egyre szélesebb körben történt terjedése mutat.⁴ A keresztyénség eredeti, tiszta, egyszerű gondolkodása és életszemlélete már alig látszott az egyház és a társadalom életén. Helyette meglehetősen hatalmas politikai, jogi, gazdasági képletként megjelent a középkori egyház a maga bonyolult hierarchiájával. Mindezek mellett sokkal mélyebb volt az egyház taneli eltávolodása a biblikus szemlélettől. Különösképpen kitűnt ez az 1215-ben hivatalosan is bevezetett *transsubstantiatio* (átlényegítés, átlényegülés) tanában, mely szerint a mise alkalmával a pap átváltoztatja a kenyeret és a bort Krisztus valóságos testévé és vérévé. Ez összefüggésben van az üdvösségről szóló tanítással, mely szerint az

⁴ Vö. Révész Imre: *A reformáció*. 2. kiadás. DRTA Egyháztörténeti Tanszékének tanulmányi füzetei, 13. szám. Debrecen, 1990. 7.

isteni kegyelmet maga az egyház bizonyos szertartások által közvetíti a híveknek, ugyanakkor kiérdemlése részben az emberi jócselekedetek révén adódó jutalom. Az előreformátorok: Peter Wald (1140–1217), John Wycliffe (1320–1384), Husz János (1371–1415), valamint Girolamo Savonarola (1452–1498) és mások⁵ már figyelmeztettek arra, hogy ez nem bibliai tanítás, de maga a római egyház is érzekelte a saját tanbeli tévelygéseit, és már az 1414. évben kezdődő Konstanzi Zsinaton megállapította, hogy az egyháznak „fejében és tagjaiban” szüksége van a megújulásra, a reformációra.⁶ Ha tehát ebből a történelmi nézőpontból figyeljük az események folyását és a késő középkor szellemi életének alakulását, egyértelműnek tűnik a reformáció elkerülhetetlen bekövetkezése. Szinte logikai következményként érzékelhetjük a forradalmi változás menthetetlen megjelenését a reformációban. A gondolkodó ember számára a reformáció egyenesen történelmi szükségszerűség. Ezt azonban bármennyire is logikusnak tartjuk, és a természetes ész számára elfogadhatónak, már most jelezzük, hogy a reformáció lényege egészen máshol és másban keresendő! Ezt hallva, esetleg döbbenettel, vagy jobb esetben máris kíváncsisággal kérdezhetjük: hogyan van ez? Válaszolunk majd erre a kérdésre is.

Mielőtt erre sor kerülne, nézzük meg, miként lehet szemlélni a történelmi eseményeket a mi 20. és 21. századi nézőpontunkból visszafelé tekintve. Ez is fontos és érdekes lehet számunkra, ugyanis ez közelebb van hozzánk és tapasztalatunk is van ezzel kapcsolatban. Ha ugyanis a mi korunk emberét kérdezzük, egészen sajátos értelmet talál a reformációban. A tudás évszázadából visszanezve az akkori eseményekre, a művelt ember nyilvánvalóan másképpen fogalmaz, vagy legalábbis másféle szempontok alapján ítéli meg a századokkal korábban végbement változásokat. Ezek sokfélék és merőben különbözőek lehetnek. Nézzünk néhányat ezek közül. – Mivel a reformáció főként egy szükségszerűen bekövetkező történelmi eseményként jelenik meg legtöbbször számára, ezek az emberek úgy látják, hogy az elfajult egyház visszaalakításáról, „re-formálásáról” van szó, amikor is a középkori egyházat vissza akarták „vezetni” annak ősi formájára. Más szavakkal kifejezve, az életét újjá akarták szervezni az őskereszténység mintájára, s ebben volna a reformáció lényege. Ennek a mintának a leírását jobbra már a Bibliában is megtaláljuk, amikor az ösgyülekezetről olvassunk. Korunkban ez tűnik a legáltalánosabb véleménynek a reformációról, s bár őszintén méltányolhatjuk ezt a felfogást, amelyet még egyháztörténészek is

⁵ Azért választottuk ezt a négy nevet, mert a wormszi Luther-szobor négyszögű körletének a sarkaiban jelképesen ennek a négy előreformátornak a szobrát formázták meg.

⁶ Vö. M. Eugene Osterhaven: *Az egyház hite. Történelmi fejlődés – református szempontból*. MORE Kálvin János Kiadó, Budapest, 1995. 128. A konstanzi zsinat idején még nem használták a „reformáció” szót, amely csak a reformátorok után közvetlenül következő évtizedekben jött használatba, előbb angol nyelvterületen I. Erzsébet királynő idejében.

gyakran képviselnek, de már most sietünk megjegyezni, hogy itt nagyobb óvatosságot javasolunk, mert mi nem vagyunk őskeresztyének. – Mások inkább a dolog eszmei oldalára teszik a hangsúlyt és a reformációban az ész fölszabadítását látják a középkori tekintélyek alól. Ennek a tudományok fejlődése tekintetében van jelentősége, hiszen az egyház ténylegesen is rátelepedett a tudományokra a maga arisztoteliánus gondolati rendszerével, s azok a reformáció révén e gúzsba kötött állapotukból szabadultak meg. Ebben is nagyon sok igazság van. Ugyanis, amikor és ahol a *Philosophus dicit* elhangzott, ott nem sok esélye volt a természettudósoknak. – Ismét mások az ember szabad vizsgálódásának lehetőségét ünnepelték a reformációban, amely ezt biztosította a hitéletben, a lelkiismeretben, vagy akár az egyházi szervezeten belül is az emberi szellem szabad mozgása által. Egy olyan helyzetben ugyanis, ahol központilag írják elő, hogy mit hogyan kell gondolni és hinni, akkor az egy fejlődésképtelen, zárt rendszer. – Ehhez hasonlóan értékelik a reformációt azok, akik a modern szabadság gondolat megszületését és az egyéniség kibontakozását látják ebben az erőteljes szellemi-lelki folyamatban. A „*Jöjj el szabadság! Te szülsz nekem rendet!*” gondolat⁷ juthat itt eszünkbe József Attilától, amely teret, szabadságot és felszabadult lelket akar magának, illetve ezekért kiált. Ez igazolja is e csoport véleményének, vágyának jogosságát. – A politika iránt érzékeny gondolkodók pedig a demokrácia diadalát vélik fölfedezni az egyházi átalakulásban, hiszen az egyéniség kibontakozása egyben a társadalmi lét magasabb szintjét jelenti, s ilyen tekintetben is a fejlődés forrása. Gondolhatunk itt a puritánok presbiteriánus felfogására annak minden következményével. – Sőt, olyan teoretikusok is akadnak nagy számban, akik az egész reformációs eszme-mozgás okát, indítórugóját valamilyen társadalmi és gazdasági tényezőkben vélik fölfedezni. Max Weber nem hiába mutatta ki a protestantizmus gazdaságpezsdítő hatását, s ennek etikai vonzatait általában elfogadta az egész világ. De még ezeken felül is vannak más vélemények.

A reformáció mint modellváltás

Ha becsületesen gondolkodunk, azt kell mondanunk, ezek mindegyikében van valamilyen igazság. Valamennyien igyekeznek értelemmel megragadni, és magukban elrendezni a reformáció történelmi szerepét. Nem mondhatjuk azt, hogy ezekben az érvekben sorakozó tények, legyenek azok elvek vagy gyakorlati szempontok, nem játszottak volna jelentős szerepet a reformáció folyamatában, vagy akár a létrejöttében is. Képies kifejezést használva, még inkább a csíra szárba szökkenéséhez szükséges belső életerőt biztosították! A történelmi emlékezet egyszerűen ebbe az irányba mutat, az említett meglátásoknak releváns jellege van. Mégis azt kell mondanunk, hogy ezek az utólagosan észrevett tuda-

⁷ József Attila *Levegőt!* című verse szinte telibe találja ennek a csoportnak a gondolkodását.

mányos megállapítások első renden már, mint eredményt látják maguk előtt, s ilyenén vizsgálják a reformációt. Úgyszólván következményként hozzák felszínre az értékeit, de nem mennek le a mélybe, és nem a gyökereknél keresik a lényegét. Inkább az utólagosan észrevett adottságokat mutatják föl. Ugyanis a reformáció lényege sokkal inkább egy elvi, teológiai, dogmatikai kérdés volt a reformátorok számára, azaz lelki-szellemi természetű dolog. Nevezetesen az, hogy az ún. *megigazulás* bibliai értelmének fölfedezése hirtelen fordulatként megváltoztatta a teológiai szemléletüket. Először Luther Márton jött rá⁸ arra, hogy az Isten igazsága nem a bűnös ember folyamatos megbüntetését jelenti, hanem azt akarja Pál apostol kifejezni a Római levél 1. részében, hogy a hitben élő ember számára Jézus Krisztus váltsága elégséges, azaz Krisztus érdeméért Isten előtt igaznak nyilvánítatik. Kálvin ezt még részletesebben kidolgozta és a megigazuláshoz odacsatolta szorosán a megszentelődést, amely a statikus szemléletet dinamikus életgyakorlattá szélesítette. Ennek kapcsán a középkori keresztény ember egyszer csak szembe találta magát az élő, mindenható, kegyelmes Istenével. Most ébredt rá arra, hogy neki immár közvetlen kapcsolata van a Teremtő és Megváltó Istennel, akit a középkori egyház, vagy intézményesített vallás eltakart előle. Isten ugyanis olyan volt, amilyenek az egyház az emberek elé tárta, s ha ez a tanítás eltért a Bibliától, azt a középkori ember észre sem vette, mert megbízott az egyház hitelességében. Az egyház pedig nagyon keményen tartotta magát ahhoz, hogy a híveknek csak rajta keresztül lehet kapcsolata Istennel, s így odaláncolta magához az embert a maga testi-lelki-szellemi-akarati létében. Az újkori ember most éppen arra jött rá, hogy a hívő léleknek immár személyesen és az egyház közbeiktatása nélkül is közvetlen kapcsolata lehet Istennel. Ezt nevezhetjük modellváltásnak. A Szentírás szerint ugyanis nincs szükség más közbenjáróra, mint Jézus Krisztusra, a Szentháromság harmadik személyére. Maga Jézus mondja, hogy „*Én vagyok az út, az igazság és az élet, senki sem mehet az Atyához, csak én általam.*” (Jn 14,6) Az egyház tehát nem sajátíthatja ki magának az Isten és ember közötti közbenjáró szerepet, nem al-

⁸ A közfelfogás szerint a reformáció Luther Márton wittenbergi fellépésével kezdődött 1517. október 31-én, amikor is a Vártemplom ajtajára kitűzte 95 vitatételét. Sőt, még az is a reformáció „képvilágához” tartozik, hogy ezen a napon előállt egy szerzetes-pap, aki forradalmár módjára elindította a reformációt. Ez nem így volt, hanem azt egy évekig tartó gyötrődési folyamat eredményének kell tekintenünk, amely 1517. október 31-én lett nyilvánossá, láthatóvá. Valójában a reformáció akkor kezdődött, amikor Luther előtt megvilágosodott, hogy nem a jócselekedetek révén állhat az ember az igazságosan ítélő Isten elé, hanem a hit által, Krisztus érdeméért Isten igaznak fogadja el az embert kegyelemből. „Az igaz ember hitből él!” (Rm 1,17; Hab 2,4) Ez a pillanat a reformáció kezdete. Valószínűleg ez a kérdés már Erfurtban foglalkoztatta a reformátort, de Wittenbergben erősödött meg benne úgy 1515 táján, és ennek a bibliai látásnak az igazával, illetve ennek a tudatában állította össze a 95 tételét, amelyeket megvitatásra szánt.

kothat magának ilyen jogot, nem kérkedhet a közbenjáró vagy közvetítő kizárólagos hatalmával. Az, hogy csak a papon keresztül van bűnbocsánat, vagy a pap fel van hatalmazva, illetve csak a pap van felhatalmazva az úrvacsorai jegyek Krisztus testévé és vérévé való átváltoztatására, többé elfogadhatatlan lett az újkori tömegek számára. A szentek közbenjáró szerepét is féltették. Mindezek iszonyatos teherként nehezedtek az akkori ember lelkiismeretére. Ez a teher megszűnt, a megkötözöttségből az ember kiszabadult! Így az ember élete valóban hasonlított az eredeti keresztyén életfelfogáshoz, az őskeresztyének tiszta hitéletéhez, mert egyszerre volt szabad és engedelmes, hitvalló és gondolkodó, felszabadultan boldog és mégis a szeretet törvénye alá rendelt. Ez felelt meg a bibliai életszabálynak, mely elképzelhetetlenül nagy fellélegzést jelentett a közepkor nyomasztóan áporodott levegője után.

Az új szellemiség és a magyar diákok

A reformáció hívei világosan látták, hogy az új szemlélet az egész teológiai tanrendszer átértelmezését, újra gondolását fogja eredményezni. Ilyenkor viszont értelemszerűen merül föl a kérdés, hogy milyen alapra építsenek. Ekkor tűnik föl előttük annak a jelentősége, hogy mivel magát a reformációt is a bibliai üzenet megértése eredményezte, ezért tették előre a *Sola Scriptura* gondolatát.⁹ Tehát *egyedül a Szentírás* alapján lehet tájékozódni, ismeretet szerezni az üdvösség kérdéséről és az emberi élet értelméről. Maga az a tény, hogy kimondják a Szentírás elsőségét a *Scriptura valde prima*¹⁰ szemlélet alapján, nagyon erősen megalapozta a teológia további művelését. A reformátorok korában vált ismertté Euklidész *Elemek* című könyve, amely valamennyi tudományterület művelése számára minta volt, s ekkor vált elfogadottá a *more geometrico* általános szemlélet, mely szerint a tudományokat a geometria módján kell művelni, azaz először tisztán lefektetni az alapokat, megalkotni a fogalmakat, és erre építkezni a továbbiakban. Itt köszön vissza az euklidészi gondolkodás a teológiában, és azt is itt értjük meg, miért szerette Luther annyira a matematikát és Kálvin miért becs-

⁹ Igazából Luther írta le ezt a kifejezést egyszer egyik levelében. De a *Sola Scriptura* kimondottan, mint a reformáció alaptétele a *Solus Christus*, a *Sola Gratia* és a *Sola Fides* ismert alaptételekkel együtt csak a következő század rendszerező munkája idején jelentek meg ebben a rövid kifejező formában. Viszont nagyon frappáns összefoglalásai annak, amit a reformátorok a műveikben részletesen is kifejtettek.

¹⁰ Ez a kifejezés nagyon új. A reformáció kutatójától, David Steinmetz kanadai egyháztörténésztől származik a 2000-es évek elejéről. Jelentése: a Szentírás mindenek fölött, vagy mindent megelőző, azaz alapul szolgál minden további teológiai munkálkodáshoz. Vö. Michael Welker: *Sola Scriptura? The Authority of the Bible in Pluralistic Environments*. In: *A God So Near. Essays on the Old Testament Theology in Honor of Patrick D. Miller*. Edited by B. A. Strawn and N. R. Bowen, Eisenbrauns, Winona Lake, IN. 2003. 377.

ülte kiemelten magasra ezt a tudományt.¹¹ Nyilvánvalóan olvasták az Elemek 1482-ben kiadott latin változatát és az 1533-ban Baselben kiadott görög eredetit. Amikor ezekről a dolgokról olvasunk a reformátorok műveiben, akkor érhető tetten a más tudományokkal, közöttük az egzakt tudományokkal való kapcsolatuk is. A reformátorok koruk kimagasló szellemi egyéniségei voltak, s ezért szükséges megvizsgálni gondolataik mélységeit. Őket tehát nem bátor forradalmároknak kell tekintenünk, amint azt sokan gondolnák, hanem igenis úgy, mint koruk hatalmas képességű gondolkodóit és egyben lelki vezetőit.

A reformátorok majdnem mindegyike egyetemi előadó is volt, a tanítványok pedig özönlöttek hozzájuk, s ezáltal a reformáció eszmevilága terjedt szerte a kontinensen. Az ember a kiskorúságból elindult a felnőtté válás felé. Lépéseit hitben önállóan és a krisztusi élet szabadságával tehette meg. Ez a teljesen új szemlélet hatotta át Európát, s ezt tanulták az egyetemeken a magyar peregrinus diákok is. Látták az egyetemek jelentőségét, az egyetemeken kívüli pezsgő szellemi életet, a tudományok fejlődését, a társadalmi igazságosság közfelfogásos igényét, nem különben a technikai színvonal emelkedését, különösen is a hajózás révén beállt új földrajzi felfedezések jelentőségét és a szükséges technikai szintet. A Nyugatra menő fiatalok tehát észrevették a gyorsabb társadalmi-gazdasági fejlődést, viszont hazajöve döbbenettel látták, hogy hazájuk romokban hever, három részre szakadt, s odaveszni látszott minden. Magyar földön egyetem nem volt, iskolák is alig. A társadalmi berendezkedés a szegénységre épülő és az embereket kiskorúságban tartó jobbágyrendszert jelentette. Technikai színvonalról beszélni pedig egyáltalán nem lehetett. Ebben a nehéz helyzetben kellett a fiatal magyar reformátoroknak dönteniük. Ők pedig bátran döntöttek!

Új program a nemzet számára

Amikor Méliusz Juhász Péter (1536?–1572) Wittenbergben tanult, a magyar fiataloknak már egy kisebb csoportja volt ott, amelyet közösséggé szerveztek és „*wittenbergi magyar bursa*” néven emlegettek. 1529-ben iratkozott be az első magyar diák, utána folyamatosan, évente többen is. Egyszer Méliuszt is megválasztották elnöküknek. Ezek a fiatalok hallatlan komolysággal tanultak és hozták haza a szellemi kincseket. Az élet minden területét megfigyelték, és tudásban, erkölcsben, szemléletben meggazdagodva tértek vissza hazájukba. Ezekkel a

¹¹ Kálvin valóban eltűnődött azon: hogyan szabad szemlélni a természetre vonatkozó tudományokat, különösen is a matematikát. „Azt mondjuk-e vajon, hogy a filozófusok vakok voltak, amikor körültekintően vizsgálták és oly szakszerűen írták le a természetet? ... Azt mondjuk-e vajon, hogy ostobák voltak azok, akik az orvostudományt kifejlesztve minden igyekezetükkel a javunkat szolgálták? Mit szóljak a matematika tudományáról? ... Bizony, csak a legnagyobb csodálattal olvashatjuk a régiek írásait ezekről a dolgokról; s azért csodáljuk, mert el kell ismernünk kiválóságukat.” *Institutio* II. 2. 15.

tanulmányokkal a hazai egyetem hiányát pótolták. Így értjük meg azt, hogy a magyar Kálvin, Méliusz Juhász Péter miért hirdette meg Debrecenben az új programját már az 1560-as években: „*Csináljatok a templomokból iskolákat!*”¹² E szenvedélyes és erőteljes mondat valójában egy hatalmas nemzetújító program volt! Mindenek ellenére, a körülmények visszahúzó ereje és a reménytelenség közepette is vállalkoztak a lehetetlenre: iskolákat alapítottak ott, ahol emberi számítás szerint ez értelmetlen és hiábavaló erőfeszítés volt. Előbb létrehozták a nagy központi anyaiskolákat, a kollégiumokat, majd pedig ezek révén százsámra alapították a városokban és falvakban a vidéki iskolákat, az ún. *partikulákat*. A reformátoraink az egész nemzet művelésében, szellemi fölemelésében látták a megoldást és azt remélték, hogy az iskolák révén ez meg is valósítható. Ebben segítségükre volt a reformáció mindent megújító reménysége és ereje, s ez áthattotta a lelkek mélyét. Hazánk lakosságának több mint 90 százaléka protestáns lett.¹³ Előbb értelemszerűen a lutheri reformáció terjedt el, később azonban az 1550-es évektől egyre erősödött a radikális változás iránti igény, amely összecsengett a svájciak szemléletével, az ún. helvét irányú reformációval. Ez a lelki-szellemi vágy csakhamar beletorkollott a kálvini reformációba. Ennek a szellemi-lelki változásnak, mely talán mondható fordulatnak is, a legerősebb központja Debrecen volt.

Amikor Debrecen leginkább kiemelkedő reformátorára gondolunk, feltétlenül meg kell emlékeznünk arról, hogy előtte már volt itt egy erőteljes reformátor, aki az új szellemiség befogadását előkészítette. Kálmáncsehi Sánta Márton volt az a jelentős személyiség, aki a „magyar ugart” feltörte, s Méliusz így már egy előkészített talajon szántott és vetett.¹⁴ Kálmáncsehi 1551-től volt „debrece-

¹² Méliusz Juhász Péternek a Sámuel és Királyok két-két könyve magyar fordítását közlő kötetéből idézi Czeglédy Sándor: *A teológia tanítása a Kollégiumban című fejezetben*. RMK I. 55. 149. recto. In: *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988. 534.

¹³ A 16. század végének vallási helyzetét a számok tükrében Bucsay Mihály egyháztörténész írta le, aki szerint a század elején a ferenceseknek még 70 kolostora volt, a század végére pedig csak 5 maradt összesen 30 szerzetessel. Így folytatja: „Ugyanakkor a katolikus egyházi személyek száma az egész Magyarország területén nem tett ki többet háromszáznál, és ebben a számban benne vannak a horvát és szlovén papok is. Egy bizalmas pápai jelentés szerint Magyarországon ezer protestánsra esett egy katolikus.” Ugyanitt idézi a katolikus történetírás megállapítását: „A magyar nemzetnek túlnyomó része két nemzedéken keresztül protestáns vallású volt.” – Bucsay Mihály: *Az ellenreformáció megindulása*. In: *A Magyar Református Egyház története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1949. 81.

¹⁴ V.ö. Szabadi István: *Kálmáncsehi Sánta Márton*. Kiadta: Kálmáncsehi Sánta Márton Emlékalapítvány, Debrecen, 2007. Mindmáig Szabadi István könyve mutatja be a legteljesebben Kálmáncsehi egyházszervezői és teológiai jelentőségét. – Itt említjük meg, hogy a reformáció 500 éves évfordulójára a Tiszántúli Református Egyházkerület egy

ni plébános”, aki élesen szembehelyezkedett a katolikus úrvacsora átlényegülés tanával.¹⁵ Ő sok tekintetben a helvét reformációhoz állt közel. Akár Kálmáncsehi, akár pedig Méliusz vagy Félegyházi Tamás teológiáját vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ők nem másolták szolgálai Bullingert, Kálvint, Bézát és Bucert, hanem önálló gondolataik és belső vívódásaik után jutottak el olyan hitvalló álláspontig, amely csupán közel állt a svájci reformációhoz.¹⁶ Ez a sajátosan magyar, még-hozzá debreceni jelenség mindmáig teológiatörténeti vita tárgya.¹⁷

Hogy a Méliusz-i program nem volt hiábavaló, azt a későbbi korok igazolták. Baráth Béla debreceni egyháztörténész professzor talált rá egyik szép bizonyítékra, amikor is Mikolai Hegedűs János sárospataki professzor már 1648-ban így dicséri az akkori református iskolarendszert: *"Ihol az Úr az ő szolgálai által megparancsolta a Magyar scholák építtetését, s hogy megfogyatkozott a szegénység!"*¹⁸ A program tehát hatásosnak bizonyult, a magyar iskolák szaporodtak, a nép szellemi szintje emelkedett és némi jólét volt tapasztalható. Hallatlan nagy erővel és odaadással folytatták ezt a nemzetújító programot a következő nemzedékek képviselői is, mint például Kocsi Csörgő Bálint gályarab lelkészünk, aki a 16. század második felében ezt írja népe iránti féltésből: *"Ha lehetséges volna, hogy meghallgattatnám minden embertől, egy toronyba felmennék és teli torokkal azt kiáltanám: hová rohantok emberek, akik a pénzgyűjtésben szorgalmatosak vagytok, de gyermekeitek nevelését elmulasztjátok!"*¹⁹

molinót készítettett, amelyet a négyszáznál több egyházközségben a templomokra kifüggesztettek. Ezen azt is feltüntették, hogy 450 ÉVE MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZ. Ez azt a benyomást keltheti a külső szemlélőben, hogy a Református Egyház hazánkban 450 éve jött létre. Valójában már előtte is létezett, csak 1567-ben fogadták el egy debreceni zsinati ülésen a *Második Helvét Hitvallást*, mint egységesen vallott hitelveket. A magyar reformáció is egy érési, fejlődési folyamaton ment keresztül már 1518-tól. Előbb a német reformátorok hatása érvényesült jobban, pár évtizeddel később a svájciaké.

¹⁵ Vö. Bucsay Mihály: *A reformáció elterjedése az országban*. In: *A Magyar Református Egyház története*, i.m. 63.

¹⁶ Vö. Gaál Botond: *Kis tanszékből nagy egyetem*. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2012. 25-28.

¹⁷ Vö. Révész Imre: *Méliusz és Kálvin*. In: *Kálvin és a kálvinizmus*. Tanulmányok az Institutio négyszázadik évfordulójára. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1936. E sorok írója nem ért egyet Révésszel, amit kifejtett Kis tanszékből nagy egyetem című i.m. 25. oldalán.

¹⁸ Eredeti közlési helye Alexander Grosse katekizmusának, „*Az mennyei igazságnak tüzes oszlopa ...*” címmel Utrechtben kiadott magyar fordítása fordítói utószava. RMNY 2249. Köszönöm Baráth Bélának, hogy erre az idézetre és az idézett helyre fölhívta a figyelmemet.

¹⁹ Rózsai Tivadar: *Krisztus indulatával nevelni*. Theologiai Szemle, Úf. 16. 1973/2. 129. Nem ismerjük az idézet pontos helyét.

Ez a nemzeti fejlődés emelkedéséért gondolt becsületes szándék oda vezetett, hogy a 18. századra a tudományok és a kultúra több területén a nagy kollégiumaink fölemelkedtek európai szintre. Ezt mutatja a sárospataki és debreceni református kollégiumok szellemi erőfeszítése. Elég csak Simándi István és Hatvani István nevét említeni mindkét iskolából. Simándi Sárospatakon bevezette a fizikában a kísérletekkel való oktatást már az 1708–1709. tanévben, Oxford után másodikként Európában felsőoktatási szinten. Hatvani pedig, egy nemzedékkel később, Debrecenben a magyar kísérleti fizika atyjaként vonult be a magyar tudománytörténetbe, különösképpen az elektromos kísérletei révén. Ő elméleti: természettudományi és matematikai szempontból is Európa élvonalához tartozott. A 16. századi magyar reformátoroknak igazuk lett, mert a népet-nemzetet megújító programjuk másfél évszázaddal később beteljesedett.

A debreceni reformátori örökség

A tanulság kedvéért nyilvánvalóan kérdezzük: minek volt ez köszönhető? Hogyan jutottak el idáig? Mi volt az alap? Most ismét visszatekintünk a reformátori időkbe és gondolatainkat pontok köré csoportosítva bemutatjuk elvi és gyakorlati szempontból a reformáció hatását.

1. Válaszainkat ott kell kezdenünk, ahol maga a reformáció is kezdődött. A Szentírás elsőségével Isten dicsőségét vallották a legfőbb jónak, ezzel függetlené váltak minden földi hatalomtól, s vallották, hogy őket Isten kiválasztotta és elhívta nagy történelmi feladatok véghezvitelére. Érvényesítették ugyanis az evangéliumi keresztyénség gondolatvilágát mind a társadalmi és egyéni életben, mind pedig a tudományban és a nevelőmunkában. Két példát említünk ennek szemléltetésére.

Akik ilyen szellemben nevelkedtek a nagy Kollégiumainkban, gyakran váltak a jellemszilárdság és a becsület nemzeti példaképeivé. Ez a fajta kiválasztottság-tudat vezette később a gályarabjainkat is, amikor szilárdan kiálltak a nemzetük ügye mellett, és hitüket, meggyőződésüket halálosan komolyan véve vállalták a mérhetetlen szenvedést. Az ismert gályarabjaink között tizenketten a Debreceni Kollégium diákjai voltak.

Ehhez hasonlóan az eleve elrendeltség tudata látszott meg akkor is, amikor a diákjaink és tanáraink a szabadságharcokban küzdöttek népünk függetlenségéért. Pápán, Sárospatakon és Debrecenben a tanárokat és tanítványaikat nem a francia forradalom jelszava lelkesítette a harcra, hanem az ő predestinációs hitük, a kiválasztottságuk biztos tudata. Olyasféle bátor magatartás ez, mint amelyet a 16. századi reformátorok is képviseltek hazájuk újjáépítésekor indított nemzeti programjukban.

2. Még mélyebbre megyünk gondolatban. A magyar reformátorokat a küzdelmes életük megtanította arra is, hogy az eleve elrendeltség tudata még nem

elég, mert azt követnie kell az egyéni fáradozásnak mind a gyakorlati, mind a szellemi élet területén. A szellemiekben is minőségre kell törekedni és ott is győzelmet kell aratni a nehéz időkben. Bibliikus szemléletükkel látták világosan, hogy csupán a hitből tudomány nélkül (2Pét 1,5) nem fakadhat teljes értékű szolgálat az embertársaink javára. Ebből egyenesen következett a tudományok iránti nyitottság, minden hasznos ismeretnek az elsajátítása, amely különösen is a természettudományok szembeűnő befogadását és művelését eredményezte. De a többi területet sem hanyagolták el. Mindezekhez azonban szükség volt egy olyan eszközre, amelyet okos tanrendszer megválasztásával lehetett csak valóságos és ható tényezővé alakítani. Nevezetesen a magyar nemzeti nyelv és a latin nemzetközi tudományos nyelvezet tanrendi szerepéről van szó. A nagy kollégiumok falai között ugyanis tanították mind a magyar nyelvet, mind pedig a latin nyelvet. Ennek a kettős erőfeszítésnek hallatlanul fontos szerepe volt ekkor a nemzeti kultúránkban. Először is magyar nyelven szólalt meg Isten ígéje, magyarul énekelhették a zsoltárokat, a teljes magyar nyelvű Bibliát tulajdonképpen a nép „kezébe adták”, így azt kell mondanunk, hogy az ősi református iskoláinkban Károlyi Gáspár és Szenci Molnár Albert nyelvezete volt a teremtő magyar gondolatok forrása. Ugyanakkor a kollégiumaink híresei voltak arról is, hogy diákjaik a latin nyelvet kitűnően megtanulták, és amikor a nyugati egyetemekre mentek tanulni, szinte minden tudományterületet hamar megismerhettek. A természettudományokat és sok egyéb elemét a nyugati kultúrának ezáltal tudták áttemelni a más népek szellemi életéből a magyar kultúrába. Egészen korán! Ha tömören akarjuk kifejezni: *A magyar nyelv a nemzethez kötötte őket, a latin pedig Európához.* Ez érvényes volt valamennyi református kollégiumra, lett légyen az Pápán, Sárospatakon, Nagyváradon, Gyulafehérvárott, Nagyenyeden, Kolozsvárott vagy Debrecenben. Hogy ez milyen pezsdülést jelentett a hazai szellemi életben, azt alig lehet felbecsülni. Csupán néhány példát említünk, főként a debreceni schola történetéből.

–Ezért volt az, hogy hazánkban az első magyar természettudósok mind református papok voltak, sőt a hazai természettudósok második és harmadik nemzedéke is kapcsolatban volt a nagy református kollégiumokkal. Ezt Zemplén Jolán és Szénássy Barna tudománytörténész professzorok állapították meg.²⁰

–Konkrétabb példákat említve, 1577-ben adták ki az első magyar nyelvű aritmetikát Debrecenben, amely majdnem száz évig tankönyvül szolgált az egész ország számára. Megtalálásakor, már a 20. században, a *Debreceni Aritmetika* nevet adták neki. Ezt követte Menyőii Tolvaj Ferenc számtan könyve 1674-ben, amely újabb hetven évig volt elterjedt tankönyv, míg 1743-ban Maróthi György kiadta a híres aritmetikáját, amely egészen az Entwurf-ig volt használatban. Ma-

²⁰ Vö. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 146.; Továbbá Szénássy Barna: *A magyarországi matematika története.* Polygon Kiadó, Budapest, 1970. Előszó.

gyarán szólva: hazánk legnagyobb területén közel háromszáz éven át az iskolákban a matematika oktatását a Debreceni Kollégiumból irányították.

– Már említettük a pataki Simándi István és a debreceni Hatvani István úttörő szerepét a hazai kísérletes fizikaoktatásban, itt újból hangsúlyozzuk ennek európai jelentőségét.

– 1742-ben Debrecenben Maróthi György és Szilágyi Sámuel létrehozták hazánk első csillagászati obszervatóriumát.

– Itt Debrecenben írta Kerekes Ferenc professzor 1837-ben az első magyar nyelvű felsőoktatási jegyzetet a differenciál- és integrálszámítás tanításához.

– Hogy az egzakt tudományokon kívül más területet is említsünk, 1664-ben Komáromi Csipkés György angol nyelvkönyvet írt, 1739-ben pedig Maróthi létrehívta a Kántust, mint első vegyes kart hazánkban.²¹

3. Harmadik pontunkban azt hangsúlyozzuk, hogy a reformáció szabadította föl az egyházat az alól az egyoldalú szemlélet alól, hogy tevékenysége, tanítói munkája csak a hitéletet és az üdvösséget szolgálja. Az elhívás bibliai gondolata és bizonyossága az egész emberi életet átfogó tevékenység lett. Ezért hozzányúlhattak szociál-etikai kérdésekhez is. A társadalmi igazságosság és a presbiteri-zsinati elvre épülő demokrácia gyakorlatában olyan gondolatokat fogalmaztak meg, amelyeket csak később a reformkor tudott megvalósítani. Visszapillantva a 16. és 17. századra, amikor Nyugaton a polgári demokrácia fejlődött ki, nálunk pedig a feudalizmus kerékkötő megmerevedése következett be, akkor idehaza Martonfalvi Tóth György debreceni rektor tanítása gyújtóbombaként hatott: bibliai alapon ítélte el a jobbágyrendszert, mint igazságtalan, Istennek nem tetsző társadalmi rendet. 1670-ben írta: „*Kérded, szabad-e valakinek a saját nemzetéből való jobbágyokat tartani? Nem szabad. 1. mert az ember csak más teremtményekre kapott hatalmat, az embertársára nem, 2. mert egy barbár népnek sincsenek a saját kebeléből való jobbágyai, 3. mert minden ember egyenlő természeténél fogva!*”²² Az emberben önkéntelenül is megfogalmazódik az, hogy majdnem ugyanezt tartalmazza az 1776-ban készült amerikai Függetlenségi Nyilatkozat: „*Minden ember egyenlőnek teremtett!*”²³ Azt kell itt értenünk, hogy a Debreceni Kollégiumban tanult diákok ezt hallgatták, ezt a szellemet szívták magukba, és ilyen lélekkel mentek ki a gyülekezetekbe prédikálni, vagy az iskolákba tanítani. Nem véletlen, hogy Bocskai István és Rákóczi Ferenc

²¹ A szoprán szólamban kisdíákok énekeltek.

²² Az idézet Martonfalvi „*Exegesis Medullae Amesianae*” című latin nyelvű tankönyvének I. kötetéből Révész Imre által készített fordítás. Közli Makkai László: *Debrecen iskolájából az ország iskolája (1660–1703)* című fejezetben. In: A Debreceni Református Kollégium története. MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988. 55.

²³ A Függetlenségi Nyilatkozat második paragrafusából idézve: „We hold these truths to be self-evident, that *all men are created equal*,”

szabadságküzdelmeiben, valamint az 1848–1849-es szabadságharcban a katonaság többsége protestáns volt.

Hogy a Kollégium diákjai és tanárai az egyenlőségnek ezt az elvét a gyakorlatban is megvalósították és buzdították is a társadalmi igazságosság megélésére a maguk területén, arra igen szép példa Szilágyi Tönkö Márton híres debreceni professzor esete a 16. században. Ő jobbágy-gyerekként kezdte az osztályait a Debreceni Kollégiumban, jobbágyként lett felsőfokú togátus diák, jobbágyként küldték külföldre tanulni, s még mindig jobbágy volt, amikor hazahívták tanítani, és csak a professzorsága idején szabadult föl a jobbágyorsól!

4. Nagyon fontos hangsúlyozni: a reformáció más szemléletet hozott a mindennapi életbe. Ennek egyik legfontosabb jellemzőjeként említhetjük a munka becsületét, ugyanis – kissé sarkítva – az istentisztelettel egyenértékű szolgálat lett a munka! A tisztességgel végzett munkát az élet istentiszteletének tartották. Ezért az ünnepi és hétköznapi istentiszteletet elvileg nem különböztették meg. Ha valaki nem becsületes a munkában, akkor baj van az életvitelével, nincs rendben sem a hite, sem az erkölcsi tartása. Kálvin ezt szigorú erkölcsi parancsként szorgalmazza.²⁴ Debrecenben ezért újították föl az eredetileg Augustinustól származó, később pedig a bencés rend által hangsúlyozott életmagatartást: imádkozzál és dolgozzál! *Ora et labora!* Ennek az *Orando et laborando* formájával, mint jelmonddal helyeselték ezt a keresztyén magatartást.²⁵ – Én is ebben a szellemben nevelkedtem a Debreceni Kollégiumban, és valahányszor erre a jelmondatra gondolok, mindig eszembe jut becsületes magyar puritán őseink szép példája, akikre szinte ráillik a 20. századi Németh László rádióban elhangzott bölcs és örök érvényű üzenete: „*Silány erkölcsű ember magyarnak sem jó!*” A reformátorok ezt akarták, illetve ilyen magyarságot álmodtak, amikor egy megújult népet láttak maguk előtt. Nincs tehát külön vasárnapi és külön hétköznapi istentisztelet: a munka, mert egyik a másikat igazolja. A reformátorok így nemcsak a hitéletet, nemcsak az egyházi tanokat reformálták, hanem a közéletet is. Ettől is a nemzet felemelkedését remélték, amint igazuk is volt.

5. Az ötödik pont is olyan súlyos, mint az előző négy. A reformáció ugyanis nem valamilyen intézményi zártágban akarta művelni a tudományt, hanem a nép felé fordult. Kinyitotta az egész nemzet világát a nyugati kultúrára. Amikor senki nem vállalta magára a magyar nép művelését, akkor hozta létre a hatalmas iskolahálózatát. A Debreceni Kollégium a fennállása alatt 584 iskolát alapított, a Sárospataki Kollégium mintegy 215 szervezett oktatású intézményt, s mindezekhez a számokhoz hozzájönnek még azok a helyek, ahol maga a lelkész végezte a tanítást a templom épületében. Nagyon sok helyen ez történt.

²⁴ Institutio IV. I. 12.

²⁵ Thomas F. Torrance, a DRHE díszdoktora mondta 1988-ban Debrecenben, hogy eredetileg Augustinustól származik a bencéseknek tulajdonított mondat.

Mármost az iskolákhoz tanítók és lelkészek kellettek. Egyetem nem volt magyar földön a 16. században, ezért létrehívták a Kollégiumokat, amelyek aztán a lelkészek és tanítók sokaságát küldték a vidéki iskolákba. Ezek a Kollégiumok felsőoktatási intézményekké váltak és nyugat-európai mintára megszervezték bennük az oktatást és nevelést. A Debreceni Kollégium volt az alapított magyarországi kollégiumok között a legnagyobb. Tanárainak tudományos felkészültsége és országos tekintélye adta a rangját és minősítette felsőfokú intézménnyé.²⁶ A diákok létszáma tekintetében is első volt. A legkiválóbbak a Kollégium által előírt tanulmányok elvégzése után százával mentek a külföldi egyetemekre tanulni. Egy-két kivételtől eltekintve valamennyien hazajöttek és „szórták gazdagon szellemi kincseiket” – amint ezt a Kollégium központi márványtábláján olvashatjuk.²⁷ Ezek voltak az úgynevezett *peregrinus diákok*, akik a külföldjárással pótolták az egyetem hiányát. Néhányan több egyetemre is beiratkoztak, hogy minél nagyobb tudással térjenek haza. Átaluk a legfrissebb szellemi áramlatok, a tudomány legújabb eredményei és könyvei kerültek be a kollégiumok falai közé, s ezáltal európai szinten tudták tartani az oktatást! Munkásságukból az is kitűnik, hogy tulajdonképpen majdnem az egész magyar közoktatási iskolarendszer – alapítását tekintve – a reformatori örökségünkhöz tartozik. Ráadásul micsoda tehetséggondozást végeztek ezek a küldő és hazahívó Kollégiumok! Ma is megcsodálhatjuk! Ezt a hatalmas, ország újjító szellemi mozgást kell megértenünk ahhoz, hogy lássuk: a magyar nép életbátorságot kapott a reformáció programja révén, és így a pusztító történelmi események ellenére is megmaradt e hazában.

Külön ki kell emelnünk, ha röviden is, a könyvtárak létrehozását. Ez olyan súlyú tényező a kultúra szempontjából, mint az iskolák alapítása. A Debreceni Kollégium Nagykönyvtárában szinte valamennyi szakterület könyvei megtalálhatók. Csupán a régi időkre gondolva, az ún. ősnymtatványok száma 146 darab, aztán az RMK vagy RMNy időszakából több mint 2000 könyv található, amely nagyon nagy szám. Ezekhez mind a tanárok, mind a diákok hozzáfértek. Gutenberg jelentősége akkor vált még jobban nyilvánvalóvá, amikor a reformátorok Debrecenbe hívták Huszár Gált a nyomdájával. Ő maga is jelentős reformátor lévén, nyomdája révén 1561-től számos magyar nyelvű mű látott napvilágot.²⁸ A

²⁶ Az mindig gondot jelentett, hogy miként volt felsőfokú intézmény a Kollégium. Esetében ugyanis nem beszélhetünk sem főúri, sem püspöki, sem császári alapításról, mégis, ami a szellemi munkát és a tudományos felkészültséget illeti, tanárai igen magas tekintélynek örvendtek, gyakran külföldi professzorságra hívták őket, de legtöbbször hazajöttek, mert érezték, hogy a küldő magyar hazájuk és iskolájuk visszavárja őket. Hatvani István egyik legszebb példája ennek.

²⁷ Az ORANDO ET LABORANDO jelmondatos belső timpanon alatti részen 1965-ben elhelyezett márványtáblán olvasható az idézett sor.

²⁸ A debreceni Alföldi Nyomda ma is 1561-től számítja működését.

Nagykönyvtár jelenleg is a legnagyobb egyházi könyvtár hazánkban. Külön érdekessége, hogy a diákok kezdték gyűjteni a könyveket a körükben szokássá vált „íratlan törvény” megtartásával, miszerint ha valaki külföldön tanult, hazajövet legalább egy könyvet hoznia kellett a könyvtár számára. Nem csoda, hogy a művelődés igényét a könyvtár ragyogóan szolgálta és kielégítette.

A sok dicsérő szó akkor ér valamit, és akkor lesz hiteles, ha életes példával tudjuk bizonyítani az elmondottakat. Elegendő arra rámutatnunk, hogy a református kollégiumok adták a nemzetnek a legtöbb író és költőt. Ez elgondolkasztató, hiszen a kegyetlen ellenreformáció után a protestánsok száma annyira lecsökkent, hogy a lakosságnak csupán a harmadát tették ki. Említettük korábban a magyar és latin nyelven történő tanulás hasznát. Most azt emeljük ki, hogy a magyar nyelv tanítása, művelése eredményezte a bibliafordítást, a magyar nyelvű igehirdetést, a zsoltárok magyar nyelven történő éneklését. Az anyanyelv műveléséből mindig irodalom lesz – ez örök tanulság! Ez a magyarázata annak, hogy a magyar irodalom legtöbb kiválósága valamelyik Református Kollégium diákja volt, s ebben a Debreceni Kollégium járt az élen. Bizonyosággal elegendő felsorolni őket: Szenci Molnár Albert, Fazekas Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc, Arany János, Jókai Mór, Petőfi Sándor (Pápa, evangélikus volt), Tompa Mihály, Móricz Zsigmond, Ady Endre, Szabó Lőrinc, Németh László, Gulyás Pál, Oláh Gábor, Nagy László, Szabó Magda, és bizony ehhez jönnek még az erdélyiek: Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Szabó Dezső, Áprily Lajos, Sütő András, Kányádi Sándor, Jékely Zoltán, Wass Albert.

Összefoglaló és záró gondolatok

Amikor a Debreceni Kollégium régi falépcsőjén megyünk föl az Oratóriumba, a Kossuth Lajos által vezetett szabadságharcos parlament üléstermébe, félútnál Méliusz Juhász Péter reformátor termetes alakját láthatjuk a falon, amint szószékről mond valamit. Gáborjáni Szabó Kálmán festőtanár munkája ez, a többi jellegzetes történelmi falfestménnyel együtt. Valahányszor ott mentem el, akár kisdíakként, akár tanárként, én mindig úgy éreztem, hogy Méliusz üzen valamit a múltból a mindenkori nemzedékeknek. Sokat hallottam diákkorom óta a „Méliusz-i reformatori örökségünkről”, de csak lassan értettem meg, fokról-fokra kellett rájönnöm, mit is akar ő üzeni. Végül is nagyon egyszerűen fogalmaztam meg magamnak ezt a hármas örökséget:

- A) Hitvallásos elkötelezettség és tudományos nyitottság együttes érvényesülése.
- B) Magas szintű erkölcsi követelmény a munkában.
- C) A nagy egészért, azaz a népért, nemzetért, egyházért végzett felelős szolgálat.

Mindezeket én elfogadtam és követendőnek találtam. De azt is sokat hallottam, hogy nekünk közvetlenül még a reformáció utáni időkből van egy komoly puritán örökségünk is, amelynek úgyszintén örökre szóló üzenete van. Amikor ezt tanulmányoztam, szintén három pontban tudtam megfogalmazni ezt a reformatori „puritánus” örökségünket is:

- A) A Szentírás üzenetének szorgalmas tanulmányozása és helyes megértése.
- B) Az erre épülő „életszentség” a mindennapok gyakorlatában.
- C) A közéleti felelősségvállalás.

Látva mindezeket, elgondolkozhatunk azon, milyen bátrak lehettek őseink, amikor egy nemzetújító programot indítottak útjára a 16. században. De az is elgondolkodtató, hogy évszázadok során mennyien beálltak ebbe a sorba és hitük bizonyosságával dolgoztak, küzdöttek a magyar nemzet megújításáért. Pontosabban arról van itt szó, hogyan lehet és kell egy új szemléletet, egy új, teremtő gondolatokra képes, és erkölcsiségében is tiszta szellemiséget létrehozni: azaz neveléssel, tanítással és életes bizonyosságtétellel új néppé formálni a magyart, erős, művelt és szabad nemzeté! A reformátorok így nemcsak valamilyen „vallásújító” szerepben tűnnek föl, hanem szemléletváltást hajtottak végre az egész magyar kultúrában. Reformálták az egyházat, de vele együtt reformálták a közéletet is. Ezt bátran megtették és ez az új szemlélet kitörölhetetlenül ott van a magyar nép tudatalatti világában, szinte beleépült a hallgatólagos tudásába. A reformátorok bátorságát az minősíti, hogy nem azt kérdezték tétlenül és gyáván, mit hoz számukra a történelem vagy milyen sorsot szán nekik bármilyen felsőbb emberi tekintély, hanem azzal az indulattal és előre néző hivatástudattal olyan formán tették föl a kérdést, hogy ők maguk milyen sorsot szánnak a történelemnek. Ők erre a kérdésre válaszoltak és életükkel, szolgálatukkal pecsételték meg a hitükből fakadó meggyőződésüket.

Csohány János

A reformáció kezdetei Debrecenben

A kálvinista Rómának gúnyolt, majd magyar Genfnek átkeresztelt Debrecenben legalább 18 évvel később ment végbe a reformáció, mint ahogy 1518-ban Sopronban elkezdődött. Csakhogy Sopron német nyelvű szabad királyi város volt, míg Debrecen színpompás magyar lakosságú mezőváros (*oppidum*), ami nagy különbséget jelentett. A királyi udvarban is hamar megjelentek a reformáció tanai, amiket a királyné és a német udvaroncok, sőt az udvari pártot alkotó magyar főurak jó része is támogatott. Debrecen azonban nem volt az ország fővárosa, a királyi udvar nem ott székelt, hanem Budán. Mohács után az *obszerváns* ferences szerzetesek tették magukévá a magyar hitújítás ügyét, és 1530 után terjesztették azt a magyar lakosság körében. A történészek, ha bizonytalanok, hogy egy település mezőváros volt-e, perdöntőnek tekintik azt, ha ott ferences kolostor székelt. Debrecenben 1322 óta létezett ferences kolostor, de lakói nem az *obszerváns*, más néven *salvatoriánus*, azaz a régi rendtartáshoz szigorúan ragaszkodó, ugyanakkor a reformáció tanai iránt fogékony irányzathoz tartoztak, hanem az ún. *mariánus*, konzervatív irányhoz.

1536-ban új földesúrnak, Török Bálintnak adta Debrecen I. János király. Török Bálint Debrecen birtokbavételekor, vagyis 1536-ban vitte a városba magával Bálint papot, aki a városban végrehajtotta a lutheri reformációt. Feltehetjük a kérdést, hogyan hajthatta végre Török Bálint Debrecenbe vitt papja az ottani egyház reformációját, amikor érvényes országgyűlési törvények és a két ellenkirály rendelkezései tiltották a reformáció terjesztését, sőt a reformált egyházközösségek pusztát létének is. A kérdés magyarázata a speciális magyar közjogi helyzetben rejlik. Magyarországon a *cuius regio eius religio* nyugati jogi elve érvénytelen volt, itt a *ius patronatus* érvényesült. Míg Nyugat-Európában az uralkodó határozta meg országa vallási irányzatát, Magyarországon a földesúri jog alapjára épült egyház feletti patrónusi joggal bíró személy vagy közösség, (pl. szabad királyi város, kiváltságos terület) joga volt a plébános/ok alkalmazása. Az illetékes püspöknek a patrónus csupán be kellett, hogy mutassa jelöltjét, és ha az kánonjogi kifogást nem talált a prezentált személyben, akkor megerősítette azt. Bálint papot Török Bálint patrónusi joga alapján tehetett debreceni plébánossá, aki aztán parókiáját Luther tanai alapján átszervezte. 1523–1525 között zajlottak Németországban a parasztfelkelések, amelyekről Luther elhatárolódott. A magyar köznemesi, ún. *nemzeti pártnak* tehát nem kellett félnie attól, hogy a reformáció az 1514. évihez hasonló parasztháborúra vezet. Luther ugyanis nem

csupán elhatárolta magát a parasztfelkeléstől, hanem kifejezte, hogy a társadalmi igazságtalanságokat a hitélet és az egyház megújításával kell megoldani.

1529 júliusában iratkozott be a wittenbergi egyetemre Sylvester János, az első magyarországi magyar hallgató, ő lett az első latin–magyar nyelvkönyv írója, kiadója, majd az első nyomtatott magyar nyelvű Újszövetség fordítója, és 1541-ben Sárváron kiadója. Még abban az évben Siklósi Mihály későbbi reformátor iratkozott be Wittenbergben, majd 1529. december 3-án immatrikulált ugyanott Dévai Bíró Mátyás, a „magyar Luther” és Gregorius Johannis Debrecinus. Így velük megkezdődött a magyar peregrinusoknak Wittenbergbe áramlása. Az obszerváns ferences szerzetesek is magukévá tették Luthernek azt a tanítását, hogy a társadalmi reformot nem szabad összekötni az egyházi reformmal, mert abból parasztháború lesz, amit levernek és az egyházi reformot is megakadályozzák. Az obszerváns ferencesek közül került ki a magyar lakosság reformációjának első reformatori nemzedéke, amelyből számosan tanultak Wittenbergben.

Mind a középkorban, mind a koraujkorban Magyarországon a mezővárosok, un. *oppidumok* hálózata jellegzetes társadalmi formációt képezett. A mintegy 8–900 mezőváros valójában még jobbágytelepülésnek számított jogilag, földesúri hatalom alatt állt, de számos önrendelkezési jogot megváltott földesurától. Közülük mintegy 200 mezőváros a patrónusi jog több-kevesebb mértékével is rendelkezett, ami azt jelentette, hogy plébánosát földesurával együtt választotta ki, és prezentálta az illetékes püspöknek. Voltak olyan jogállású oppidumok, amelyek esetében a plébános kiválasztásánál a földesúr beleegyezésére csupán formálisan volt szükség. A nagyobb mezővárosoknak – azok között kitüntetett helyen Debrecennek – királytól nyert vásártartási-, árumeállítási joguk, sőt akár más kiváltságaik is voltak. Debrecen magyar nemzetiségű és nagy lélekszámú, viszonylag fejlett iparú város volt. Igazi anyagi erejét a szürke magyar szarvasmarha tenyésztése és kereskedelme adta. A szürke magyar szarvasmarha közel még egyszer akkorára nőtt, mint az Európa-szerte tenyésztett szarvasmarha, a húsa ízletesebb volt amannál, bőre és szarvának szaruja is sokkal jobban feldolgozható alapanyagot nyújtott, ezért Nyugat-Európában keresett és drága árucikk volt, ami a debreceni tőzséreknek rendkívül jövedelmező üzletet jelentett.

1541-ben I. Szulejmán szultán Buda birtokbavétele után Török Bálintot foglyként magával vitte. Török Bálint felesége, Pemfflinger Kata grófnő maradt Debrecen birtokosa két fiukkal, akik közül az egyikkel, Jánossal Debrecenbe költözött. Bár Pemfflinger Katát Szerémi püspök „lutheránus nőstényoroszlánnak” (*„leona lutheriana”*) nevezte, de ez a reformációt támogató debreceni nagyaszonny ugyanakkor kötődött a római katolikus valláshoz is, mert ferences gyónatát tartott, és 1546-ban bekövetkezett halála előtt úgy rendelkezett, hogy ferences kolostorba temessék.

A debreceniek keresztyén felebaráti gondoskodását dicséri, hogy 1529-ben, a reformáció előestéjén egyik polgáruk, Boncz László, megalapította a Szent Erzsébetről elnevezett Ispotályt, ami a II. világháború utánig zavartalanul működött. A reformáció kibontakozását követően a várost körülvevő árkon kívül un. külső ispotályt is létesítettek.

A reformáció előtt a bécsi egyetemen két diák szerepelt Debreceni előnévvel, a krakkói egyetemen pedig 1497–1523 között hét Debreceni nevű diák tanult. Utóbbiak valamennyien legalább két évet töltöttek ott és megszerezték a baccalaureusi fokozatot, egyikük pedig az ottani magyar diákok társaságának, a bursának volt a szeniora. Számos magyar ferences tanult Krakkóban, de a debreceniek inkább laikusoknak ítéelhetők. Ezek a számok nem mutatják, hogy a reformáció előtt nagy lett volna a debreceniekben a külföldi egyetemeken való tanulás iránti buzgalom. A kutatók bizonyosnak tartják, hogy a városi iskola a reformáció után vált jelentőssé, ugyanis az új irányzatnak volt alapvető célja az iskolázás, hogy az emberek olvasni tudják a Bibliát, megértsék a vallási irodalmat és tanokat, elsajátítsák a humanizmus és reneszánsz szellemi termékeit, s a tehetségesek azokat művelni tudják. A méltán híressé vált Református Kollégium alapítását 1538-ra teszik, ezért ünnepelték 400 éves jubileumát 1938-ban világraszóló tudományos felkészültséggel és pompázatos külsőségekkel. 1988-ban a 450-éves jubileum ünnepe is igyekezett méltó lenni az előzőhöz. Bár 1538-ban a nevezett Kollégium még aligha volt református, de hamarosan bekövetkezett a fordulat, a városba református plébános került. A város első rektora (iskolamestere) 1549-ből ismert, Dézsi Andrásnak hívták. Dézsi 1549-ben azért ment el a városból, mert Török János földesúr szigorú lutheránus elvárásával szemben ő a helvét, vagyis református irányzathoz tartozott.

Vitatott, hogy a lutheránus Bálint papnak közvetlen utódja volt-e Radán Balázs, az első biztosan református debreceni lelképásztor, vagy inkább Dévai Bíró Mátyásé, aki élete utolsó idejét töltötte 1544–1545-ben Debrecenben, ahol akkor már aligha „magyar Lutherként” fejezte be életét, hanem a helvét reformáció képviselőjeként. Radán Balázs minden bizonnyal a szigorú lutheránus Török János földesúr akarata ellenére került Debrecenbe plébánosnak. Őt Petrovics Péter, II. János király egyik gyámja patronálta és ekkor az ő pártfogása erősebbnek bizonyult Török Jánosénál. 1551-ben Török János akarata érvényesült, és Radán Balásznak távoznia kellett a debreceni parókiáról. Radán beregszászi plébános lett, ami Petrovics frissen megszerzett munkácsi uradalmához tartozott. Török János Radán utódjával, Kálmáncsehi Sánta Mártonnal azonban törököt fogott, mert ő is a helvét irányzat szószólójának, ha lehet azt mondani Radánnál is eredményesebb szószólójának bizonyult. 1552-ben ugyan ő is távozni kényszerült Debrecenből, de 1556-ban visszatérhetett, és megszervezte a Tiszántúli Református Egyházkerületet, amelynek első püspökeként 1557 végén Debrecenben halt meg.

Felmerül a kérdés, hogy miért nem maradt meg a reformáció lutheri irányzata mellett Debrecen, miután az egyház alapvető evangéliumi megújítását az már elvégezte. A református irányzat, ahogy akkor és még évszázadokig nevezték, a helvét irányzat, több ponton tovább ment a lutheri reformációnál. Tanította, hogy a király és a főurak, köznemesek mandátumként kapták Istentől társadalmi helyzetüket, adott esetben hivatalukat, amiért zsold gyanánt kapják az adót és a szolgáltatásokat az igazgatásuk alá rendelt társadalmi rétegektől. Elégedjenek meg a törvényes járandóságaikkal és azok fejében keresztyén módon igazgassák, és védelmezzék alattvalóikat. Amennyiben pedig a világi felsőbbség Isten rendelései ellenére jár el, a törvényt megszegve önkényesen lép fel alattvalóival szemben, azoknak a lázadás vádja nélkül joguk van az ellenállásra. A kereskedők nem csalók, ha méltányos nyereséget számítanak fel az általuk vállalt kockázat és munka fejében, sőt a társadalomnak nélkülözhetetlen tagjai. A kamatszedést Kálvin helyeselte. Szakított a középkori egyház, és még Luther ide vonatkozó tanításával is, miszerint minden kamat uzsora. A kálvini reformáció ezzel szemben azt vallotta, hogy az követ el lopást, aki az anyagi gyarapodás céljából felvett kölcsön hasznából nem ad a neki kölcsönzőnek kamatot. Biztonságot adott Kálvinnak az a tanítása is, hogy Isten üdvösségre választ ki egyes személyeket, ezt a kortársak nem fatalizmusként, hanem isteni kegyelmi ajándékként értelmezték. Abban a politikai helyzetben, amelyben ők éltek, amikor az állandó háborús viszonyok között sem vagyonuk, de még életük sem volt biztonságban, ez a tanítás adott nekik szilárd lelki támaszt. Arról nem is beszélve, hogy a református egyház szertartásai a lutheri rendtartásnál is egyszerűbbek, a gyülekezet számára érthetőbbek voltak.

Kustár Zoltán

Néhány adalék Méliusz Juhász Péter héber nyelvi ismereteinek kérdéséhez

I. Bevezetés

A reformáció 500. évfordulója és a 2017-re meghirdetett reformációi emlékévkiváló alkalom arra, hogy figyelmünket ismét a magyar protestantizmus és az európai hebraisztika kapcsolatára irányítsuk.

Az evidens, hogy a protestáns lelkészek képzéséhez a bibliai héber nyelv oktatása hazánkban is a kezdetektől fogva hozzátartozott,¹ mint ahogy a *hebraica veritas* reformátori elve és az eredeti nyelvekre épülő nemzeti bibliafordítás igénye is magától értetődő volt a hazai protestantizmus első képviselői számára.² Kérdés azonban, hogy a 16. századi „magyar reformátorok” személy szerint milyen szinten ismerték a bibliai héber nyelvet. A Dán Róbert kutatásaira támaszkodó hazai szakirodalom ezen a téren viszonylag szkeptikus,³ s csak kevesek, köztük Méliusz (Melius) Juhász Péter esetében számol európai szintű, „kiváló” héber nyelvtudással és irodalomismerettel.⁴

Méliusz 1565-ben kiadott Jób-fordításáról megállapítható, hogy kiváló munka. A bibliai szöveg ugyan magyarázatokkal erősen fel van dúsítva, ám ettől maga a fordítás még nagyon is megbízható: minden versben e kiegészítések között jelen van ugyanis az eredeti *masszoréta* szöveg pontosan lefordított teljes szövegállománya.⁵ Éppen ezért meglepő az, amit a fordításhoz kapcsolódó jegy-

¹ A héber nyelv oktatásának kezdetéhez a 16. századi magyar protestáns iskolákban ld. DÁN: *A héber stúdiumok háttere*, 34.

² BOTTYÁN: *A magyar biblia évszázadai*, 52–54; CZEGLE: *Magyar bibliafordítás*, 509–515.

³ Valószínűleg mind tanultak és olvastak héberül, és bizonyára képesek voltak arra, hogy szótárak segítségével egy fordítás megbízhatóságát a héber szöveg alapján megállapítsák, ám általában olyan latin bibliafordításokon tájékozódtak, mint Sebastian Münster, Sanctes Pagninus vagy Franciscus Vatablus, később pedig Luther bibliafordítása, lásd DÁN: *A Biblia Hebraica és a magyar bibliafordítások*, 61, hasonlóan SZABÓ: *Vizsolyi Biblia*, 45; ZVARA: *Magyar nyelvű bibliafordítások*, 21.

⁴ Lásd DÁN: *Méliusz héber tanulmányai*, 165., 168–169; uő: *Melius „hebraizans”*, 74, hasonlóan ZVARA: *Magyar nyelvű bibliafordítások*, 24.

⁵ Így csak részben osztom a Fekete – P. Vásárhelyi szerzőpárosnak azt a véleményét, miszerint a kiegészítések alkalmazása „filológiai vétség”, lásd FEKETE–VÁSÁRHELYI: *Melius Juhász Péter Jób-fordítása*, 240.

zetekben találunk. Ezekben Méliusz több száz héber szót idéz latin betűs átírásban. Ezekről az átírásokról, a hozzájuk kapcsolódó fejtegetésekről vagy az átírások és a fordítások kapcsolatáról sok mindent el lehet mondani, csak azt nem, hogy problémátlanok. E tanulmány célja az, hogy a fordításban, illetve az azokhoz kapcsolódó jegyzetekben megjelenő héber nyelvű idézeteket filológiailag elemezze, s alkotójuk héber nyelvi jártasságára nézve levonja a szükséges következtetéseket, ezzel is gazdagítva a hazai reformáció-kutatást.

II. Méliusz személye és munkássága

Méliusz Juhász Péter egyháztudós, író, botanikus, a magyarországi reformáció legeredetibb és legnagyobb hatású egyénisége volt.⁶ 1536-ban született Somogy vármegyében. Iskolai tanítói lutheránusnak nevelték, de Szegedi Kis István hatására hamar magával ragadta a svájci reformáció szelleme, mint ahogy a latin mellett talán már itt a bibliai nyelvekkel is megismerkedett.⁷ 1556-ban két fél-éven át Wittenbergben tanult, mindenekelőtt bibliai tudományokat.⁸ 1558-ban, huszonegy évesen lett Debrecen protestáns prédikátora, majd 1561-től a Tiszántúl református püspöke. Fiatalon, 1572-ben halt meg Debrecenben.

A reformáció szinte természetes módon hozta magával a nemzeti nyelvű Bibliák iránti igényt. Ezt az igényt Méliusz Juhász Péter a Jób-fordítás előszavában így fogalmazza meg:

„Miként a prédikátorokat azt kívánja Isten, hogy valaminémű nyelven a juhok vadnak, azon nyelven prédikáljanak az híveknek, és ne bolondoskodjanak az idegen, értelem nélkül való szóval: Így a Bibliát is azt akarja, hogy mindenféle nyelven legyen, s mindenek értsék az ő akarattját. A sidóknak is a Bibliát közönséges nyelven íratta, hogy mind férfit, asszonyállat értse, tanulja, értse belőle Ura akarattját. Hát ördög tanácsán járnak, akik azt károgják, hogy nem kell a Bibliát [...] magyar nyelven csinálni.”⁹

Az egész Biblia lefordítására Méliusz nem vállalkozhatott: egyházvezetői teendői erre aligha biztosították volna a szükséges nyugalmat. De Wittenberget megjárt, tudós lelkipásztorként legalább a Heltai-Bibliából még hiányzó könyvek lefordításával igyekezett a teljes Szentírást mindenki számára magyarul is

⁶ Életrajzához és irodalmi munkásságához lásd röviden ZOVÁNYI: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 399–401, részletesebben pedig KATHONA: *Méliusz Péter életműve*, 105–192; BUCSAY: *A protestantizmus története*, 62–69.

⁷ Méliusz korai somogyi héber stúdiumainak lehetőségéhez lásd DÁN: *Melius „hebraizans”*, 72.

⁸ Így maga Méliusz egy 1564-es írásában (*Apologia*), lásd NAGY: *Méliusz Péter művei*, 224.

⁹ Lásd MÉLIUSZ: *Szent Iob*, 11. Méliusz szövegét itt egy egyszerűsített, kiejtés szerinti átírásban közöljük.

hozzáférhetővé tenni. Újszövetség-fordítása előtt (1567) két évvel az Ószövetség néhány könyvét ő fordítja le és nyomtatja ki elsőként magyarul: így jelentette meg 1565-ben Jób könyvének magyar szövegét (Debrecen), valamint egy kötetbe kötve Sámuel és a Királyok könyveinek fordítását is (Nagyvárad).¹⁰ A Sám–Kir előszavából tudjuk, hogy a Krónikák könyvének egy részét is átültette magyarra, s tervbe vette a Józsué, Bírák, Eszter és Nehémiás könyveinek fordítását is, ám ezek elkészültéről, illetve megjelentetéséről semmit sem tudunk. A kutatók egy része azzal számol, hogy a Krónikák két könyvét, valamint Ézsaiást és az Énekek Énekét valóban megjelentette, ám ennek sincsenek egyértelmű bizonyítékai.¹¹

III. Méliusz Jób-fordítása

Előszavában Méliusz fordítói munkájának néhány részletét is megemlíti. Elmondja, hogy a könyvet eredeti héberből fordította, de használta Vatablust és Münstert, valamint a „Genevajak fordítását”, azaz bizonyos genfi fordítást.¹² A két megnevezett keresztyén hebraista, Sebastian Münster és Franciscus Vatablus egy-egy korabeli kedvelt, többnyelvű bibliakiadás szerkesztője.¹³ Méliusz a könyv záradékában így adja meg munkája forrásait: „a Sidóból es deák Commentekből”¹⁴ – ez utóbbit minden bizonnyal az előszóban említett források összefoglalásának szánta. Méliusz hangsúlyozza, hogy a latin fordításokat csak segédeszköznek tekintette, mert mindenekelőtt az eredeti héber szöveghez igyekezett szóhasználatában, de a szöveg értelme szerint is hűséges maradni. Figyelmezteti is az olvasóit: bírálatot a fordítással kapcsolatban csak azoktól fogad el, akik maguk is tudnak héberül: mindenki más, írja „*caecus de colore*” – vakként a színekről beszél.¹⁵

Méliusz a bibliai szöveget számozott fejezetekre bontva hozza, s a fejezeteket számozott egységekre bontja. Ez a szövegtagolás azonban nem a ma használt versbeosztást követi, hanem annál általában hosszabb szakaszokat eredményez – annak ellenére, hogy mindkét megnevezett héber forrása egyértelműen a standard versbeosztást követi. Hogy a félreértéseket elkerüljük, a folytatásban a bibliai igehelyeket először a Méliusz által használt versszámmal adjuk meg, e mögött, zárójelben olvashatjuk a standard versbeosztás szerinti számozást, majd az

¹⁰ BOTTYÁN: *A magyar biblia évszázadai*, 57.

¹¹ Lásd így – másokkal szemben – KANYARÓ: *Melius ismeretlen és elveszett művei*, 291., 294; HELTAI, *Melius Juhász Péter*, 493.

¹² MÉLIUSZ: *Szent Iob*, 10.

¹³ MÜNSTER, Sebastian: *Hebraica Biblia Latina planque nova...*, Basilea, 1534–1535. VATABLUS, Franciscus: *Biblia hebraica cum punctis...*, Lutitiae Parisiorum, 1539.

¹⁴ MÉLIUSZ: *Szent Iob*, 226.

¹⁵ MÉLIUSZ: *Szent Iob*, 10.

igehely mögött, pontos forrás-hivatkozásként, a 2008-ban megjelent hasonmás kiadás¹⁶ oldalszámát is feltüntettük.

IV. A héber szavak/bibliai idézetek helye és száma Méliusz Jób-fordításában

IV/1. Héber a végjegyzetekben

Az egyes fejezetek végén végjegyzeteket olvashatunk, melyek a nehezebb bibliai szakaszokhoz kapcsolódnak. Ezek a jegyzetek kész kis kommentárok: Találunk itt kortörténeti utalásokat vagy a bibliai földrajz terén hasznos eligazítást, dogmatikai fejtegetéseket, krisztológiai applikációkat vagy éppen filológiai elemzéseket.

Méliusz ezekben a jegyzetekben gyakran idézi a héber szöveget, és esetenként nyelvtanilag is elemzi azokat. A héber szavak, illetve rövid idézetek, bizonyára nyomdatechnikai okokból,¹⁷ latin betűs átírásban szerepelnek. A végjegyzetek összesen 173 ilyen héber idézetet tartalmaznak: ezek állhatnak egyetlen (így 41×) vagy akár 11 szóból is (így 1×), ám az esetek zömében 1–2 (57×) vagy 3–5 (76×) szó a terjedelmük.¹⁸ A 173 idézetben Méliusz összesen 654 szót ír át Jób könyvéből, bár némelyiket többször is: előfordul ugyanis, hogy a magyarázatában először az érintett igeszakaszt egészében idézi, majd a magyarázatban abból egy-egy szót külön is kiemel.

IV/2. Héber a fordítás mellett, az oldalmargón

Méliusz a bibliai szöveg mellett, a margón is gazdagon hoz széljegyzeteket, melyek az adott szakasz tartalmát kivonatolják, kiemelik annak erkölcsi tanulságait, párhuzamos bibliai igehelyekre utalnak, vagy, esetenként – és számunkra most ezek az érdekesek – az eredeti héber szöveget is idézve, filológiai adalékokat kínálnak a fordításhoz. Összesen 54 megjegyzés idézi Jób könyvének héber szövegét, 77 /szót kínálva abból latin átírásban. Az esetek többségében (36×) a

¹⁶ MELIUSZ JUHÁSZ PÉTER: *A Szent Iob könyvének a Sidó nyelvből és bölcs magyarázóik fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre 1565-ben* (Várad, 1565). Hasonmás formában megjelent Ötvös László szerkesztő gondozásában. Debrecen: Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2008.

¹⁷ Magyarországon először Sylvester János használt nyomtatásban héber karaktereket (1539), amihez fából kifaragott sablonokat alkalmazott. Ez a módszer bizonyára túlságosan fáradtságos, illetve költséges lett volna az idézetek nagy száma miatt Méliusz számára. Az első magyarországi nyomda, amely ólomból kiöntött héber betűkészlettel dolgozott, 1578-tól Nagyszombaton működött, lásd DÁN: *Fejezetek*, 15.

¹⁸ A 6–8 szavas idézetek már ritkák (32×), míg a 9–11 szavas idézések száma még kevesebb (8×).

széljegyzet egyetlen szót idéz, viszonylag gyakori még a két szavas idézet (12×), de 3–4 szavas átíratok összesen már csak 5× fordulnak elő.¹⁹

IV/3. Héber szavak a fordításban

S végül Méliusz 10 bibliai versben az eredeti szöveg egy-egy szavát előbb latinbetűs átíratban hozza, majd azt a fordításon belül „az az” átvezetéssel magyarázza, illetve lefordítja. Ezzel a módszerrel összesen 11 héber szót közöl átírásban.²⁰ Érdekes, hogy ebből a 10 esetből 4× a héber szót nem csak a szövegben magyarázza meg, hanem a margón is fűz hozzá magyarázatot. Kétszer Méliusz először latinul (!) adja meg fordításában a szó jelentését, majd ezt magyarázza meg, szintén a fordításában: 34.12(17); 40,22(25). E két esetből egyszer, a 34,12(17) esetében a margón az eredeti hébert is idézi, összesen 2 szót átírva belőle.

V. A héber szavak átírása

V/1. Előzetes megjegyzések

Mivel a magyar hangzókészlet nyomdai megjelenítése ebben a korban még nincs egyértelműen rögzülve, érvényes és következetes nyelvtani/helyesírási szabályok pedig – legalábbis Méliusz magyar szövegében – nincsenek,²¹ Méliusz héber átírásaiból óvatosan kell levonnunk a filológiai következtetéseket. Átírása minden, csak nem pontos transliteratio, s funkciója nyilván csak annyi volt, hogy az idézett héber szavak beazonosítását lehetővé tegye.

Nézzük mégis néhány olyan esetet, amely ezekkel a megszorításokkal együtt is felvilágosítást adhat a jegyzetek készítőjének héber nyelvtudásáról!

V/2. Kétféleképpen olvasható betűk átírása

A bibliai héber nyelv egyik sajátossága, hogy bizonyos betűknek kétféle kiejtése létezik, a hangtani viszonyok és a hangsúlyozás függvényében (*begadkefat* betűk). Ilyen például a 'b', amit hol 'b'-nek, hol 'v'-nek kell ejteni, a 'k', ami kiolvasva hol 'k', hol az annál lágyabb hangzású 'ch', a 'p', amit hol 'p'-nek, hol viszont 'f'-nek kell kiolvasni, valamint a 't', ami hol keményebb 't', hol annál lágyabb és sziszegősebb 'th'.

¹⁹ Végül egyetlen esetben nem Jób könyvét idézi héberül egy megjegyzésében: 20,4(7).

²⁰ Egy versben, a 28,17(18)-ban ugyanis két héber szót is átír.

²¹ Lásd pl. a 'ká' hangra: 'c' / 'k' / 'ck', a 'zé' hangra: 'z' / 'β'; az 'esz' hangra: 'sz' / 'z' / 'fz' / 'β'. Összességében azt mondhatjuk: Méliusz Jób-fordításában egyazon hangot többféle betű/betűkombináció is jelölhet, illetve ugyanaz a betű/betűkombináció több hang jelölésére is szolgál, akár egyetlen mondaton belül, ugyanannál a szónál is változtatva az írásmódot.

Méliusz alapvetően ismeri a kétféle olvasás szabályait, és a fenti példák közül a 'b', a 'p' és a 't' esetében gyakran meg is jeleníti azokat. Mivel a magyarban minden bizonnyal Méliusz korában is a 'b' esetében különült el egymástól a legvilágosabban a kétféle kiejtés, hadd szemléltessem Méliusz eljárását ezen a héber betűn.

A 'b' átírásában Méliusz összesen 9-szer különbséget tesz a kétféle kiolvasás között, és a héber 'b' betűt helyesen 'v'-nek írja át (ígaz, ennek jelölésére a kor szokásainak megfelelően az 'u' betűt használja).²² Ám az esetek túlnyomó többségében, összesen 41 esetben ezt a különbséget nem teszi meg, hanem ott is, ahol pedig a betűt 'v'-nek kellene kiolvasni és átírni, Méliusz a szót – helytelenül – 'b'-vel írja át. Különösen zavarba ejtő ez a következetlenség akkor, ha pl. ugyanazt a héber szót egyszer helyesen 'v'-vel, egyszer viszont helytelenül 'b'-vel írja.²³ Érdekesek még azok az esetek is, ahol egy szóban több kétféleképpen is ejthető betű is előfordul, de Méliusz csak az egyik esetében követi a kétféle kiejtés jelölésének szabályait,²⁴ vagy amikor mindkettőt helytelen átírásban, a várthoz képest éppen fordítva közli.²⁵

V/3. Megkettőzött mássalhangzók átírása

A mássalhangzó-kettőzést a bibliai héber szövegben azzal jelezték, hogy az adott mássalhangzó középebe egy pontot (*dágés forte*) illesztettek. Méliusz is ismeri ezt a jelet és a megkettőzést számos esetben (35×) megfelelően, a korabeli gyakorlatnak megfelelően kettőzött latin betűvel írja át – ám ennél valamennyivel többször, összesen 40 esetben egyáltalán nem jelzi azt. Ez a következetlenség nehezen érthető például akkor, ha ugyanabban az idézetben az egyik dupla mássalhangzót helyesen, míg a másikat kettőzés nélkül írja át (20,6(10) – 117), az pedig egyenesen zavarba ejtő, hogy a magyar átírásban esetenként (6×) nem azt a betűt kettőzi meg, amelyben a héber szöveg a kettőzést jelző pontot hozza, esetenként nem létező, illetve értelmetlen szavakat hozva létre ezzel.²⁶

V/4. Betűtévesztések

Méliusz átírásaiban a többi mássalhangzó vonatkozásában is számos hibát találhatunk. Ezek egy része, mint mondjuk a mássalhangzók kiesése, metatézise vagy latinban is hasonló formájú betűk felcserélése ('n'/'v', 'n'/'u', 'b'/'h') természe-

²² Így lesz például a 40,10(12)-ben „dávár”, a 4,15(18)-ban „baavadan”, a 8,11(17)-ben „avanijm”, a 23,1(2)-ben „kaveda” vagy a 27,9(12)-ben „hevel” az átírás.

²³ Így például Méliusz a héber *hevel* szót egyszer 'b'-vel (7,16(12) – 52), egyszer pedig 'v'-vel írja át (27,9(12) – 145).

²⁴ Lásd pl. „toaphot”: 22,20(25) – 127; „Thiřaber”: 31,17(22); „beli phaff”: 34,3(6) – 183.

²⁵ Lásd pl. „ubisthajim”: 33,12(14) – 177.

²⁶ Lásd pl. „Vaiekadessem” (1,4(5) – 24); „Mikanna” (31,17(22) – 164); „iemalett” (20,16(20) – 117).

tesen a nyomdász félreolvasásán is alapulhat, mint ahogy a nyomdászra is viszszaemehetnek azok az esetek, ahol egy szót kétszer is átír Méliusz, de abból csak az egyik hibás. Az 'm' és az 'n' vagy az 'sz' következetlen jelölése Méliusz magyar szövegére is jellemző, így a héber átírásban ezeket ismét csak nem tekinthetjük hibának.

Am mindezeket figyelembe véve is szép számmal vannak olyan átírási hibák, amelyek csak a héber ábécé alapján érthetőek, s így magára a héber szöveg félreolvasására kell, hogy visszamenjenek. Így például a latin/magyar ábécében nem, de a héber betűkészletben a 'd' és a 'r', a 'h' és a 'ch', a 'h' és a 'w', a 'j' és a 'w' vagy a 'h' és a szóvégi 'm' meglehetősen hasonlítanak egymásra: Méliusz átírásai számos olyan esetet tartalmaznak, ahol a hiba csak ezeknek a héber betűknek a félreolvasásával magyarázható.²⁷ Ezek alapján azt mindenképpen leszögezhetjük, hogy a jegyzetek készítője nem volt figyelmes másoló. Am ezek a félreolvasások – a szövegkritika tanúsága, de saját héber nyelvoktatási tapasztalataim alapján is – a kezdők tipikus hibája, amit egy olyan gyakorlott hebraistától, aki a héberből önálló bibliafordítást készít, semmiképpen sem várnánk.

Ugyanígy érthetetlen gyakorlott hebraistától a 'w' szóvégi 'k'-nak olvasása, ráadásul a szó elejéről a megelőző szó végéhez kapcsolásával, ahogy azt a 6,1(2) végjegyzetében olvassuk: a *ka'szí wehajjátí* héber szöveg Méliusz átírásában: „KaSSijke haioti”. A „KaSSijke” alak már csak azért is zavarba ejtő, mert az azt követő fordítás mit sem tud a héberben értelmetlen „-ke” szótagról, és tökéletesen megfelel a nagyon is értelmes héber szövegnek („Az en panaßom es...”). Ha ezen a helyen fellapozzuk Vatablus Bibliáját, döbbenetes felfedezést teszünk: itt a *ka'szí* szó mögött egy lábjegyzet jelöléseként egy latin 'k' betű szerepel. Ha az egybeesés nem a véletlen műve, akkor csakis arról lehet szó, hogy valaki tévedésből a lábjegyzet jelét is belemásolta a héber idézetbe.

V/5. A héber idézetek fordításai

Ugyancsak meglepőek azok az esetek, ahol Méliusz nyilvánvalóan nem azt a héber szöveget fordítja le, amit egyébként átírásban idéz, miközben az idézett héber szöveg és saját fordításának ellentmondásaira semmilyen módon sem reflektál. Ez az eljárás teljességgel érthetetlen attól a Méliusztól, aki a mű előszavában azt hangsúlyozza, hogy fordítása alapvetően a hébert követi, s annak az eredeti héberrel való egybevetésre bízhatja potenciális kritikussait.

²⁷ Lásd például a 'd' – 'b' félreolvasásaként *dalté* : „balté” (3,6(10) – 34), a 'd' – 'r' félreolvasásaként *miqqedósím*: „mikárSijm” (5,1 – 43); *kabbir*: „kabijd” (34,12(17) – 179); *jeszódám*: „ieSoram” (22,12(16) – 128); az esetenként néma, hosszú magánhangzó jelölésére használt 'h' és 'w' félreolvasásaként *jakkirennú*: „iakirena” (7,8(10) – 53), a 'h' és szóvégi 'm' tévesztéseként *lajláh*: „Laielam” (17,11(12) – 103), az erős 'ch' torokhang és a szó végén néma 'h' felcseréléseként *qárach*: „kara” (6,12(16) – 49).

Szép példa erre a 6,6(9) esete, ahol a héber szövegben ez áll: *jittér jádó wí-vaccé 'éni*, azaz „kinyújtja kezét, hogy elvágjon engem” (= „életem fonalát”). A fejezet végén Méliusz egy végjegyzetben idézi ezt a szakaszt, méghozzá a héber szövegnek megfelelően E/3. sz. birtokos személyraggal („*Iatter iado*” = „kinyújtja kezét”), majd azt, tudomást sem véve a szuffixum személyéről, az alábbi fordításban hozza: „meg balazsa kezemét”.²⁸ Az sem lényegtelen kérdés, hogy Méliusz honnan veszi ezt az olvasatot – ám ennél számunkra itt most fontosabb, hogy Méliusz vajon tisztában volt-e egyáltalán azzal, hogy nem a héber szöveget fordítja.

Ugyanígy meglepő, hogy a 31,27-ben szereplő *ke 'ádám* szót Méliusz egy végjegyzetében két szóba írva, így írja át: „ki Adam” (31,27(33) – 168), azaz a hasonlító *ke 'mint* értelmű, egybeírandó prepozíciót tévesen az önálló szót alkotó *ki 'mert* jelentésű köztöszónak írja, majd ennek ellenére az idézet jelentését így adja vissza: „mint Adam”.²⁹ Azaz Méliusz itt is az eredeti héber szöveg fordítását kínálja – nem pedig a saját átírásában szereplő, téves/eltérő olvasatát.

A Jób 19,26(28)-ban a héber szöveg így hangzik: *wesóres dávár nimcá'-bí*, azaz a héber *be* prepozíció E/1. sz. szuffixummal szerepel (= „énbennem”). A héber nyelvű Ószövetség kritikai kiadása szerint számos korai héber kézirat a prepozíciót E/3. sz. személyraggal hozza, és így fordítják a szót az Ószövetség korai görög és latin fordításai is. Méliusz is így fordítja mind a főszövegben, mind az átírt szöveg mögött, a vershez fűzött végjegyzetében („ő benne”). Zavarba ejtő azonban, hogy semmivel sem jelzi, hogy tudná: az általa idézett szöveg jelentése valójában nem ez.

S végül egy utolsó példa. Méliusz a 36,14(16) végjegyzetében idézi a héber *mippi-car* kifejezést „Mipizar” átírásban (194. oldal), majd ezt a magyarázatot fűzi hozzá: „Itt à pij iegez βoroSS helt à βoros heien érez haboruságot”. Ám a „szoros hely” valójában nem a *mippi* szótári alakját képező *peh* főnév, hanem a mögötte álló *car* névszó jelentése.

VI. Összegzés

Mit mondhatunk tehát Méliusz héber nyelvtudásáról az itt elemzett héber átírások alapján? Dán Róbert *Melius „hebraizans”* című írásában azt állította, hogy Méliusz „a héber eredetiből transliterált idézeteivel bizonyítja, hogy kitűnően ismeri a szöveget”.³⁰ Ezt a kijelentést a Jób-fordítás átírásainak fenti elemzése nem igazolta. Méliusz héber idézeteiben hemzsegnek a kezdő hebraistákra jel-

²⁸ Hasonlóan magában a fordításban, ahol Méliusz az alábbi szöveget kínálja: „*öldozzà el az en kezemet*” (45. oldal).

²⁹ Hasonlóan magában a fordításban, lásd ott „Amint az első Adam” (166. oldal).

³⁰ DÁN: *Melius „hebraizans”*, 76.

lemző olvasási hibák, az idézett héber szöveghez gyakran nem illeszkedik az egyébként pontos fordítás, és semmi jelét sem találjuk annak, hogy a jegyzetek készítője egyáltalán a tudatában lenne ezeknek az ellentmondásoknak.

Kanyarodjunk vissza e tanulmány egyik korábbi megállapításához: maga a Jób-fordítás filológiailag kifogástalan, és az esetek zömében megfeleltethető az eredeti héber szöveg standard változatának: a jegyzetek készítőjének gyenge héber nyelvtudása és a fordítás pontossága semmiképpen sem hozható fedésbe egymással.

Szükségszerűen vetődik fel tehát a kérdés: Egyazon szerző készítette a fordítást és a jegyzeteket? Ha igen, akkor a jegyzetek kell, hogy tükrözzék a fordító valós héber nyelvtudását, s így a fordítás csakis valamely közvetítő (latin) fordítás, de nem az eredeti héber alapján készülhetett. Ha viszont a jegyzeteket nem maga Méliusz készítette, hanem mondjuk valamely gyengébben képzett munkatársára bízta, akkor legfeljebb gondatlan lektorálással vádolhatjuk meg az egyébként nyilván a végtelékig leterhelt egyházvezetőt és hitvitázót.

Méliusz nyelvtudásáról a végső szót ennek a rész-elemzésnek az alapján természetesen elhamarkodott lenne kimondani: ehhez mindenekelőtt Méliusz bibliafordításainak és az általa használt latin forrásoknak a kritikai egybevetését kellene elvégezni. Ám a további elemzések elvégzéséig annyit biztosan lezögezhetünk: Méliusz héber nyelvtudásáról a jövőben az eddigieknél jóval visszafogottabban szabad csak nyilatkozni.

Felhasznált irodalom

- MELIUSZ JUHÁSZ Péter: *A Szent Jób könyvének a Sidó nyelvből és bölcs magyarázók fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre 1565-ben* (Várad, 1565). Hasonmás formában megjelent Ötvös László szerkesztő gondozásában 2008-ban, Debrecen: Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2008.
- MÜNSTER, Sebastian: *Hebraica Biblia Latina planque nova Sebastiani Munsteri translatione...*, Basilea, 1534–1535.
- MÜNSTER, Sebastian: *Grammatica Hebraea Eliae Levitae Germani = Sēfer had-diqdúq. Item Institutio elementalis Munsteri, cum Tabula omnium coniugationum & libello Hebraeorum accentuum*, Basilea, Froben, 1543, Froben & Episcopus, 1552.
- VATABLUS, Franciscus: *Biblia hebraica cum punctis...*, Francisci Vatabli... Lutitiae Parisiorum, 1539.
- BOTTYÁN János: *A magyar biblia évszázadai*, Budapest: Kálvin János Kiadó, 2009.

- BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon. 1521–1945*, Budapest: Gondolat Kiadó, 1985.
- CZEGLE Imre: *A magyar bibliafordítás útja Károli Gáspárig*, In: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéhez*. Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973 (Studia et Acta Ecclesiastica III), 501–515.
- DÁN Róbert: *Fejezetek a nyomtatott héber könyv történetéből Magyarországon*, Budapest: Jordan–Atlanti, 2010.
- DÁN Róbert: *Melius „hebraizans“*. In: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973 (Humanizmus és Reformáció 2), 71–87.
- DÁN Róbert: *Méliusz héber tanulmányai és forrásai*, Filológiai Közöny 16/1-2 (1970), 163–170.
- DÁN Róbert: *A Biblia Hebraica és a magyar bibliafordítások*, In: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973 (Humanizmus és Reformáció 2), 61–70.
- DÁN Róbert: *A héber stúdiumok háttere Magyarországon*, In: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973 (Humanizmus és Reformáció 2), 25–36.
- DÁN Róbert: *Bevezetés*, In: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973, 5–24.
- FEKETE Csaba – P. VÁSÁRHELYI Judit: *Melius Juhász Péter Jób-fordítása*, In: Melius Juhász Péter: *A Szent Iób könyvének a Sidó nyelvből és bölcs magyarozók fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre 1565-ben (Várad, 1565)*. Hasonmás formában megjelent Ötvös László szerkesztő gondozásában 2008-ban, Debrecen: Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2008, 233–245.
- HELTAI János: *Melius Juhász Péter bibliafordítói tevékenységének helye a magyar bibliafordítás folyamatában*, In: Melius Juhász, Péter: *Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyvnek az Sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarozók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre*, Debrecen: Raphael Hoffhalter, 1565, Hasonmás kiadásban megjelent Ötvös László szerkesztő gondozásában, Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület et al., 2010, 490–504.
- KATHONA Géza: *Méliusz Péter életműve*, In: Bucsay Mihály [et al.]: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (Studia et Acta Ecclesiastica II), 105–192.
- KANYARÓ Ferenc: *Melius ismeretlen és elveszett művei*, MKSz Új folyam 14 (1906), 289–320.

- NAGY Barna: *Méliusz Péter művei*, In: Bucsay Mihály [et al.]: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (*Studia et Acta Ecclesiastica II*), 195–301.
- SZABÓ András: *A Vizsolyi Biblia lehetséges forrásai, a humanista latin bibliakiadások*. In: *Theologiai Szemle* 34 (1991), 45–48.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 31977, 399–401.
- ZVARA Edina: „*Az keresztyén olvasóknak*“. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*. Budapest: Balassi Kiadó, 2003 (*Régi Magyar Könyvtár. Források*; 14).

Hodossy-Takács Előd

Isten igéjéből jobbra tanítani **A II. Helvét Hitvallás és az Ószövetség**

Ahogy arra a református templomokon elhelyezett molinók minden debreceni polgárt emlékeztetnek, 2017 kettős jubileum a magyar reformátusság számára. Egyrészt ünnepeljük a reformáció kezdeteként számon tartott 1517-es esztendő félévezredes jubileumát, másrészt, sokkal szerényebben, de emlékezünk az 1567-es debreceni zsinatra is, mely megszilárdította a Magyar Református Egyház szervezeti kereteit. Ezért beszélünk négyszázötven éves egyházunkról, és fel kell idéznünk azt is, hogy 2009-ben szintén Debrecenben került sor a szétszakított egyháztestek ismételt alkotmányos egyesítésére.

A debreceni zsinaton került elfogadásra a magyarországi reformációra döntő hatást gyakorló Második Helvét Hitvallás.¹ Ez a dokumentum 1562-ben született, szerzője Bullinger Henrik; 1566-ban írták alá a svájci egyházak lelkészei.² Az a tény, hogy egy évvel később a hitvallás már Magyarországon is elismerést aratott, jól mutatja, hogy a rövid szöveg hűen tükrözi mindazt, amit a reformáció helvét ága képviselt. A Második Helvét Hitvallás az, aminek címe is ígéri: vallástétel és egyszerű magyarázat az igaz hitről és a tiszta keresztyén vallás egyetemes tantételeiről.³

A következőkben a hitvallás érvrendszerének egy aspektusát, az ószövetségi szakaszokra tett utalásokat és hivatkozásokat, velük alátámasztott teológiai tételeket tekintjük át. Célunk, hogy ezzel a vizsgálattal a reformáció egyik sajtá-

¹ *A Második Helvét Hitvallás*. Írta: Bullinger Henrik. Christophorus Froschoverus 1568. évi zürichi kiadása alapján fordította és jegyzetekkel ellátta: Buzogány Dezső. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2017.

[online: <http://www.reformatus.hu/egyhazunk/mutat/6218/>]

² A keletkezés körülményeiről lásd Nagy Barna klasszikusnak számító tanulmányát: *Bevezetés a II. Helvét Hitvalláshoz*. In: A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. MORE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1989, 83–11.

³ Szokás Debrecen Kálvinista Rómának, magyar Genfnek nevezni – ez azonban nem teljesen találó. Bucsay Mihály jegyzi meg, hogy Méliuszra Bullinger volt döntő hatással, és Debrecen reformációja legalább annyira emlékeztet Zürichre, mint Genfre. Zürichben Bullinger Zwinglit követően szolgált, neki köszönhetően ment végbe a városban az egyházi élet konszolidációja és a lelkipásztori közösség tekintélyének helyreállítása. Gäbler, Ulrich: *Huldrych Zwingli. Bevezetés életébe és munkásságába*, Kálvin kiadó, Budapest, 2008, 144; Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Gondolat, Budapest, 1985, 68–69.

tosságaként értelmezett tétel, a *Sola Scriptura* elv hitvallási megjelenésére mutatunk rá.

1. *Sola Scriptura*

Luther a *Solus Christus* elvén keresztül közelített a Szentíráshoz, mint Isten igéjéhez.⁴ Rögzítette, hogy a Bibliában, mindkét szövetségben, olyan eszköz van a kezünkben, amelynek segítségével Krisztushoz juthatunk el.⁵ Kálvin, aki óriási hangsúlyt fektetett a kommentárok írására,⁶ tovább árnyalta a képet. Első nyomtatásban megjelent műve is kommentár volt, igaz, ezt nem bibliai szöveghez, hanem Seneca: *De Clementia* című értekezéséhez készítette. A Szentírás magyarázata során már nem egyszerűen kiváló klasszikus műveltségének eszköztárára támaszkodott, hanem rögzített egy következetesen alkalmazott teológiai elvet is. Ezen a könyvön keresztül Isten maga szólal meg, ez Isten igéje, aki megismerhető az íráson keresztül, de az írás értelmét a Lélek világosítja meg a hívő számára (*testimonium Spiritus Sancti internum*).⁷

A *Sola Scriptura* elvének lényegét legeredetibben és legszenvedélyesebben egy kevésbé ismert reformátor, Johannes Comander, Zwingli és Bullinger nagy tisztelője fogalmazta meg az 1526. januárjában tartott ilanzi dispután: „*A keresztyén egyház Isten igéjéből született, abban kell megmaradnia, és semmilyen idegen hangra nem szabad hallgatnia.*” Ez a tétel volt az első az itt előtárt tizennyolcból, és ez tökéletesen rezonált Zwingli Jn 10-ből levezetett gondolatára, aki még 1524-ben fejtette ki, hogy az idegent nem követik a juhok, egyedül a jó pásztort, tehát a keresztyén egyház sem hallgathat másra, csak egyedül Isten igéjére. Comander szakított az Augustinus óta vallott elképzeléssel is, miszerint az egyház lenne a hívők anyja. Szerinte az egyház *creatura verbi*, az ige teremtménye, tehát ebben az összefüggésben az „anya” Isten igéje, az egyház egésze, és minden tagja az ige befogadásának köszönheti létét. Ebből következik, hogy egyházzal csak addig, és csak ott szabad beszélni, ahol a pásztori hangra, vagyis az igére hallgatás megvalósul. Ez az ige a teljes Szentírás, ami az Ószövetségben és az Újszövetségben nyert mértékadó kijelentést.⁸

A református teológia számára elképzelhetetlen a két szövetség szembeállítása is. Zwingli vallotta, hogy amit Isten kijelent, az ige teljessége, az evangélium – nem is lehet más, hisz Isten akaratának közlése örömet ébreszt az Urat

⁴ Thompson, M. D.: *Reformation Perspectives on Scripture: The Written Word of God*. The Reformed Theological Review, 57(3), 1998, 105–120, 109–111.

⁵ Childs, Brevard S.: *Biblical Theology of the Old and New Testaments. Theological Reflections on the Christian Bible*, Fortress Press, Minneapolis, 1993, 44.

⁶ Néhány könyv kivételével (Jób, Jelenések, stb.) a teljes Bibliához írt kommentárt [online: <https://www.study-light.org/commentaries/cal.html>].

⁷ Childs, i.m. 47–48; Kocsis Elemér: *Dogmatika. A református keresztyén tanítás rendszere*, 2. kiadás, A Debreceni Református Theológiai Akadémia Rendszeres Theológiai Szemináriumának Tanulmányi Füzetek 8., Debrecen, 1987, 122–125.; Thompson, i.m. 118.

⁸ Busch, Eberhard: *Református. Egy felekezet arcualata*, Kálvin kiadó, Budapest, 2008, 46–48. 52.

szeretőkben. Ezek az örvendező emberek tudják, hogy Isten szava megbízható, és ez számukra jó hír, vagyis evangélium.⁹ Kálvin ezt ugyanígy látta: „*az evangéliumra én úgy tekintek, mint Krisztus titkának világos megnyilatkozására. ... Ebből következik, hogy amennyiben tág értelemben vesszük az evangélium szót, bele kell értenünk azokat a bizonyosságokat is, amelyeket Isten irgalmából és atyai jóindulatából adott egykor az atyáknak.*” (Inst.¹⁰ 2.9.2.) Kálvin számolt hasonlóságokkal és különbségekkel a két szövetségben,¹¹ de ezek lényegileg számára is azonosak. „*Összefoglalható egy mondatban: az atyákkal kötött szövetség sem tartalmára, sem tárgyára nézve nem különbözik a miénktől, ezzel teljesen egy és azonos.*” (Inst 2.10.2.)

Kálvin nem idegenkedett egyfajta tipológiai értelmezéstől sem. Ez jól látszik abban, ahogy az ószövetségi vallási és politikai intézményekre (papság, próféta, Dávid királysága, stb.) tekintett. Ezek egyrészt Isten által kijelölt eszközökként saját helyükön vizsgálándók, másrészt előrevetítik, megsejtetik Krisztus tisztét.¹² „*Mindazonáltal, az evangélium nem azért lépett a törvény helyébe, hogy másfajta módszert kínáljon az üdvösségre, hanem azért, hogy megszentelje és hitelesítse mindazt, amit a törvény ígér, és így a valóságot összekapcsolja előképeivel.*” (Inst 2.9.4) Kálvin nem akarta dogmatikai kategóriákba szorítani a Szentírás értelmezését. A *Sola Scriptura* elvéből egyenesen következően vallotta, hogy a teológia (mint emberi kísérlet és törekvés) mindig alárendelt a Szentírásnak.¹³ Az ige teológusa volt, elkötelezett biblikus írásmagyarázó, akiről először mégsem valamelyik kommentárja, hanem az *Institutio* jut eszünkbe, de ez inkább a hatástörténetnek köszönhető. A teológiai tisztánlátás a helyes értelmezéshez szükséges segítség, és gondolkodása nem a Bibliától a dogmatika felé haladt, hanem inkább fordítva, a teológiai rendszerezés mutat a Biblia felé.¹⁴

⁹ Busch, i.m. 99.

¹⁰ Kálvin János: *Institutio Christianae Religionis I–II. A keresztyén vallás rendszere*, Fordította: Buzogány Dezső. Református Egyházi Könyvtár, Új folyam 7., Kálvin kiadó, Budapest, 2014.

¹¹ Ezek tételesen: Inst 2.10 és 2.11. A különbség a végrehajtás oldalán jelentkezik. Egyes vélemények szerint az Ó- és az ÚSZ között Kálvin számára a deuterokanonikus könyvek csoportja egyfajta híd képezett, de ezzel az állítással nem tudunk maradéktalanul egyetérteni. Peres Imre: Kálvin írásértelmezése és írásmagyarázatai. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége*. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról, Kálvin kiadó, Budapest, 2009, 49–78, 71–72.

¹² A tipológiáról egy mondat; Childs, i.m. 47–51.

¹³ Childs, i.m. 48–49.

¹⁴ Erről vallott az *Institutio* elején: „munkámmal céloim volt az is, hogy a szent teológiát hallgató lelkészjelölteket úgy készítsem fel és képezzem ki az isteni ige tanulmányozására, hogy azt könnyen el is kezdhessék, majd akadálytalanul haladhassanak is benne.” Kálvin János az olvasóhoz, Inst. (2014), 14.

Kölcsönzött megfogalmazással élve az *Institutio* célja „a Szentíráshoz vezető út kikövezése” volt.¹⁵

2. Ószövetség és egyházatyák a II. Helvét Hitvallásban

A két szövetség viszonya kapcsán, az előbb említett reformátorokhoz hasonlóan, Bullinger is a teljes Szentírás egységére tette a hangsúlyt. Számára ez alapelv, amit teológiai érvként is használni lehet. Az egyház egysége melletti kiállás során fogalmaz így: „miután csak egy Isten és egy közbenjáró van Isten és az emberek között, a Messiás Jézus, továbbá egy pásztora van az egész nyájnak, egy feje van e testnek, végül egy Lélek, egy üdvösség, egy hit, egy testamentum vagy szövetség van, ezekből szükségképpen következik, hogy egyház is csak egy van.” (II. HH. 18.4) Az Újszövetségnek nagy szerepe volt számára az Ószövetség magyarázójaként, korai műveiben rögzítette, hogy az Újszövetség, ami nyitottabb a rejtettebb Ószövetségnél, azt is megmutatja, amit az Ószövetség csak megígért.¹⁶ Ő sem idegenkedett a tipológiai értelmezéstől: „...az Újszövetségben Krisztusnak többé már nincs olyan papsága, mint az Ószövetség népének, amelyhez külső kenet, szent öltözet és számos szertartás tartozott. Ezek Krisztus előképei voltak, aki eljövén és azokat betöltvén, el is törölte mindet. Ő maga maradt az egyetlen pap mindörökre...”. (II. HH 18.13, erre az idézetre még visszatérünk.)

Bullinger határozottan vallotta, hogy az írást az írás maga magyarázza; épp ezért nem tartotta megkerülhetetlennek az egyházatyák értelmezéseit sem.¹⁷ Alapelvét így fogalmazta meg: „Péter apostol mondta, hogy a szent iratok nem magánmagyarázatok folyományai (2Pt 1,20), ezért nem helyeslünk akármiféle magyarázatot. Nem ismerjük el tehát a Szentírás igaz vagy helyes magyarázatának azt, amelyet a római egyház szerinti értelmezésnek neveznek, s amelynek elfogadását egyszerűen mindenkire rá akarják tukmálni a római egyház védelmezői. A Szentírásnak csak azt a magyarázatát ismerjük el igazhitűnek és helyesnek, amelyet magából a Szentírásból vesznek (tudniillik amely az eredeti nyelvek szellemében, a körülmények megfontolásával, valamint a hasonló vagy eltérő, több és világosabb helyek figyelembevételével készült), és amely meggyezik a hit és a szeretet szabályával, s főképpen Isten dicsőségét és az emberek üdvösségét szolgálja. [...] nem vetjük meg a görög és latin egyházatyák magyarázatait, és nem utasítjuk vissza a szent dolgokról szóló vitairataikat és értekezé-

¹⁵ Szűcs Ferenc: *Exegézis és dogmatika kapcsolata Kálvinnál a predestinációtan és az ekkleziológia tükrében*. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Kálvin kiadó, Budapest, 2009, 79–103, 80.

¹⁶ Stephens, W. P.: *The Interpretation of the Bible in Bullinger's Early Works*. *Reformation & Renaissance Review: Journal of The Society for Reformation Studies*, 11(3), 2009, 311–333, 314.

¹⁷ Stephens, i.m. 328.

seiket sem, ha azok megegyeznek a Szentírással; mindazáltal mértéket tartva félretesszük őket, ha észrevesszük, hogy az Írásoktól idegen vagy azokkal ellentétes dolgokat tanítanak. [...] Ugyanez a szabály érvényes a zsinatok végzéseire vagy kánonaira is. Ezért nem tűrjük, hogy a vallás és a hit vitatott kérdéseiben pusztán csak az egyházatyák megállapításaival vagy a zsinatok határozataival zaklassanak bennünket, még kevésbé a bevett szokásokkal, az egy véleményen levők nagy számával, vagy valami régi szabállyal. A hit dolgában tehát nem fogadunk el más döntőbírókat, csak magát Istent, aki a Szentírás által jelenti ki, hogy mi igaz, mi hamis, mit kell követnünk, vagy mit kell kerülnünk.” (II.HH 2.1-4.) Megjegyzendő, hogy ennek ellenére az egyházatyákra a hitvallás gyakran hivatkozik (Augustinus, Szókratész és Euszebiosz egyháztörténete, stb.).¹⁸

Bullinger minden jel szerint komolyan vette az első fejezetben röviden kifejtett elvet: *„nem hallgatjuk el, hogy az Ószövetség egyes könyveit a régiek apokrifusoknak, mások ecclesiasticusoknak nevezték, minthogy azt akarták, hogy ezeket is olvassák a gyülekezetekben, anélkül azonban, hogy tekintélyként vennék figyelembe a hit megerősítéséhez.” (II. HH 1.7.)* Ezekből a könyvekből származó érvekkel a hitvallásban nem találkozunk.

A biblikus teológus számára Bullinger műve már szerkezete okán is kedves: a hitvallás az ígéről és annak magyarázatáról szóló két fejezettel kezdődik. Bullinger határozottan kiállt a teljes Szentírás tekintélye mellett: *„Hisszük és valljuk, hogy a szent próféták és apostolok kanonikus írásai, mindkét szövetségben, Isten tulajdon igaz ígéje, és teljes tekintélyük önmaguktól van, nem az emberektől. ... (És) ebben a Szentírásban van előadva Krisztus egyetemes egyháza számára minden, ami az üdvözítő hitre és az Istennek tetsző élet helyes kialakítására tartozik. Ezért Isten egyértelműen megparancsolta, hogy semmit hozzá ne tegyünk, se belőle el ne vegyünk. Azt tartjuk tehát, hogy ezekből az írásokból kell meríteni az igaz bölcsességet és kegyességet, továbbá az egyházak reformálását és kormányzatát, a kegyes élet összes kötelességének megtanítását, valamennyi tantétel igazolását vagy elvetését, az összes tévelygés megcáfolását, sőt, minden intelmet is [...]” (II. HH 1.1-2)*

3. Idézetek és utalások a hitvallásban

Az előzőekből nyilvánvaló, hogy a reformáció helvét ága megvallotta ragaszkodását nemcsak az Újszövetséghez, de az ószövetségi Szentíráshoz is, az viszont kérdés, hogy milyen mértékben tartották szem előtt a héber Bibliát teológiai érvek megfogalmazásakor. A II. Helvét Hitvallás harminc, különböző terjedelmű fejezete közül csak néhány olyan van, amely egyáltalán nem tartalmaz ószövetségi hivatkozásokat (pontos idézeteket, esetleg utalásokat személyekre, élethelyzetekre, vagy általánosságban az Ószövetség világába tartozó fogalmakra).

¹⁸ lásd pl. a hitvallás 24. fejezetét a negyvennapos böjt kapcsán.

a) Alapesetben a szerző a szövegbe egyszerűen bibliai idézeteket emelt be.¹⁹ A kilencedik fejezet²⁰ így utal Préd 7,29-re (“*Isten az embert igaznak teremtette*”); a tizenötödik rész²¹ 5Móz 25,1-re (“*Ha per támad egyesek között, és törvény elé mennek, mondjanak ítéletet fölöttük a bírák, és adjanak igazat az igaznak, vagy ítéljék el a bűnöst*”), stb. Ezekon a helyeken az idézetet rendszerint egy általános utalás vezeti be. A kilencedik fejezetben: “*megcáfolja a Szentírás, amely az előbbiekhöz így szól...*”; a tizenötödikben pedig a “*már a törvényben és a prófétáknál is ezt olvassuk...*” formulát találjuk. Néha azonban precízebb a hivatkozás helyének meghatározása, pl. a tizenötödik fejezet egy másik helyén: “*Ézsaiás könyve 5. részében is ez áll: Jaj azoknak, akik ajándékért a gonoszt igaznak mondják!*” (Ézs 5,23).

Az idézetek között előfordulnak nehezen kategorizálható hivatkozások is. A kilencedik fejezet egy helyén ezt olvassuk: “*így szól Isten a prófétánál: Törvényemet az ő elméjükbe helyezem, és az ő szívükbe írom be.*” Ez a gondolat két prófétai könyvben is felbukkan lényegében azonos formában (Jer 31,33 és Ez 36,26-27), következésképp lehetetlen megmondani, hogy melyik helyre gondolt Bullinger.

b) Máskor egy-egy élethelyzetre, személyre utal a szerző, ezek rendszerint összefüggő elbeszélések jellegzetes szereplői. Még mindig a kilencedik fejezetnél maradván: “*itt is mindig figyelembe kell vennünk Isten hatalmát; ez cselekedte, hogy Bálám nem juthatott el oda, ahova akart.*” Ez utalás 4Móz 22-24 történetére, amikor Bálám, Móáb királya a híres álomlátó varázslón keresztül mondott átokkal próbálta feltartóztatni Izrael seregét. A bibliai elbeszélésben látszólag Bálám tartotta kézben az eseményeket, de Isten átvette az irányítást, így ez a hivatkozás ezen a helyen tökéletesen alátámasztja a szabad akaratról és az ember lehetőségeiről szóló fejezet érvrendszerét. A tizenhetedik fejezet²² Illésre utal egy olyan korszak embereként, amikor Isten ügye elveszni látszott. “[...] néha az is előfordul, hogy Isten, igaz itélettel, igéjének igazságát, az egyetemes hitet és a törvényes istentiszteletet engedi annyira elhomályosulni és megrendülni, hogy úgy tűnik, az egyház csaknem megszűnt, és nincs is már egyház, ahogyan az Illés idejében és máskor történt. Mindamellet még ilyen sötét időkben is vannak Istennek ebben a világban igaz imádói, nem is kevesen, hanem hétezren, sőt, még többen is.” A Királyok első könyve áll a háttérben, amikor a Biblia szerint Aháb idején már-már eltűnni látszott az Úr tisztelete, de azért még maradtak hétezren, akik Baál előtt nem hajoltak meg (1Kir 19,18).

¹⁹ Kívül esik jelen tanulmány keretein az a kérdés, hogy a szerző az ószövetségi szakaszokat milyen formában, az eredeti héber szöveget figyelembe véve közölte-e.

²⁰ Címe: A szabad akaratról és az ember képességeiről.

²¹ Címe: A hívők valóságos megigazulásáról.

²² Címe: Isten egyetemes és szent egyházáról és az egyház egyedüli fejeéről.

Néhány ehhez hasonló alkalommal nem tudjuk ilyen könnyen feltárni a hátteret. A második fejezetben²³ található az alábbi szakasz: „*Bizony, Jeremiás és a többi próféta keményen elítélte azokat a papi zsinatokat, amelyeket Isten törvénye ellen hívtak össze, és buzgón intett, hogy ne hallgassunk azokra az atyákra és ne lépjünk azok nyomába, akik a saját koholmányaikat követik, és eltérnek Isten törvényétől.*” Amit a szerző papi zsinatoknak, és az azokkal szemben megfogalmazott prófétai állásfoglalásoknak nevez, az leginkább Jeremiásra, az ő konfrontatív ígéhirdetésére, és a vele szemben felsorakozó kultuszi szereplők, tekintélyek viharos kapcsolatára tett utalásként értelmezhető. A legismertebb ilyen jelenet egy Jeruzsálemben tartott diplomáciai csúcstalálkozóhoz kapcsolódó vita, mely Hananjá próféta és Jeremiás között az elhurcolt júdaiak visszatérésének reménye (vagy reménytelensége) miatt robbant ki (Jer 26–28). A találkozó, melyen júdai, edómi, móábi, ammóni, tíruszi, szidóni követek vettek részt a változó politikai környezetből adódó lépések megvitatására,²⁴ mégis csak rendkívül áttételesen hasonlítható zsinathoz.

Az is előfordul, hogy nem állapítható meg, melyik bibliai könyv áll egy gondolat háttérben. A már idézett rész a tizennyolcadik²⁵ fejezetben, az ószövetségi papság összefüggésében, emlékeztet a papi ruhára és felkenésre, nem lehet azonban eldönteni, hogy Bullinger itt 2Móz 28–29-re, vagy 3Móz 8-ra gondolt.

c) Van néhány olyan eset is, amikor egyértelműen számítanánk egy-egy ószövetségi utalásra, de nem találunk ilyet a szövegben. Ez a helyzet a tizedik fejezetben,²⁶ pedig a kiválasztás témája kapcsán minden erőltetés nélkül szerepelhetne hivatkozás Ábrahámra, akire egyébként a következő, valamint a tizenötödik rész is utal.²⁷ A nyolcadik fejezetben²⁸ szintén gazdag idézetanyagot várnánk Mózes első könyvéből, ehelyett azonban egyetlen visszautalást találunk az „*első szüleinktől mindnyájénunkra átszármazott vagy továbbterjedt bűnre*”. Ebben a fejezetben azonban az, hogy tételesen nem idézi 1Móz szövegét, megfontolt döntésnek tűnik. A szöveg közöl ószövetségi utalást (Zsolt 5,5–6), a fejezet vége pedig az egyéb, megválaszolhatatlan kérdéseket söpri le az asztalról (akar-

²³ Címe: A Szentírás magyarázatáról, az egyházatyákról, a zsinatokról és a hagyományokról.

²⁴ A vonatkozó bibliai szöveg egy visszatekintő beszámoló, ekkor a szerző már tudatában volt a Babilon elleni lázadás tragikus következményeinek is. A prófétai összeütközésről szóló tudósítás ettől függetlenül autentikusnak tűnik. Clements, Ronald E.: *Jeremiah. Interpretation, A Bible Commentary for Teaching and Preaching*, John Knox Press, Atlanta, 1988, 160–161. 166.

²⁵ Címe: Az anyaszentegyház szolgáiról, rendeltetésükről és kötelességeikről.

²⁶ Címe: Isten eleve elrendeléséről és a szentek kiválasztásáról.

²⁷ A tizenegyedik fejezet Krisztus emberi, valóságos testéről szólva: „Hisszük és tanítjuk, hogy az örök Istennek ugyanez az örökkévaló Fia az ember fiává lett, Ábrahám és Dávid magvából; ... Pál apostol is ezt mondja: Nem az angyalok testét vette magára, hanem az Ábrahám magvát.” Zsid 2,16.

²⁸ Címe: Az ember bünesetéről, a bűnről és a bűn okáról.

ta-e Isten Ádám bukását, miért nem akadályozta meg a bűnesetet stb.). Ha a fejezet első felében Bullinger belebonyolódott volna 1Móz elemzésébe, ezekre a kérdésekre is hosszabban ki kellett volna térnie, így viszont a fölösleges szőrszálhasogatás elintézhető volt egy legyintéssel. Bullinger itt kimondottan vitriolosan fogalmaz: Isten ígéjéből ezek megválaszolható felvetések, de ha „*az eretnekek és a szemtelen emberek pimaszsága arra nem kényszerít*”, ilyesmire kár az időt pazarolni. Egyébként a teremtés 1Móz 1-ben és 2-ben leírt történeteire találunk hivatkozást a huszonnegyedik²⁹ és a hetedik³⁰ fejezetben is.

Az utolsó, harmincadik fejezetben³¹ szó esik a háború kérdéséről – itt minden erőltetés nélkül szerepelhetne egy utalás 5Móz 20-ra, hisz Bullinger ezt a bibliai könyvet több alkalommal is elővette, előszeretettel utalt rá.³²

4. Összegzés és következtetések

Összességében megállapítható, hogy Bullinger ismerte és használta az Ószövetséget, néhány könyvet kimondottan gyakran idézett. Előszeretettel hivatkozott Mózes első, második és ötödik könyvére, Ézsaiás prófétára és a Zsoltárokra. A több-kevesebb bizonyossággal beazonosítható utalások száma ötven körüli, de ezek közül mindössze tucatnyit találunk, ami nem erre az öt könyvre épül. Egyes könyvek csak egyszer-kétszer kerülnek elő, ez a helyzet az alábbi esetekben:

- Sámuel első könyve a hatodik fejezetben (utalás egy jelenetre és pár szavas idézet);
- a már tárgyalt Királyok első könyve a tizenhetedik fejezetben;
- próféták név szerinti utalással: Jóél a huszonnegyedik fejezetben, valamint Mikeás, és esetleg Dániel a tizenegyedik fejezetben;
- a kilencedik fejezetben a Prédikátor könyve, Mózes negyedik könyve, és Ezékiel próféta kerül elő a ritkán, vagy csak egyszer hivatkozott könyvek közül, de Ezékiel ebben az esetben is megkérdőjelezhető.

Tucatnyi olyan ószövetségi könyv is van azonban, ami sem utalás, sem pontos hivatkozás formájában nem szerepel a szövegben. A gyakran, és a csak egy, legfeljebb két alkalommal hivatkozott könyvek közötti átmenetet Jeremiás próféta képviseli, a történeti könyvek pedig egyértelműen alulreprezentáltak. Az látszik tehát, hogy bár Bullinger nagy nyomatékkal tett hitet mindkét szövetség tekintélye mellett, feltűnően szelektív volt az ószövetségi szövegek használata terén.

²⁹ Címe: Az ünnepekről, a bűjtökről és az ételek megválogatásáról.

³⁰ Címe: A világmindenség teremtéséről, az angyalokról, az ördögről és az emberről.

³¹ Címe: A polgári hatóságról.

³² Pl. a halottak megidézésének tilalma kapcsán a huszonhatodik fejezetben, vö. 5Móz 18,11; az eskü összefüggésében az ötödik fejezetben, vö. 5Móz 10,20; az ígéretek összefüggésében a tizenharmadik részben, vö. 5Móz 18,15; stb.

Imre László

A „kisebbségi” lét ereje (Németh László és a protestáns örökség)

Amikor 1936-ban Németh László vitába keveredik Ravasz Lászlóval, mivel a nagy tekintélyű püspök (igaz, a legtehetségesebb fiatal írónak nevezve őt, de mégiscsak) polemikusan kommentálja az erdélyi magyarság, sőt a protestantizmus jövőjére vonatkozó borúlátó észrevételeit, az író indíttatva érzi magát arra, hogy elmondja (bár mindössze néhány lapon) mindazt, ami őt a protestáns örökséghez köti. Apja, apjának dunántúli református parasztszaládja az ősforrás (bár életre szólóan), aztán – meggyőződése szerint – irodalmi pályáját is alapvetően ez az indíttatás határozta meg. (Furcsa, hogy ezt az önértelmezést nemcsak 1989-ig, de továbbra is eléggé figyelmen kívül hagyta a szakirodalom.) Igaz, Osvát Ernő fedezte fel a *Nyugat* novella pályázatának nyerteseként – folytatja Németh László – de nyomban ezután, „mint lelkétől idegent, eldobta”.¹ A *Protestáns Szemle* tette tehát íróvá, melyben szabadon mondhatta el mindazon gondolatait, melyekhez „koporsómban sem lehetek egészen hűtlen”. Kezdetől minden másnál szorosabban kötődött Sylvester Jánoshoz, Heltai Gáspárhoz, a vizsolyi bibliához, Szenczi Molnár zsoltáraihoz, Bethlen Miklóshoz, a debreceniekhez Földitől Fazekasig, s ennek legteljesebb kivirágzásával Adyban azonosult. Az *Emberi színjáték* – vallja – „mégiscsak az egyetlen magyar regény, melynek tárgya a vallásosság”, nem is említve Tolsztojról, Makkai prédikációiról, a 16. századi kezdeményekről szóló írásait. Ady, Szabó Dezső, Móricz Zsigmond is a magyar protestantizmusban voltak „titkos bátyái”. S talán az sem véletlen, hogy „legkellemesebb vidéki állomásai” is protestáns centrumok: Debrecen, Kecskemét, Pápa. (Most már hozzátehetjük, mert 1936-ban ő még ezt nem láthatta előre: néhány évvel később a hódmezővásárhelyi református gimnázium tehetségmentő kezdeményezése lesz egy évtizedre, talán tovább is, legnagyobb élménye.)

A magyar protestantizmus ugyanakkor éppúgy kisebbségi (létszámban és a hatalomhoz, Bécshez fűződő viszonyában), éppúgy, hol inkább, hol kevésbé, de általában elnyomott, ahogy majd a magyarságot is a német és zsidó etnikum viszonylatában nem „életrevaló”, háttérbe szoruló pozícióban látja. Ahogy a magyar irodalomban a „mélymagyarok” (Berzsenyitől Katonáig) sem tudtak élni a kibontakozás lehetőségével. Erdélyi élménye ezért szélesedik magyarság prob-

¹ Itt, s a továbbiakban is: NÉMETH László: *Két templom közt*. In: NÉMETH László: *Kiadatlan tanulmányok*, Magvető 1968. 505., illetve: 503–509.)

lémává, de közvetlenül mégis protestantizmusával függve össze: „Ezen a mezőn én kisebbség vagyok. A körösfői templom virágos mennyezete azért marad nevezetes nekem, mert mélyen a pap-beszéd alatt elsüllyedten ülő, merev tatár arcokról felpillantva oda, ahol a szó fölött az ég szokott lenni: mint obsit állt a felismerés. Amihez mélyebb közöm volt ebben a népben, pusztul, s ahhoz, ami e néven tovább él, alig van közöm.” Ahogy minden biztonnyal manapság is akad, aki elmereng a magyarság jövőjén, melynek számaránya folyton csökkenő százalékot mutat a cigánysághoz képest. S ahogy feltehetően valami hasonló felismerés (is) ösztönözhetette a Szovjetunió vezetőit az 1980-as években a „birodalmi” eszme feladására, hogy t. i. – minden statisztika szerint – a 21. század végére az iszlámhitűek létszámfölénye folytán az orosz tradíció, nyelv, kultúra, sőt vallás kisebbségbe szorulásával, marginalizálódásával kell számolniuk.

Németh László írásának idején a kisebbségi pozíciót már jó másfél évtizede megélte Romániában csaknem másfélmilliónyi magyar, s minden veszteség és szenvedés ellenére sem eredmények nélkül. Az erdélyi írók, politikusok, egyházi személyek, s maga a kisebbségbe „szoruló” nagycsoport többsége egyfajta hivatást tett magáévá, amely erkölcsi erőfeszítést külső körülményekkel csak kis mértékben lehetett korlátozni. A nyelvi, kulturális és vallási identitás megőrzése szerencsés módon sokszorozta meg a közösség erejét. Gandhi mozgalma ekkorra már bizonyította, hogy valamely (India esetében szellemi és gazdasági) „minoritás” éppen nemzeti-etnikai értékeihez ragaszkodva juthat általános erkölcsi emelkedés stádiumába, sőt az egyetemesség képviselőjéig. A hűség, az áldozatvállalás szílamok helyett vállalt életformává nőhetett a szomszédos országok magyarságának esetében is. Az erkölcsi normák „életes” alakot ölthettek, s jelentős eszmei és művészi eredményekhez vezettek pl. az erdélyi irodalomban a két világháború között, akárcsak a reformáció első századaiban. (Erre az analógiára Németh László maga nem utal, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük: a kisebbségi azonosságtudat az ő számára egyszerre volt magyar és protestáns léthelyzet.) Különösen közel áll hozzá a kisebbségi létforma morális többlete, mely a közösségi rendeltetés elfogadására kötelez. A másokért vállalt életforma a Németh László számára egyébként is ellenszenves élvezetelvé, haszonelvű magatartásminták ellenében hat, akárcsak a protestantizmus első századaiban.

Nem nyilatkozatok, hanem művek sora igazolja, hogy a protestantizmus több évszázados mellőzöttsége, sőt üldözöttsége a magyarság kiszolgáltatottságának, elnyomatásának jelképi erejű kifejeződése Németh László gondolkodásában. Mégsem kételkedik sem a magyarság, sem a protestantizmus életerejében. Nem azért, mert Európában éppen a protestantizmust meghonosító népek (az angol, a svájci, a holland, a német, a skandinávok) produkálták a legélénkebb fejlődést a legutóbbi századokban (a magyar viszonyok, a felekezeti megosztottság ezt nemigen tette lehetővé itthon). Inkább az erkölcsi-lelki gyarapodás, a

mérhetetlenné táguló szellemi emelkedés, a nemzet életerejét megsokszorozó új lendület (mint annak idején a reformáció évszázadában) ad számára biztatást: „Nekem a protestantizmus a vallási állapot egy formája, mely Luther előtt legalább kétezer évvel kezdődött, s messze túlrad ma is egyházain. A protestantizmus az emberből szóló Isten vallása. Azé az Istené, aki nem a világ rendjében hangos, hanem az akarunk tövén. Átszállt, átment ez a bennlakó Isten a közép-koron... egy VII. Gergely és egy Kálvin épp őbenne rokonok...” Németh László reménye az, hogy a keresztény egyházak már a 20. század első felében megtapasztalt hanyatlásának éppen egy ilyesfajta protestantizmus lesz az igazi ellenszere. (1936-ban ennek még nem sok jele lehetett, ám mégiscsak tény, hogy a katolicizmusnak a 20. század második felében lejátszódó önreformáló fellendülése nagyon is sokat merített a protestantizmus egykori törekvéseiből.)

Teológiai, sőt akár protestáns egyháztörténeti szempontból is alighanem vitatható álláspont a Németh Lászlóé, de megfogalmazásakor egészen más volt az „akusztikája” (hiszen az egyházak jelentős politikai befolyással, vagyonnal rendelkeztek), mint 1945–1948 után. Az 1950–60-as évek új és még újabb olvasó nemzedékei számára az „emberben lakó Isten”-t az emberiség legáltalánosabb etikai és transzcendens igényeivel egybehangzó protestáns kultúra-élmény tette vonzóvá, miközben az 50-es évek Magyarországon a kötelező ideológia a baloldali világmegváltás akadályaként, a hatalmi és a gazdasági hierarchia, a kizsákmányolás védelmezőjeként marasztalta el a vallást. Ezzel a beállítással áll szemben Németh László családból hozott kálvinista hűsége: „de amikor nagyanyám, a mezőföldi parasztasszony, kis szobájában kigyújtotta a petróleumlámpát s a Károli-biblia ősi kiadásából az ótestamentum háborúit betűzte elem, azon a szinte szívemből kihangzó magyar nyelven: vagy napos templomunk farkasszemnéző asszonyi s férfinépe zendített rá a 'Tebenned bízunk' belém évődött dallamára; akkor tudtam, hogy hozzátartozom, minden kételyemmel is ehhez a biblia és zoltár mögé barikádozom, négyszáz éves magyar közösséghez”.² Ez a protestáns kultúra nem pusztán nyelv és tudás, hanem vérré ivódott életelv, mely egy embercsoport tagjainak életét szabályozza. Ez a protestáns tudat lett aztán Németh László nemzetvédő, nemzetmentő ideológiájának megfelelője, vállalva azt a szigorú puritánst is, mellyel az átlagember idegenkedését is kiválthatta olykor.³

A magyar reformáció nagyjairól szólva meghatározónak vél egy nemzeti kultúrát védő-mentő minimumot. Sylvester magyar-latin nyelvtanának – szerinte – az a célja, hogy bizonyítsa: a magyar nyelv is grammatikára méltó kultúrnyelv. Molnár Albert – a zoltárfordítások mellett – latin-magyar szótárt készít, kiadja a vizsolyi bibliát, lefordítja Kálvin *Institutio*-ját, sőt magyar nyelvtant is ír. Amit

² NÉMETH László, *Molnár Albert zoltárai és ritmikájuk*, In: NÉMETH László: *Az én katedrám* Madách 1975. 97–98.

³ DÉKÁNY Endre: *A református Németh László*, *Confessio* 1986 2. 70–73.

pedig zsoltárfordításairól mond Németh László, máig sugallatos üzenet: „Csodálatosan fiatalok ezek a zsoltárok, mert amikor keletkeztek, egy születő kultúra fiatalsága voltak. Érzem a megoldott nehézség fölötti örömet s a romlatlan, de ellenálló magyar szavakat maga alá gyűrő férfi erőt, valami nyelvújítás előtti tisztaságot: a magyar kálvinizmus hajdani hevét.”⁴

A reformáció drámatémává vált hőseinek történetét a rokon sorshelyzet átélése forrásítja fel. Az 1946-ban írt *Eklézsia megkövetés* Tótfalusi Kis Miklós meghurcolását azért tudja annyi hévvel drámává formálni, mert 1944 vége óta szüntelenül nyilvános önkritikát követelnek tőle. Amire nem hajlandó, bár fenyegetésül 1946 januárjában „kútmérgező”-ként beszélnek róla a rádióban. Németh László a maga vereségébe még beletörődne, az eszméébe nehezebben. Ezt adja Misztótfalusi szájába, aki úgy érzi, hogy benne Erdély „üdvössége veszett el”.⁵ Az ugyancsak 1946-ban befejezett *Husz János* címszereplője éppoly gyermekarcú legendahős lehetett, mint ő, akit szörnyű bűnökkel, veszedelmes tanokkal vádolnak meg, pedig „szelíd” igazságok hirdetője. Az 1955-ös *Apáczai* már nyugodtabb légkörben születik: a pedagógiai kísérleteket is folytató Németh László vallomása arról, hogy az európai eredetű és szintű magyar protestáns tudományosság és kultúra gyakorlatias, polgárosult műveltséget akar biztosítani Erdély számára, melynek birtokában a szultán és Bécs „szorításában” is helyt tud állni. Németh László az 1940-es évek második felétől rendületlenül munkálkodik tankönyveken, iskolareformon, mert a szovjet szövetségi rendszert jó darab időre ténynek fogadva el csak a szellemi és morális instrualás révén véli elképzelhetőnek a nemzet emelkedését. Az Erdélyt felégető tatárok pusztítása után Kolozsvárra, őhöz menekülő gyulafehérvári tanítványaihoz szólva Apáczai a hűbéri és egyéb embertelenségek ellenére és után egyetlen megoldásként az emberi és tanultsági kiválóság eszméjéhez ragaszkodik: „A tudományban épp ez a szép, hogy egy szeglet kockájában is több méltóság és maradandóság van, mint az emberi becsvágy s vérengző kedv egész teátrumában. Hiszik vagy sem, én nem röstellem megvallani, hogy midőn egész Kolozsvár reszketett, hogy a városi tanácsa be tudja-e tömni Kincses Kolozsvár kincseivel a tengerből előmászott szörnyeteg feltátott száját, én Erasmus beszélgetéseit s a volt pataki cseh tanár, Comenius János *Aranykapu*-ját forgattam, s kamrámban azon gondolkoztam, hogy lehetne a mai deák leckéinket úgy összeállítani, hogy a szintaxista ifjú az *Enciklopédiá*-ban beszítt ismereteket, a földművelésre, históriára, a természet ismeretére tartozókat forgassa tovább latin nyelven is.... Ismerik az Odysseus történetét a szirénekkal. Odaköttette magát az árbochoz, s így állta a csábító éneket, s társai fülébe viaszt tömetett. Tegyük mi is így a vészes napok bős sziréneivel: köttessük magunkat oda a tudomány árbocához...”

⁴ NÉMETH László: *Molnár Albert zsoltárai...* uo. 93.

⁵ GREZSA Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka* Szépirodalmi Kiadó 1979. 135.

Tanulságos (mi több: megdöbbentő), hogy két világháború, emberirtó „ordas eszmék” után (sőt jelenlétében) Németh László a magyar protestantizmus példájához tér meg újra és újra. Mintha hitet és ellenállást éppen és leginkább a magyar reformáció legnagyobbjaiból tudna meríteni. A biblia újrafordítása kapcsán írja: „maradj meg nekünk, Károlyi Gáspár! Te nem voltál költő, és sokak szerint nyelvművész sem voltál: a bibliád mégis többet ér, mint a fölényes virtuózok bibliája, épp azért, mert fölényesek és virtuózok, te pedig hívő és dadogó vagy. Van az alkotásnak egy magasabb hitele, mint a pontosság és a szépség: az erőfeszítés, amely a művet létrehozta. Mondataink és szótáraink jobbak vannak, mint neked, de hitet és ellenállást hol találunk a mondatokhoz?”⁶

Németh László Debrecen-nosztalgiája is protestáns gyökerű. Fejlődéstörténeti logikája szerint ugyanis a magyar, vagy akár a debreceni felvilágosodás „nemcsak voltaire-kedés volt, hanem... a mélymagyarságnak a feltörése, pallérozódása, s protestantizmusunk folytatása”.⁷ Ennek jegyében szerinte Csokonai nem a kollégium ellenében, hanem a kollégiumnak köszönhetően lett nagygyá: „Földi-féle polihisztorok éltek ebben a városban, orvos poéták, akik mellett az orvos-fiú, hála a protestáns demokráciának, még ma is káprázatosnak tűnő műveltségre tett szert”.⁸ Az 1849-et követő integrációs törekvések helyszínékként is vidéki műhelyeket jelöl meg, Nagykovács, Debrecen, Hamvát, Kozlovsvárt, többnyire színmagyar, protestáns településeket. A főváros (importált) forradalma után Arany, Gyulai, Kemény nemzeti klasszicizmusa a tősgyökeres magyarságra apellál, ahogy pedig Kemény Zsigmond 1849-et követő röpirataiban Kossuthot teszi meg bűnbaknak, az „előbb vall Bocskay és Bethlen Gábor századára, mint a magáéra”.⁹

A két világháború közötti, legtisztábban nemzeti és hagyományhű fórumok, pl. a Debrecenben szerkesztett *Válasz* is protestáns gyökerű nagyságok (Fülep Lajos, Németh László, Szabó Lőrinc, Gulyás Pál, Juhász Géza, s a hozzájuk csatlakozó Sárközi György) teremtménye. A Bocskai kerti „kivonulás” (még ha közvetlen ihletője Gandhi is) szintén protestáns gyökerű: szakítás az úri középosztállyal, a szegények pártjára állás. A II. világháború borzalmai, a „ragadozó morál” ellenében valami szelíd, „növényi” közösségi eszme az, amibe fogódzhat. Németh László jövő-víziója látszólag a szocialisztikus humánus jegyében születik,¹⁰ voltaképpen Gandhin és Tolsztojon át a protestáns etika felé mutat vissza. És ez már az 1940-es évek derekától domináns kötődés. Ha valaki ebből a szempontból olvassa végig az 1945 utáni vallomásokot és terveket, lehe-

⁶ NÉMETH László: A vizsolyi biblia. In: NÉMETH László: *Az én katedrám* 104.

⁷ NÉMETH László: *Kisebbségben*, In: NÉMETH László: *Kisebbségben* Bp. 1942. Magyar Élet kiadása 74.

⁸ NÉMETH László: *Csokonai*, In: NÉMETH László: *Az én katedrám* i.h. 207–208.

⁹ NÉMETH László: *Kisebbségben* uo. 32.

¹⁰ GREZSA Ferenc: *Németh László háborús korszaka* Szépirodalmi 1985. 322.

tetlen fel nem ismerni a protestantizmushoz fűző szálakat. S ezzel éppúgy kisebbségbe szorul a szocialista Magyarországon, ahogy Babits *Nyugat*-körében, vagy általában a Horthy-Magyarországon.

Joggal mondhatni tehát, hogy értékrendje, pedagógiai rendszere, puritán munka- és kötelességelve mind-mind a protestáns örökségben gyökerezik, még-hozzá a legjobb értelemben. Nem citátumok formáját öltve, hanem minden erkölcsi választásban a közösség felvilágosult hitével, műveltségével és felelősségérzetével összhangban a reformáció hagyományaihoz igazodva.

Berkesi Sándor

Kodály Zoltán és a református egyházzene

A hitvalló római katolikus Kodály Zoltán ökumenikus gondolkodását bizonyítja, hogy a 20. század magyar zenetörténetében ő indítja el a református egyházzene reneszánszát. Életművében a versmegzenésítések kiemelten fontos helyet foglalnak el. A Mester, aki a humán tudományoknak is magas szinten volt birtokában, biztos kézzel választotta ki azokat a költeményeket, amelyek az adott korban üzenetértékűek voltak. Élete végén az utolsó vers, amelyre kórusmű megkomponálását tervezte, Ady talán legkoncentráltabb vallásos költeménye, *Az Isten harsónája* című alkotása. Ez sajnos terv maradt csupán. Mégis nekünk, az utókor-nak szól a testamentum:

„Parancsa ez: mindenki éljen.

Parancsa ez: mindenki örüljön.”

Vizsgáljuk meg, hogy Kodály életének stációi, azok meghatározó élményei és hatásai, hogyan érelték a protestáns anyanyelvviségünket formáló egyházzenei életmű kibontakozását; hogyan inspirálták a Kodály-tanítványokat és mai zeneszerzőinket; és mire kötelezi a Kodály-örökség a magyar egyházzene jövőjét?

A Felvidéken (a mai Szlovákiában), a Kis-Kárpátok és a Vág völgye közötti medencében fekszik a nagy történelmi múlttal rendelkező város, Nagyszombat. Egyik fő ékessége a kéttornyú, gótikus Szent Miklós székesegyház, ahová a 19. század második felétől az érseki főgimnázium diákjai nagymisére jártak. A fennmaradt legenda szerint 1895 táján vasárnaponként egy különös tehetséggel megáldott kisdiák nem a társaival együtt ült le a földszinten, hanem fellopako-dott a karzatra, hogy meglesse az orgonistát a kántori szolgálat közben. A karzattérben szétnézve tört hangszerdarabokat, gyűrött kottákat talált a földön. Lehajolt értük, felvette őket, és eltűnődött, vajon milyen lehetett ott hajdan a zenei élet. Megpróbálta elképzelni, hogyan szólhattak egykor ezek az összetört hangszerek; milyen lehetett az a hajdani zenekultúra, amelynek csupán töredékes relikviái maradtak meg. És vajon feltámasztható-e, életre kelthető-e, hogy újra, diadalmasan zengve, betöltse az országot? Lesz-e aki megfogalmazza, lesz-e aki befogadja, lesz-e valaha újra egy erősebb, egészségesebb és teljesebb nép, amely élni tud a zene semmi mással nem pótolható áldásaival?

Nagyszombatban a gimnazista Kodály Zoltán egy életre szóló szellemi-lelki alapozást kap. A Székesegyház gazdag kottatárát bújja, tanulmányozza a partitúrákat; elméleti felkészültség nélkül, tudásszomjtól hajtva ismerkedik a

zenetörténet nagy vokálszimfonikus remekműveivel. A gimnáziumban ugyanakkor olyan magas szintű humán műveltségre tesz szert, hogy saját bevallása szerint, például, az érettségi után a görög nyelv tanítására is bátran vállalkozhatott volna. A budapesti Zeneakadémián zeneszerzésből, az ELTE-n magyar-német szakon szerez diplomát, és tagja a híres Eötvös Kollégiumnak. Doktori disszertációját már tekinthetjük tudományos munkássága első fontos állomásának. Címe: *A magyar népdal strófaszervezete*. Eljut Berlinbe, Párizsba, élmény számára a francia impresszionista zene, első renden Debussy felfedezése. Vikár Bélától megtanulja a fonográf kezelését. Első népdalgyűjtő útjáról a felfedezés megittasult örömeivel tér haza. A Bartók Bélával való egyre érlelődő barátságról később így vall: „... Feltetszett előttünk egy, a népből újjászületett művelt Magyarország képe. Ennek megvalósítására rászántuk életünket” (Bónis). Kodály ifjúkori, főleg hangszeres műveinek első zsengeit a hivatalos kritika nagyrészt ellenségesen, nemegyszer gúnyosan fogadta. Aztán világháború a vesztes oldalon; Tanácsköztársaság, melynek idején Bartókkal és Dohnányival a zenei direktórium tagja lesz; majd TRIANON. A kommün bukása után fegyelmik, meghurcoltatás – a Mester zeneszerzői vénája elapad.

Ebbe a lelki-szellemi vákuumba érkezik a felkérés a főváros félévszázados egyesítésének ünnepségére. És 1923-ban megszületik életének főműve, a 16. századi református költő-prédikátor Kecskeméti Végh Mihály 55. zsoltárparafrazisára készült *Psalmus Hungaricus*. Ennek vezérdallama református gyülekezeti énekeskönyvünk egyetlen Kodály-melódiája, sőt az egyetlen 20. századi dallamszerző éneke. Nagyszerű zenei akrosztikon: az 55. genfi zsoltár első sorának hangjai – mely zsoltár egyébként egy középkori gregorián, a *Lauda Sion Salvatore* első sorának szinte tökéletes átvétele – egyszersmind Kodály *Psalmus*-koráljának ütemkezdő hangjaival azonosak.

A művel kapcsolatban egy kapitálisan fontos aspektusra hadd hívjam fel a figyelmet, amelyet az elemzők nem említenek: talán Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versének tanulsága magyarázza a műhez kapcsolódó zenekritika öncenzúrázó megkötöttségét: a zenetörténészek ugyanis évtizedekig említeni sem merték, hogy a *Psalmust* első renden Trianon sokkja hívta életre. Józanítóan szókimondó (évtizedekig követésre nem találó) összefoglalást találunk Prahács Margit tudós könyvtárigazgató 1944-ben írt cikkében: „Kodály Zoltán elévülhetetlen dicsősége, hogy ilyen alkotásra az a nemzet mutatott példát, amely a háború legnagyobb megcsonkítottja és mártírja volt: a magyar... A kifejezésnek milyen mélyről szakadó ereje és őszintesége kellett ahhoz, hogy boldog, gazdag országok, a magyar szenvedésektől olyan távolálló népek megrendülve figyeljenek fel a Magyar Zsoltár hangjaira, és megérezzék a benne rejlő nemzeti tragédiát.

Valóban ez a mű sohasem születhetett volna meg az előző korszak békés, nyárspolgári, önző légköréből. Ez csak a háborús szenvedéseiből, trianoni porba-

sújtottságából felemelkedő magyar lélek legmélyéről szakadhatott ki, ahol minden egyéni eltűnik egy nagy közösség sorsának egységében.

A *Psalmus Hungaricus* nemcsak örök művészi érték, hanem a magyar nemzet egyik legnagyobb szellemi kincse is. Mert ez rázta fel a magyar lelket aléltóságából, ez tanította meg újra hinni egy jobb jövőben” (Prahács).

Csomasz Tóth Kálmán professzortól tudjuk, hogy Kodály Árokháty Béla ösztönzésére kezdett foglalkozni a genfi zsoltárokkal. Az 1944-ben megjelent kétkötetes *Iskolai énekgyűjtemény*ben, amelyet Kerényi Györggyel közösen állított össze, és amelyben Kodály célul tűzte ki egy értékorientáltan magyar, egyszersmind európai énekanyag kijelölését, 10 genfi zsoltárt és 12 magyar történelmi dicséretet, hungarikát ad közre. Ezzel a magyar református egyházi zene legszebb hagyományát integrálja a magyar iskola egyetemes énekrepertoárjába. Kodály valamennyi genfi zsoltárból mindössze hetet tartott alkalmasnak arra, hogy többszólamú feldolgozást készítsen belőlük. A galántai boldog gyermekévekre visszagondolva pedig négy füzetből álló *Bicinia Hungarica* sorozatot állított össze iskolai használatra. Mennyi szeretet, egyszersmind nemzetnevelő koncepció fénylik ki a ciklushoz írt előszó mondataiból:

„GALÁNTAI NÉPISKOLA, mezítlábas pajtásaim: rátok gondolva írtam ezeket. A ti hangotok cseng felém ötven év kódén át. Hajigáló, verekedő, fészekiszedő, semmitől meg nem ijedő, talpig derék fiúk, dalos, táncos, illedelmes, jódolgó lányok: hová lettetek?

Ha minket akkor effélékre (s még egyre-másra) megtanítanak: be más életet teremthettünk volna ebben a kis országban! Így azokra marad, akik most kezdik tanulni, hogy nem sokat ér, ha magunknak dalolunk, szebb, ha ketten összedalolnak. Aztán mind többen, százan, ezren, míg megszólal a nagy Harmónia, amiben mind egyek lehetünk. Akkor mondjuk majd csak igazán: ÖRVENDJEN AZ EGÉSZ VILÁG!” (Kodály 64, sic!).

A ciklus harmadik füzetében három zsoltártételt találunk (33., 124., 126.). Az 1925-től induló, nagyon hamar kibontakozó és máig élő Éneklő Ifjúság mozgalom az egynemű karra írt *150. genfi zsoltárt* kapja ajándékba. A második világháború tragikusan sötét 40-es éveit, és az azt követő időszakot vigasztalja, bátorítja a két *a cappella* vegyes kar, a *121. és az 50. zsoltár*. A budapesti Pózsonyi úti orgona szentelésére, Arany Sándor karnagy felkérésére készül az extatikus örömet közvetítő *114. zsoltár*.

A sorozatból méretét és mondanivalóját tekintve az 50.-et érdemes kiemelni, mint a legtöbb tanulsággal szolgáló klasszikus értékű zsoltárszöveget és a hozzá készített nagyszerű megzenésítést. A kompozíció üzenetének súlyát, mélységét születésének évszáma indokolja. 1948 és az ezt követő időszak kritikus periódusa volt nemcsak a magyar, de a világtörténelemnek is. A II. világháborút követően a nagy vereségek után a romok eltakarítása, az országépítés időszaka következhetett. Ilyenkor nem kerülhető el az őszinte számvetés. Ho-

gyan lehetne okulni hibáinkból? Hogyan leplezhetnénk le rossz döntéseinket? Botlásainkból, bűneink fogságából lehetséges-e a szabadulás? Hogy a számunkra két tragikusan vesztes világháború után végre áldás lehessen népünk jövőjén. Ezekre az égető kérdésekre adja meg a választ Kodály monumentális zsolttármotettája.

Az első versszakban az erőteljesen nagy ívű, klasszikusan szép dór hangnemű genfi zsolttárdallam unisono szólal meg. Ez a kálvini puritanizmust idéző egyszólamúság egyértelműen hangsúlyozza a mű nyitóképét, a világot megítélő Isten nagy fényességben való eljövételét.

A második strófa (amelyet a kopulázott vegyes kari kétszólamúság illusztrál) képekben még gazdagabb. A „megemésztő tűz”, a „nagy forgó szélvész” kifejezések, amelyek a fordító színes költői nyelvezetét dicsérik, az 1940-es éveket, a „minden népek”-et megítélő világégest juttatják eszünkbe. A genfi dallam, és a szikár, szükszavú ellenszólam az előadás marcato-karakterével lesz a Kodálynál oly sokszor megcsodált zenei képfestés kifejező példája.

A zsolttár harmadik versszakában Isten, az „igaz Bíró”, személyesen szólal meg, a zeneszerző számára a drámai fokozás lehetőségét kínálva. „Izrael ... én neked Urad és Istened vagyok, áldozattal keveset gondolok.” A kompozíció első nagyobb szakasza itt ér véget.

A folytatásban az ítéletes tónust a szelíd, mintegy kérlelő hang váltja fel. Isten az ő népét most figyelmeztetésképpen szólítja meg: fölösleges a külsőség, semmit nem ér az üres égőáldozat. Szinte játékos derűt kölcsönöz a második fél strófának a természet közeli mondat: „Hegyen, völgyön, erdőkön a vadakat, Ismerem és bírom a madarakat”. Az alt *cantus firmus*-a fölött a szoprán vidám és légies ellenszólama énekel.

Mi legyen hát a megoldás, a helyes cselekvés? Az ember által vágyott és kezdeményezett élő kapcsolat az Úr Istennel. Az ötödik versszak áhítatos megfogalmazásban ezt foglalja össze: „Szükségben tőlem segítséget kérj. Én megsegítlek, hogy engem dicsérj”. S ezzel szemben mi a valóság? A gonosz ember farizeus mentalitása. Az Isten szavai feddővé, indulatossá gerjednek. A képmutató felszín alatt a gyűlölködő, álszent hitelenség mérgez: „Ám gyűlöld és megveted Igémet”. A záró „Igémet” szó egy széles melizmával szinte lánggra lobban a vegyes karnak mind a négy szólamában, mint a hangokban fellobbanó tisztító tűz képi üzenete.

Mi lehet az Isten Igéje megtagadásának egyenes következménye? A tolvajjal, a paráználvaló közösségvállalás, a rágalmozás, a háborúságszerzés. Ebben a strófában a faktúra és a dinamika kontrasztjai a legdrámaibbak. Az alt visszafojtott unisonója a lopódzó, sunyi tolvajmentalitást, majd a teljes, osztott szólamú vegyes kar ítéletes fortissimója, éles disszonanciái, kromatikája a „rút társaság”-gal való együtt örvendezést leplezi le.

Folyamatosan következik a hetedik strófa, amelyben a tenor *cantus firmus* szelíden, feddő hangon szól. A rágalmazó, felebarátot gyalázó viselkedés elnyeri méltó büntetését.

A befejező szakasz az ünnepélyes összefoglalás. A sokszólamú vegyes kar három oktáv dimenziójában, unisono énekli a zoltár dallamot, nyomatékosítva a végső mondanivalót: „Hallgassatok meg minden emberek, Kik az Istenről elfeledkeztek”. Az Istentől elrugaszkodott ember önmagában elveszett. Az egész mű mélypontja dallami és tartalmi vonatkozásban a következő négy szótag: „mentség nélkül”, amelyek dupla időértékekben augmentáltan szólnak meg. Ezen a mélyponton az ember menthetetlen! És ekkor jön a kimenekedés reménysugara: „Az ki hálát ad, engem az becsül.” A nyolcszólamú vegyes kar szoprán fődallamát Kodály végig dúr akkordok mixtúráival harmonizálja. Az utolsó ütemekből a vigasztaló ígértet erőt adó melegsége árad felénk: „...az ki jár ez úton, Nincs semmi kétség, kíséri áldásom”.

A nagy történelmi egyéniségek maradandó értékű megszólalásai és üzenetei sokszor sorsfordító eseményekhez kötődnek. Három évvel a trianoni békediktátum után született a *Psalmus Hungaricus*. Három évvel a II. világháború befejezése után komponálta a Mester az *50. genfi zoltárt*. Hogy mennyire jól látta a veszélyt, bizonyította a több évtizedes diktatúra, az ateista ideológiájával, az egyházi iskolák erőszakos államosításával. Kodály az *50. zoltárral* igaz megoldást mutatott, amely bő fél évszázaddal ezelőttől máig tükröt tart elénk, és mindenkori erőforrásul szolgál.

A kodályi életműben a genfi zoltárok mellett a történelmi (első renden a 16. századból származó) magyar dicséretnek feldolgozásai képviselik protestáns zenei anyanyelviségünk másik legfontosabb, speciális énektípusát. Ilyen a Ballassi versre írt bicinium, a *Bocsásd meg Úr Isten ifjúságomnak vétkét*, vagy a monumentális egyneműkari *Pünkösdlő* kezdő tétele: „*A Pünkösdek jeles napján...*”, a vegyes kari *Jövel Szentlélek Úr Isten*, vagy a Szkhárosi Horvát András versére, Székel Balázs dallamára írt *Semmit ne bánkódjál*, amelynek alapidallama 16. századi népének, költészetünknek ritka gyöngyszeme. Az erre készült nem mindennapi ajándékot Nagykőrös kapta, amelynek református tanítóképzője a II. világháború kitörésének évében ünnepelte fennállásának 100. évfordulóját. Az intézménynek Márton Barna karnagy vezetésével nagyszerű férfikara volt. Nekik írta és dedikálta a Mester nagyszerű kompozícióját, amelynek vigasztaló üzenete itt is, mint oly sok más esetben, nemzetünkhöz, 1939 nemzedékéhez szól: „*Királyi nemzet vagy, noha te kicsiny vagy, az Atya Istennél, bizony te kedves vagy*”.

Sola scriptura (Egyedül a Szentírás) – hirdette a Reformáció, és Kodály ennek szellemében szimfonikus méretű, monumentális vegyes kart komponált a két világháború között, 1934-ben, *Jézus és a kufárok* címmel. A jeruzsálemi templomot megszenteltető pénzváltókat, galambárusokat Jézus korbáccsal

veri ki Isten házából: „*Írva vagyon, az én házam imádságnak háza, ti pedig mivé tettétek, rablók barlangjává!*” A kórus hatalmas disszonáns akkordtömbökkel erősíti fel Jézus szavait, felépítve a mű drámai csúcspontját. A „rablók” szót a visszhangos akusztika sokszor elismétli. És itt Kodály zeneszerzői leleménnyel mond kemény ítéletet. A szöveg ugyanis így folytatódik: „*Hallván ezt a főpapok és írástudók.*” A visszhang ellentmondást nem tűrően felel: **RABLÓK!** A magyarázat, az indoklás a folytatásban derül ki: „*El akarák őt veszteni, mert féltek vala tőle. Mivelhogy az egész sokaság rajta csüng vala, úgy hallgaták Őt!*” Kodály Károli Gáspár szövegére komponált nagyheti Jézus megjelenítése számunkra, az 500 éves Reformáció évében, nyomatékkal felértékelődik.

*

Kodály Zoltán nagyszerű tanítványokat nevelt a Zeneakadémián, akik életművének avatott továbbvivői lettek. A *Jézus és a kufárok* motetta mintapéldául szolgált Gárdonyi Zoltán számára, aki a rövid kánonoktól a kisoratóriumokig (*Memento, A sareptai özvegy, A tékozló fiú*) széles skálán készítette el a tiszta bibliai igerészek művészi zenei megfogalmazását. Ádám Jenő, aki az iskolai énektanítás módszertanának világsikert aratott kidolgozója, karnagyként, zeneszerzőként, a zsoltár karizmatikus, hangzó életre keltő tanítójaként, Bárdos Lajos pedig sokoldalú, ökumenikus, polihisztor egyházzeneszként, felfedező-elemző tudósként lett a 20. század magyar zenéjének meghatározó, messze sugárzó egyénisége. Vass Lajos egyházzenei munkásságát még a szakma sem ismeri igazán. Ráday Pál énekeit szedi csokorba hitvallásosan magyar hangvétellű *Ráday-kantátája*, amelyet a Budapesti Ráday Kollégiumnak készített. A debreceni Kántusnak írta a *Furor bestiae* (A fenevad dühöngése) című gályarab kantátáját, amelyet a gályarab lelkipásztorok szabadulásának 300. évfordulójára komponált, továbbá a bibliai szövegre készített *Kiáltó szó*, és a Magyar Lajos soraira írt *Kőrösi Csoma Sándor üzenete* című motettáit.

*

Ha Kodály Zoltán itt élne ma köztünk, mit tapasztalna? Azt találná, hogy az iskolai énekórák száma méltatlanul alacsony, s így az ének, mint tantárgy működésképtelen. Megszűnnek, vagy ellehetetlenülnek az ének-zene tagozatos iskolák. Szokolay Sándort idézem: „*Fájdalommal kérdezem, a világon akadna-e még egy nemzet (saját szegényére), amelyik Kodályát nem veszi be saját Nemzeti Alaptantervébe?*” Egy amerikai énekpedagógus, aki a Kecskeméti Kodály Intézetben sajátította el a „magyar módszert”, a közelmúltban Magyarországra visszajöve felháborodva kérdezte: hogyan hagyhattátok ezt a csodálatosan magas színvonalat eddig süllyedni? Legolvasottabb napilapunk kifícamodott ötlettel állt elő évekkkel ezelőtt: mivel a klasszikus zene alkotóereje kiapadt, és, egy pedagógus-felmérés szerint, az embereknek csak egy százalékát érdekli, az egyetlen megoldás – rockzenét az iskolákba! Azt hiszem, nem igényel kommentárt.

Fordítsuk meg az érmet, vegyük számba a pozitív jelenségeket is. Református iskoláinkban bevezették az egyházi ének-zene tantárgyat. Nyári kántorképző tanfolyamaink hűségesen, lélekkel, magas színvonalon végzett munkája évről évre egyre gazdagabban termik áldásos gyümölcseiket. Az itthoniakat, de a határainkon túl Nagyváradot és Székelyudvarhelyt közlő ismerve, ezeket tanúsíthatom. A különféle iskolatípusok egyházzenei tanszakai ökumenikus szellemben főleg elméleti alapot adnak. Református tanítóképzőink kántori tanszakain kevesen végeznek, s mivel a státusz nem nyújt egzisztenciális biztonságot, a diplomások sokszor más pálya felé orientálódnak. Felértékelődnek viszont református művészeti iskoláink, példamutatóan tartalmas táboraink (pl. Vésztő), vagy a több mint félévszázad óta megrendezésre kerülő zenei hét Tahiban. Egyre gazdagodóan jelentkezik a Kálvin Kiadó egyházzenei kiadványai. Ilyen a 2007-ben megjelent *Az Úrnak zengjen az ének* ifjúsági énekeskönyv, amelyet igyekeztem Kodály Zoltán szellemében megszerkeszteni. A már-már követhetetlenül gazdag CD-kínálat is tartalmaz értékes egyházzenei anyagot (pl. a *Református énekek sorozat a Művészetek palotájában*). Mindenképpen meg kell említenem az előző években néhány új orgona örvendetes megszületését, vagy megújulását. Teológiáinkon, lelkészképzésünkben viszont az egyházi ének-zene oktatás feltételei (tantárgyak, óraszám), a többi történelmi egyházal összehasonlítva, szegényesek; a sor végén vagyunk. A debreceni Teológián szerzett sok éves tapasztalatom mondatja velem: a helyzet nem tűr halasztást, sürgős megoldásért kiált.

*

Ma élő zeneszerzőink világszínvonalon viszik tovább a kodályi örökséget. Orbán György magyar bibliai szövegre írt oratóriumai (*Passió, Karácsonyi oratórium*), genfi zsoltárfeldolgozásai, Szokolay Sándor kánonjai, könnyebb-nehezebb szakrális tematikájú kórusművei, a Lutheránia ének-zenekarának készített, az egyházi év alkalmaira komponált kantátái (*Luther kantáta, Karácsonyi pasztorál, Pünkösdi ének, Kantáta a gályarabok emlékére* és a többi), Vajda János *Pater noster*, vagy az 500 éves Reformáció alkalmára készített *Istenes ének* című oratóriumai a 21. század magyar zenetörténetének maradandó értékei. A *Pater noster* 2006-ban hangzott el Debrecenben, a Bartók Béla Nemzetközi Kórusverseny nyitókoncertjén. Alcíme: *Az elnyomott jobbágyok Miatyánkja a földesurak ellen*. A mű 18. századi ismeretlen debreceni református diákköltő versére készült. Az ősbemutató hallgatójaként úgy éreztem, megszületett századunk új *Psalmus Hungaricus*.

*

Szabó Dezső Bartókra és Kodályra, a „példamutató nagy ikerpárra” gondolt, amikor gyönyörű összefoglalásul ezt mondta: „*Micsoda mennyei Jóvátételi Bizottság szavazta meg számunkra e két roppant biztatást, Bartókot és Kodályt e*

mohácsivészes mocsaras napokban” (Budai Balogh). Hinnünk kell, hogy a nem túl távoli jövőben maradéktalanul megvalósulhat az, amit a kisdíák Kodály Zoltán álmódott meg először a nagyszombati templomkarzaton: az erős és egészséges Éneklő Magyarország. És ebben református egyházzeneinknek is jelentős szerephez kell jutnia.

Hivatkozások

- Bónis Ferenc: *Hódolat Bartóknak és Kodálynak*. Budapest, Püski, 1992. 12.
Kodály Zoltán. *Visszatekintés: Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok I*. Szerkesztette Bónis Ferenc. Budapest, Zeneműkiadó, 1974. 64.
Prahács Margit: *Kodály Zoltán "Psalmus Hungaricus"-a*. Éneklő Ifjúság Vol. III. (10.) (1944. jún.) 3.
Szokolay Sándor: *A magyar zene Európában*. Zeneszó – a KÓTA lapja, XIV. (4.) 2004. 3.

Kelemen János

Hinni és tudni: teológia és tudomány

1.

A kultúra maradandó eredményei a szellem egymástól szerkezetileg elkülönülő, saját logika szerint szerveződő alakzataiban öltönek testet, mint amilyenek a vallás, a művészet, a filozófia és a tudomány, vagy pedig az erkölcs, a jog és talán a politika. A modernitás átfogó rendszerekben gondolkodó filozófusai, mint többek közt Hegel, a neokantiánusok, Benedetto Croce vagy a fiatal Lukács, egymásra vissza nem vezethető, önálló „tétélezési módoknak” tekintették őket. E szellemi formák evolúciós vagy történeti helyüket tekintve is különbözők. Úgy tűnik, a vallás és a művészet az emberi nem eredendő antropológiai jellemzője, hiszen nincs olyan történeti vagy régészeti emlék, mely ne tartalmazná a művészi formáló tevékenység és a vallási gyakorlatok és hiedelmek valamilyen nyomát. Talán antropológiai adottság az erkölcs is, bár nincsenek a művészi vagy vallási megnyilvánulásokhoz hasonlítható szilárd objektivációi, melyeknek alapján ezt megítélhetnénk.

Elvileg más, és jóval bonyolultabb a tudomány helyzete, hiszen az újkori tudományos forradalmat megelőzően nem beszélhetünk tudományról. A megismerés egy adott területének tudományos és tudományelőtti korszaka között nincs mód az összehasonlításra, hiszen nem feleltethetők meg egymásnak a két korszakban használt fogalmak, s nem fordíthatók le egymásra a tudományelőtti és a tudományos állítások vagy elméletek. Akkor is így van ez, ha az empirikus természetismeretet tekintve a fizikában és csillagászatban mégis felmutatható valamilyen kontinuitás a kutatás tudományelőtti és tudományos (arisztotelianus és galileánus) fázisa között, míg a matematika és a geometria történetében nem is létezik az a fajta törés, melyet a természet kutatásában tapasztalunk. Ez a mindennek ellenére fennálló kontinuitás teszi lehetővé, hogy minden mentalitásbeli különbség mellett is megértsük a hit és a tudás, illetve a teológia és a filozófia viszonyára vonatkozó középkori vitákat és álláspontokat.

A tudományt, mint késői, és egy meghatározott társadalmi-kulturális feltételrendszerhez, a nyugat-európai kapitalista fejlődéshez kötődő történeti képződményt, nem sorolhatjuk tehát az ember antropológiai sajátosságai közé. Míg a művészet és a vallás jelenségei egyetemesek, addig a történelemben létezett társadalmak sokasága nem hozott létre tudományt. Más kérdés, hogy azok az általános kognitív tevékenységek és képességek (érzéki percepció, képzelőerő,

fogalomalkotási és következtetési képesség), amelyek nélkül nem létezhet a tudomány, szintén egyetemesek, s ugyanúgy az ember antropológiai konstitúciójához tartoznak, mint az esztétikai érzék és produktivitás.

A mondottak fényében nagy fontossága van annak, és komoly körültekintést igényel, hogy megállapítsuk a szellem alakzatainak egymáshoz való viszonyát. Az egyik lehetőség a genetikus megközelítésből adódik, amely szerint az egyes alakzatok megfelelnek egy-egy alapvető, az egyéneken lakozó mentális képességnek, és történetileg egymásból származtathatók. Erre az elképzelésre a legjobb példát a hegeli rendszerezés nyújtja, amely szerint a szellem fő alakzatai – a művészet, a vallás és a filozófia (s az utóbbival azonosan a tudomány) – fejlődési sort alkotnak, és együttesen alkotják az abszolút szellemet. A hegeli gondolatból nyilvánvalóan megtartható, hogy e formák egy primitívebb fokon létező egységből a történeti differenciálódás folyamata során jönnek létre, s hogy – mint magasabb rendű objektívációk – bizonyos általánosabb képességekre, a szellemi aktusok és műveletek valamilyen típusaira épülnek rá.

Ezt azért is nagyon fontos szem előtt tartanunk, mert a magasabb szellemi objektívációk összehasonlításakor és viszonyba állításakor sok zavart, sőt egyenesen káoszt okoz a különböző szintek, a magasabb objektívációk és az általuk objektívált lelki képességek összekeverése. Ilyenfajta veszélyre figyelmeztet Gaál Botond, amikor a hittudomány meghatározására tett kísérlete során ezt írja: „káosz keletkezik a fejekben, amikor halljuk a «vallás és tudomány», a «hit és tudomány», vagy akár a «vallástudomány», a «felekezettudomány» homályos szembeállításokat, valamint a félreérthető «teológia és tudomány» szópárt”.¹ A filozófia és a teológia történetének gazdag hagyományából merítve hozzátehetjük mindehhez a „hit és tudás”, a „hinni és tudni”, vagy akár a „hit és ész”, vagy a „teológia és tudomány”, illetve a „teológia és filozófia” dichotómiákat. E szembeállításokat tekintve első pillanatra látszik, hogy például a „hit” és a „tudomány” egészen különböző szintekhez tartoznak, hiszen a „hit” egyik alapjelentésében a megismerő szubjektum episztemikus elkötelezettségét, vagy pedig a tudás forrása iránti bizalmát jelenti, míg a tudomány az ismeretek megszerzésének, igazolásának és alkalmazásának egész rendszerét foglalja magában annak teljes intézményes megszervezésével, az akadémiákkal és egyetemekkel együtt. Más szóval a hit és a tudomány esetében egymással összevethetetlen pólusokról van szó.

A továbbiakban ezekből a megfontolásokból kiindulva szeretnék néhány megjegyzést tenni a vallás, a teológia és a tudomány viszonyának kérdéskörében.

¹ Gaál Botond: *A teológia mint «fölfelé nyitott» hittudomány*. In: Debreceni Szemle. 2016/1, XXIV. évf. 3–16.

2.

Módszertani vezérelvül érdemes azt a bevált elvet alkalmazni, amely szerint a mentális állapotok és műveletek természete jól megvilágítható azoknak a nyelvi formáknak az elemzésével, amelyekben alakot öltenek, vagy amelyek segítségével végrehajtjuk őket. Így a hitaktusok és az episztemikus aktusok tulajdonságainak azonosságairól és különbözőségeiről megbízható információkat kaphatunk azoknak a kontextusoknak a tanulmányozásával, melyekben az episztemikus attitűd igék, mint például a „vélni” vagy „vélekedni”, a „hinni” és „tudni” jellegzetesen előfordulnak, s megfigyeljük, hogy egymással összehasonlítva hogyan viselkednek tipikus esetekben.² A szisztematikus vizsgálódás során kitűnik, hogy bizonyos esetekben nem egyszerűen különbözőképpen, hanem *logikailag* eltérő vagy ellentétes módon viselkednek, ami jellegzetesen meghatározza az őket tartalmazó mondatok grammatikai struktúrájának különbségét is. Ez ahhoz a kérdéshez vezet, hogy vajon a tudás- és hit-tartalmakat kifejező kijelentéseink *egyazon* megismerési kompetencia különböző *fokozatait* képviselik-e, vagy pedig *két*, más-más megítélés alá tartozó, *radikálisan* különböző kompetencia megnyilvánulásai. A kérdés közvetlenül érinti a hiten alapuló és a tudáson alapuló szellemi formák, tehát a vallás és a tudomány viszonyát.

Ezt a módszert már Aquinói Szent Tamás is használta. Ő a gyanakvás, a kétely és a vélekedés aktusának, illetve az őket kifejező episztemikus attitűd igéknek a háttérben vizsgálta meg a hit aktusát, amely – mint mondta – „különbözik minden értelmi aktustól, melynek tárgya az igaz és a hamis”.³ A hit Tamás szerint abban különbözik tehát a többi mentális aktustól, hogy vele kapcsolatban másképp vetődik fel az igazság vagy hamisság kérdése, hiszen amíg a gyanakvás és a kétely az igazság iránti elkötelezettség hiányát implikálja, addig a vélekedés az elkötelezettség alacsony, a hit pedig az elkötelezettség igen magas fokát fejezi ki. De magának a hit aktusának is különböző formái vannak, melyeket Tamás elemzésében a „hinni” igével járó grammatikai vonzatok jelölnek: „hinni Istent”; „hinni Istennek”; „hinni Istenben”.

E formuláktól kissé eltérve, tekintsük a következő sorozatot: „valamiben hinni” („believe in”); „hinni valakinek”; „hinni, hogy” („believe that”). A *vélekedést* kifejező mondatokkal ellentétben, melyek az elköteleződés nélküli igaznak-tartás példái, a *hit* tárgyi mellékmondatot vonzó verziója („hiszem, hogy *p*”,

² Mivel e tanulmányban sok múlik a „valamiben hinni” és a „hinni, hogy” logikájának elemzésén, szükséges megjegyezni, hogy a két alak használati módjainak különbsége a klasszikus nyelvek és egy sor európai nyelv tanúsága szerint meglehetősen nyelvfüggetlennek látszik.

³ Aquinói Szent Tamás, *S. Thoamae Aquinatis Doctoris Angelici Summa Theologiae*. Torino–Roma, Marinetti 1950. II, II, 4, 1.

„azt hiszem, hogy p ”, „elhiszem neki, hogy p ”), bizonyosságot fejez ki, s elkötelezi a beszélőt p igazsága mellett. (Ez az, ami főnévi alakban „hívésnek” nevezhető.) Az ezen a fokon jelentkező bizonyosság és elkötelezettség ugyanakkor nem tesz eleget az ismeretelméleti értelemben vett objektivitás követelményének. (Szúrjuk közbe, hogy a „hinni neki”, „elhinni neki, hogy p ” esetében persze további figyelembe veendő körülmény, hogy p igaznak tartása p forrásához kötődik.)

Néhány teszt a „hinni, hogy” és a „tudni, hogy” egyes használatai között *logikai* különbséget mutat. Ennek ellenére a két ige ugyanahhoz a kompetencia-területhez tartozik. Az itt vizsgált grammatikai konstrukcióban mindkét ige episztemológiai jelentésű, hiszen egyaránt a beszélő viszonyát jelzik p állítás igazságához, kimondásukkal pedig az igaznak-tartás attitűdjé valósul meg. (Jegyezzük meg hogy itt is, mint a többi episztemikus attitűd esetében, az egyes szám első személyű változatnak van kitüntetett szerepe.)

Mondhatnánk, hogy a „tudni” a *par excellence* episztemikus attitűd ige. Beilleszkedik az általuk alkotott sorba, s nem a logikai minőség tekintetében, hanem *fokozatilag*, vagy *mennyiségileg* különbözik tőlük. A „vélni, hinni, tudni”, vagyis a „*Meinen, Glauben, Wissen*” sort Kant is e szerint a mennyiségi szempont szerint elemezte, rámutatva, hogy itt a bizonyosság és az igaznak-tartás növekvő mértékéről, a bizonyosság egyre magasabb fokáról van szó. A középen található „hinni” (mely nem más, mint a „hinni, hogy”) a szubjektív bizonyosságot, pontosabban „a szubjektíve elegendő, de objektíve elégtelen” bizonyosságot képviseli.⁴ Ezzel szemben a skála csúcsán álló „tudni” („tudom, hogy”) a teljes és objektíve is elegendő bizonyosságot, a maximális episztemológiai elkötelezettséget foglalja magában. A bizonyosság és elkötelezettség e legmagasabb foka természetesen nem jelenti azt, hogy az a *tudás*, amely iránt tudás-igényt kifejező állításaink révén episztemológiailag el vagyunk kötelezve, inkorrigibilis lenne. Tudásunk egészében véve és minden elemét tekintve természetesen felülbíráható azoknak az objektív procedúráknak megfelelően, melyeket ismereteink ellenőrzése megkövetel. Fölösleges hozzátenni, hogy ez hozzátartozik a tudás és a tudomány definíciójához.

A mondottak fényében azt kell mondanunk, hogy episztemológiai tekintetben a „tudni” a „hinni, hogy” fölött áll, mely utóbbi csupán az ismeret szubjektív bizonyosságát nyújtja. Jelent-e ez valamit a vallás és a tudomány, vagyis ama két szellemi forma viszonyára nézve, mely a hitet és a tudást mintegy intézményesen képviseli? Bár a vallásos hitet nagyon sokszor összetévesztik az itt tárgyalt „hinni, hogy” alakkal, kérdésünkre az eddig mondottakból nem következik semmilyen érdemleges válasz.

⁴ Immanuel Kant, *A tiszta ész kritikája* (Kis János fordítása). Atlantisz, Budapest 2004. B 8857.

Ahhoz, hogy választ tudjunk adni, meg kell vizsgálnunk a hitnek és a „hinni”-nek azt az alakját, mellyel eddig nem foglalkoztunk.

3.

Ez az alak a „valamiben vagy valakiben hinni” („believe in”). Ennek a formulának felel meg a hívő mondata: „hiszek Istenben”, vagy az olyan, hasonlóan mély elkötelezettséget kifejező kijelentés, mint a „hiszek az igazságban”. Nem véletlenül a hitvallás is ehhez a formulához kapcsolódik: „*Credo in Deum Patrem omnipotentem*”.

A „hinni, hogy” és a „tudni, hogy” formulával ellentétben itt nem az episztemológiai bizonyosság kifejezéséről van szó, melyet megfigyelésekkel, érvekkel és bizonyítékokkal megerősíthetünk, hanem a bizonyosság minőségileg más formájáról, melynek nincs fokozatokban megadható mértéke, s mely lényegében nem más, mint a feltétel nélküli bizalom megnyilvánulása a hit tartalma iránt. Kant ezt nevezte *erkölcsi bizonyosságnak*. Ez a vallási értelemben vett hit („believe in”, faith).

Ami a megismerés szférájában megfeleltethető, vagy legalábbis párhuzamba állítható a „valamiben hinni” formulával, illetve az általa kifejezett morális bizonyossággal, az a „tudni”; vagyis a tudás-igényt vindikáló „tudom, hogy *p*” állítás, mely az ismeret bizonyosságának maximumát, a megismerő szubjektum teljes elkötelezettségét involválja.

De a hasonlóság mellett jelentősek a különbségek. Mindenekelőtt szembe-tűnő a formulák közti grammatikai-logikai különbség, hiszen a „tudni” mindig egy közvetlen tárgyat, alapesetben egy „*hogy-os*” tárgyi mellékmondatot vonz, s nincs a „hinni” használati módjaival összevethető többféle alakja. A legfontosabb különbség azonban az, hogy mivel az episztemológiai értelemben vett bizonyosság összeegyeztethető a felülbíráhatósággal, a tudás-igényt kifejező állításokat, a hitaktusokkal ellentétben, lehet korrigálni.

A „valamiben hinni” („believe in”) és a „tudni, hogy” logikájának vizsgálata azzal az eredménnyel jár, hogy e két esetben két egészen különböző kompetencia-területtel van dolgunk, s így nem merülhet fel az a kérdés, melyet korábban a hit és a tudás episztemológiai viszonya alapján a vallás és a tudomány viszonyával kapcsolatban tettünk fel. Mert hiszen – attól függetlenül, hogy a tudás objektív bizonyossága fölötté áll az episztemológiai értelemben vett hit szubjektív bizonyosságának – a vallás és a tudomány a szellem két önálló formáját alkotja, s ezért nem áll fenn köztük hierarchikus viszony.

A tudás fogalomkörének a nyelvben eleve meglévő logikáját, melyről a fentiekben szó volt, így többek közt a tudás-igényt kifejező állítások ellenőrizhető voltának megkövetelését, és az ezzel együtt járó többi követelményt, a tudomány magáévá tette, s egy hosszú folyamat eredményeképpen beépítette a maga kritériumrendszerébe. A tudományban persze sokkal inkább állításrendszerekkel,

elméletekkel van dolgunk, mint elszigetelt állításokkal, és sokkal inkább igazolandó hipotézisekkel, mint tartósan vagy véglegesen elfogadott igazságokkal. Mindez a tudás fogalmának elmélyítését, kiszélesítését jelenti, nem pedig a köznap nyelvől kiolvasható logikai sajátosságainak tagadását.

A tudományos kritériumrendszer kiépülésének folyamata lényegében az egész újkori európai történelem eredményeként következett be. Túlontúl ismert, hogy mindeközben a tudományos forradalom következményeképpen milyen súlyos konfliktusok támadtak a vallási intézmények, főként a katolikus hierarchia, és a tudomány művelői és intézményei között. Több konfliktusforrás is volt, mely a katolikus egyház részéről a tudósok üldözéséhez, Giordano Bruno máglyára küldéséhez, Galilei peréhez, a darwinizmus elítéléséhez és sok más hasonló súlyú intézkedéshez és állásfoglaláshoz vezetett. Jegyezzük meg, a tudományellenesség tekintetében a katolikus egyház természetesen nem állt egyedül.

Az egyházakat nem annyira az egyes tudományos elméletek effektív tartalma irritálta (sokszor persze az is), mint inkább az a világgép, az az általános világnézeti keret, melyet az objektív tudományos kutatás már önmagában véve is feltételez. Ugyancsak irritáló tényezőnek bizonyultak az ismeretek megbízhatóságának és objektivitásának a kutatási módszerekből táplálkozó kritériumai.

A 17. században születő természettudományok és az ennek fogalmi kereteit kidolgozó empirista és racionalista filozófiák, így a baconizmus és a karteziánizmus, a kultúra új jelenségeként jelentkeztek, s alaposan felforgatták a tudás és a hit, illetve a teológia és a filozófia viszonyának a középkortól megszokott tárgyalásmódját. A részletektől eltekintve érdemes itt figyelni arra, hogy a vallás és a tudomány konfliktusa ismeretelméleti konfliktusként jelentkezett a szónak abban az értelmében, hogy a hit és a tudás, mint a *megismerés két instanciája*, mint az igazság elsajátításának két módja áll egymással szemben. A kérdés az volt, hogy a tudást a hittel szemben megilleti-e az episztemológiai autoritás az igazság kutatásában. S egyáltalán: kité és milyen intézményt illet meg az autoritás a megismerés és a világmagyarázat terén: a teológiát vagy a filozófiát, illetve az egyházat vagy a tudósok közösségét? A vitának ez a kerete nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy évszázadokon át sokan jogosan hihették (most csak Európáról beszélve), hogy a kereszténység lényegileg összeegyeztethetetlen a tudományos megismerés haladásával.

Úgy látszik, ez a nehéz kérdés újabban elveszíti életét, legalábbis erre utal az a fordulat, mely II. János Pál fellépésének köszönhetően következett be az egyháznak a tudományra vonatkozó állásfoglalásaiban, s melynek szellemében az egyház vezetői igyekeznek legalább szimbolikusan jóvátenni a tudósok ellen elkövetett múltbeli hibákat és bűnöket.

A szóban forgó fordulat sok mindent jelenthet és jelent (például a tudomány kompetenciájának elfogadását a maga területén, lemondva a tudományos álláspontoknak a hit szempontjából való ellenőrzéséről). De bármennyire fontos

tényről van szó, jelen kontextusban még fontosabb jelezni, hogy létezik az előzővel szemben egy másik álláspont is, amely szerint a kereszténység nem lényegileg összeegyeztethetetlen a tudományokkal, hiszen a múlt konfliktusai nem a keresztény gondolkodás, s nem a kereszténység teológiai alapelveiből következtek, hanem a szekuláris világnak azokból a külső történelmi feltételeiből, amelyek között az egyházak és a tudományos kutatás előmozdítói együtt éltek. Sőt, a kereszténység nemhogy összeegyeztethetetlen lenne a tudományokkal, hanem az egyetlen olyan vallás, mely valaha is termékeny kapcsolatba lépett a tudományal.

S valóban, az utóbbi felfogás mellett legalább annyi tény szól, mint az előző mellett. Ilyen tény például, hogy következetesen felépített fogalmi rendszer formájában a kereszténység hozott létre teológiát, pontosabban fogalmazva keresztény talajon jöttek létre olyan elméleti szintű teológiai nézetrendszerek, melyeket az adott korok filozófiájára és tudományára jellemző rendszerező elvek, érvelési technikák, fogalmi és logikai eszközök segítségével alkottak meg. A kereszténység alapfogalmai és doktrínái az első zsinatok idején és az egyházatyák korában különböző véleménycsoportok és felfogásmódok vitáiban kovácsolódtak ki, s az olyan későbbi nagy korszakokban, mint a 13. század, melyben megszülettek a skolasztika legnagyobb teljesítményei, és virágkorát élte a Sorbonne, továbbra is jellemző maradt, hogy a hit által megkövetelt egység mellett létezni tudott a tudományos pluralitás.

Utóbbi észrevételeink felvetik a teológia tudományosságára vonatkozó kérdést. Miután világos, hogy a teológiát mindig is jellemezte valamilyen racionalitási igény („*fides quaerens intellectum*”), foglalkozni kell azzal, hogy a teológia tudomány-e, lehet-e, és hogyan lehet tudomány.

Erre nincs egyszerű válasz. Egyrészt a teológia tárgyának és célkitűzéseinek különféle meghatározásai („Isten természetének, szándékának és cselekedeteinek rendszeres vizsgálata”, „a vallásos hitre reflektáló tudomány”, „a keresztény hit alapvető gondolatainak rendszeres tanulmányozása”, „az isteni kijelentés tudatos és módszeres értelmezése”),⁵ másrészt a teológia diszciplináris sokrétegűsége (bibliai tudományok, rendszeres teológia, pasztorálteológia, filozófiai teológia stb.): mindezek eltérő irányokat jelölnek ki a válaszadónak. S ami még fontosabb: magát a kérdést is más-más jelentőséggel ruházzák fel. Például a bibliai teológia tudományos jellege aligha lehet kétséges, hiszen a bibliai tudományok nemcsak rendkívüli szerepet játszottak a hermeneutika tudományának a létrejöttében, de magukévá is tették a modern hermeneutika teljes elméleti és módszertani apparátusát. Másrészt nehezebb lenne, de talán nem is lenne annyira fontos a teológia néhány más területének tudomány voltát elismerni.

⁵ Ld. Alister E McGrath, *Bevezetés a keresztény teológiába*. Osiris, Budapest 1995. 121-122.

Az a kérdés, hogy a teológia tudomány-e, tudományelméleti kérdés, s a tudományfilozófia vitái során kialakult mai fogalmak segítségével, a tudományosság általánosan elfogadott kritériumaira támaszkodva válaszolandó meg. Itt tagadhatatlanul nehézségbe ütközünk, hiszen azok a demarkációs kritériumok, melyeket a 20. század vezető tudományfilozófusai dolgoztak ki – köztük a verifikálhatóság vagy a falszifikálhatóság követelménye – túl szigorúak, és a kellenél több olyan nézetet zárnak ki a racionális diszkusszió köréből, mely alkalmas a tudományos megvitatásra. Következésképpen csak nagy óvatossággal szabad alkalmazni őket.

Ennek ellenére vannak biztos fogódzók. Például csak az számít tudományos állításnak, mely kielégíti a publikus felülbíráhatóság és kritizálhatóság általános episztemológiai követelményét. S a modern tudomány számára az az elv is teljesen evidens, hogy állításainkat és elméleteinket hipotézisként és nem vitathatatlán igazságként kell előterjeszteni. Teológiai szempontból ennek az elvnek az elfogadását fejezi ki a rahneri formula, amely szerint minden dogma előrefelé nyitott, s amely a dogmákat leszállítja a legmagasabb teológiai értékek fokáról a hipotetikus igényű állítások körébe, úgyhogy a tudományos argumentáció eszközeivel lehessen megvitatni őket.

Az elmúlt évtizedek számos nagy teológusa ezen az úton indult el, egyre határozottabb formában képviselve azt az álláspontot, melyet Gánóczy Sándor úgy fogalmazott meg, hogy „a keresztény teológia csak akkor tarthat igényt sajátos tudományosságára, ha nem axiómákkal, hanem hipotézisekkel dolgozik”.⁶

Fontos észrevennünk, hogy a szóban forgó elvek metodológiaiak. A tudományosság sokkal inkább a módszer kérdése, mintsem az adott tudomány speciális tárgyáé. Annak ellenére például, hogy a természettudományok és a társadalomtudományok tárgyak különbözősége folytán természetesen sajátos episztemológiai problémákat vetnek fel (elég itt a „magyarázat *versus* megértés” vitára utalni), nem lehet kétség afelől, hogy magának a tudományosságnak alapvető követelményeit illetően nincs közöttük ellentét.

Érvényes ez a gondolatmenet a teológiára is. Nem sajátos tárgyától (mondjuk így: „valamiben hinni”, „believe in”), hanem az általa követett metodológiai modelltől és episztemológiai beállítottságtól (mondjuk így: „hinni, hogy”, „believe that”) függ tudományos megítélése. Az a tény, hogy napjaink teológiája hajlik arra, hogy elfogadja állításainak kritizálhatóságát, a dogmák racionális vitathatóságát, az anti-axiomatikus hipotetikus megismerési modellt, és kész az interdiszciplináris dialógusra, biztosítja a teológia tudományként való elismerését.

⁶ Gánóczy Sándor, „Milyen értelemben lehet tudomány a keresztény teológia?” *Magyar Tudomány*. 173, 10, 1256.

Ezen a ponton felmerül még egy kérdés: a semlegesség kérdése, mely végül is összefügg a tudományosság olyan kritériumaival, mint az állítások és elméletek kritizálhatósága és a megismeréssel szemben támasztott objektivitás-igény.

Lehet-e a felekezeti hovatartozás, vagy a *sine qua non*-nak ható hitbéli elkötelezettség alapján tudományosan művelni a teológiát? Megfordítva: a tudományosan művelt teológia nem követeli-e meg a felekezeti és a hitbéli semlegességet? A probléma az értékmentes társadalomtudomány problémájával analóg. Mindkét esetben rendkívül nehéz kérdéssel állunk szemben, hiszen a vitázó felek egyaránt legyőzhetetlennek tűnő *pro* és *kontra* érveket tudnak felvonultatni.

Jól tudván, hogy az elkötelezettség híveinek hadállásai is nagyon erősek, magam a felekezeti és hitbéli semlegesség híve vagyok. Ugyanis tudományos állításait a teológusnak is univerzális igénnyel, legalábbis az univerzalizálhatóság igényével kell megfogalmaznia, attól függetlenül, hogy kik a címzettjei, s abban a reményben, vagy abban a tudatban, hogy a teológiát, „az istenről való beszédet”, az ateista is megérti.

Takács Izolda

Szkülla és Kharübdisz között

Női kvóta vagy egy természetes, de évtizedeket igénylő
lassú változás a női akadémikusok arányában?

*„Rajta nagy istennő, áruld el igaz
szavaiddal: hogy tudnék menekülni a
szörnyű Kharübdisz elől is, s győzni a
Szkülla fölött, ha reátör az embereimre.”
(Homérosz; 1986: 194)*

Bevezetés

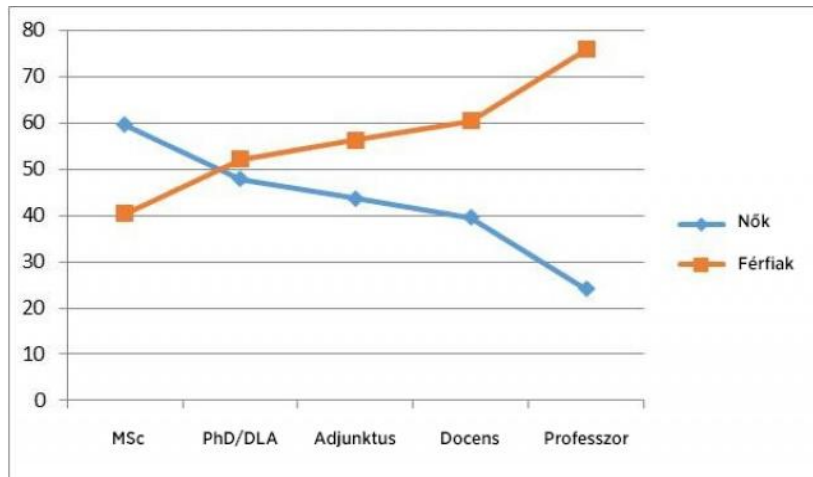
Amikor a Magyar Tudományos Akadémia tagjaira terelődik a kutató figyelme, elsőként a nemi összetettségét illető rendkívül nagymértékű aránytalanság tűnik fel. Míg 2004-ben az MTA rendes és levelező tagjai között 96% volt a férfiak aránya, 2014-ben 93,2%. Vagyis – hasonlóan más szférákhoz – a tanulmányi teljesítményükhöz képest csigalassúsággal növekszik a vezető beosztású nők aránya a tudományban és a felsőoktatásban (Illésné Lukács et al., 2011 : 94.; Grébics, 2015: 60 idézi Hadas, 2017:1391), noha ma már nyilvánvaló, hogy a férfiak egy hajszálnyival sem alkalmasabbak ezekre a pályákra (Hadas, 2017: 1391). Megállapíthatjuk, hogy az MTA doktorok körében a nők képzettsége már régóta, messzemenően meghaladja a tagsághoz szükséges követelményeket.

Jelen írás arra vállalkozik, hogy a témában megszólaló kutatók és akadémikusok véleményével kiegészítve, átfogó képet adjon a nők akadémiai tagságával kapcsolatos magyarországi helyzetről, továbbá, hogy felsorolja azokat a lehetőségeket és eszközöket, melyek segítséget /jelenthetnek abban, hogy a női akadémikusok aránya emelkedjék hazánkban is.

„Ó, a szám... a hüvös és közömbös!” (Radnóti Miklós)

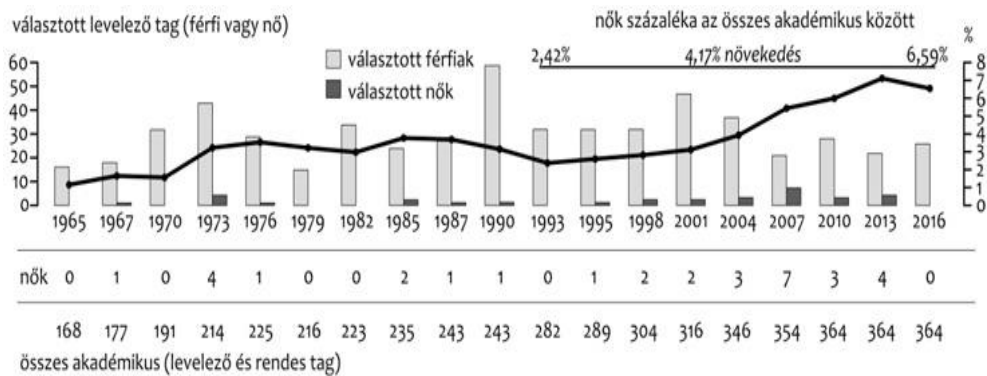
A tények által rajzolt mutatók és grafikonok aggodalomra adnak okot, nemcsak akkor, ha az évszámokra nézünk, de akkor is, ha Nyugat felé tekintünk. Vitathatatlan tény, hogy ha Magyarországon, annak ellenére, hogy a nők nagyobb arányban vesznek részt a felsőoktatásban a férfiaknál (50% fölötti az egyetemest végzetek között a nők aránya, a doktorok közötti arány 35%), de akadémiai

tagságuk aránya ennek ellenére sem emelkedik 7% fölé, ott súlyos társadalmi és egyéb okok keresendők.

1. ábra Nők és férfiak aránya a tudományos pálya egyes állomásain Magyarországon (2014)

Forrás: http://mta.hu/mta_hirei/attorni-az-uegplafont-kijutni-az-utvesztobol-elsokent-ult-ossze-a-nok-a-tudomanyban-kerekasztal-az-akademian-107103

2. ábra Nők a Magyar Tudományos Akadémián ötven év távlatában. 1993-tól 24 év alatt, 2,42%-ról, 0,17%/év növekedéssel, 4,17 %-kal nőtt a nők aránya a mai 6,6%-ra. Hay Diána 2016-os adatai.

Mert „[...] nehéz lenne vitatni, hogy egy ország agykapacitásának 50%-át ki-zárni a legfelsőbb elismerésből és az ezzel járó anyagi megbecsülésből az or-szág tudományának és haladásának hátrányára válik.” (Somogyi, 2016: 862).¹ Séllei Nóra *Professzornők a debreceni egyetemen* című tanulmányában pedig rendkívül következetesen feltette azt a megfontolandó kérdést is e témával kapcsolatban, melyet ugyancsak érdemes előtérbe helyezni, jelesül: „...olyan gazdagok vagyunk-e, hogy megengedhetjük magunknak, hogy a jelenlegi fel-sőoktatásban tanulók több mint felét kitevő nők szellemi potenciáját kihaszná-latlanul hagyjuk, amikor arról van szó, hogy tudományos pályára – vagy azon előre – lépnének?” (Séllei, 2015: 262).

Európa más országait tekintve például a brit Royal Societyben 2015-ben 30% nőt választottak az új tagok közé, idén 26%-ot. A német nemzeti akadé-miában, a Leopoldinában (Halle), mely minden tudományágat képvisel, 2014-ben és 2015-ben is 33% nőt választottak, egy jól működő diszkriminációellenes rendszer alapján. (Somogyi, 2016: 862). Az Egyesült Államok Tudományos Akadémiájába a múlt évben beválasztott kilenc stanfordi professzorból pedig nem kevesebb, mint öt volt nő. (Soltész, 2016: 1130).

Ha ennek tükrében nézzük a legutóbbi magyarországi akadémikus-választást, ahol 26 férfit választottak meg, és egyetlen nőt sem, egyenesen tra-gédiának tűnik a helyzet. Ezzel a fordulattal itthon az eddigi 7%-os női arány is csökkent. Többek között ez volt az oka annak, hogy a 2016-os választás után több kutató is tollat ragadott, és fogalmazta meg véleményét a lesújtó esemé-nyeket kommentálva. Elsősorban olyan írások születtek, melyek „elfogadhatat-lannak”, „megengedhetetlenek” és „siralmasnak” aposztrofálták az eredmé-nyeket. A Magyar Tudomány hasábjain artikulált vitaindító vélemények első-sorban az akadémiai választási rendszerünket okolják a kialakult helyzetért. Somogyi Péter, az MTA rendes tagjának hipotézise szerint alapvetően Akadé-miánk szavazási rendszerében van a hiba, és nem azért alakult így ez az arány, mert a magyar nők alkalmatlanabbak lennének a tudományos pályára, mint nyugati társaik. „A közgyűlésen megszavaztuk a huszonhat kiemelkedő férfi tudóstársunk levelező taggá választását a külső és tiszteleti tagok mellett, a tudományos haladáshoz való hozzájárulásukért. Én szégyellem, hogy egyetlen nő sem került be; ez egyértelmű diszkrimináció, melyen változtatnunk kell. Ez a szomorú tény választási rendszerünk tükré” (Somogyi, 2016: 862).

A témában állást foglaló akadémikusok többsége szerint a szavazási rend-szer elavultságán történő változtatás elégséges feltétele lenne annak, hogy több nő kerülhessen a tudományos hierarchia legmagasabb szintjére. A nyugati aka-

¹ „Egyébként a 2007. év a »nők éve« volt az Akadémián, amikor egyszerre hét hölgy lett az MTA levelező tagja. Annak idején Vizi E. Szilveszter, az MTA akkori elnöke célul tűzte ki, hogy növeljék a női akadémikusok számát, és íme, törekvését siker koro-názta.” (Lamm, 2016).

démiák ennek eklatáns példáit szolgáltatják. De, a megcsontosodott tradíciók, szokások és a közvélekedés miatt, amelynek logikája irányítja a választásokat is, úgy tűnik, ennél radikálisabb változtatások szükségesek. Ugyanis a rendelkezésre álló, szakképzett nő kutatók (posztdoktorok) indokolatlan mellőzése még évtizedekig elhúzódhat, ha arra várunk, hogy a nők akadémiai részvétele természetes legyen, és nem emeljük be őket a tudományos körforgásba egy felülről történő szabályozás, például az egyenlő teljesítményen alapuló kvóta segítségével. Mert „[a] nők gyakran azt mondják, hogy 'majdnem véletlenül' kerültek az akadémiába, hiányzott az önbizalmuk ahhoz, hogy azt higgyék, megfelelnek egy ilyen helynek” (Caplan, P. J., 1993, idézi Papp, 2017). Ennek legfőbb oka, hogy a női tudós identitását, tudományos önartikulációját problematikussá tette a tudományos élet területén meglévő gyökértelenségük, a megerősítő minta hiánya, annak töredezettsége. A hivatásszerű öndefiniálás e tudományos közegben, mely az Akadémia férfiuralmának erős bástyái miatt eddig ismeretlenek voltak előttük, plusz kihívást jelentenek a nőknek a teljesítményeken felül. Vagyis a kvóta ez esetben a megerősítő mintán javítana és a felesleges nehézséget könnyítené meg, de semmiképpen nem a bejutáshoz szükséges teljesítményt, meritumot érintené.

„Azaz összefoglalva: nem lehet kitérni az elől, hogy az Akadémia most lépjen valamit a női tagjai számának rövid távú növelése érdekében” – írja Csermely Péter, az Akadémia levelező tagja (Csermely, 2017: 624).

**Felvilágosító töredékek némi hibás előítélet eligazítására²
– a Magyar Tudományos Akadémia választási rendszeréről**

*„Oh, jő-e kor, mely e rideg közönyt
Leolvasztandja, s mely új tetterővel
Szemébe néz az elavult lomoknak,[...]”
(Madách Imre: Az ember tragédiája)³*

Mielőtt a kvótát illető fejtegetéseimet még jobban kibontanám, fontosnak tartom, hogy a Magyar Tudományos Akadémia – egyes tagjai által hibásnak és elavultnak jelzett – választási rendszerét is górcső alá vegyem, illetve ezt megelőzően az MTA működését felvázoljam.

Az Akadémia hosszú fennállása óta a Magyar Tudomány legfontosabb intézménye lett. Széchenyi István jól ismert 1825. november 3-i országgyűlési felszólalása után – „[...] és ha feláll oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejtsse, mely avval segítse elő honosainknak magyar neveltetését, jószágomnak egy évi jövedelmét feláldozom reá” – indult el saját útján az akkori Tudós Társaság,

² Széchenyi István: *Világ* című művének teljes címe nyomán

³ Madách Imre (1977): *Az ember tragédiája*, Móra Könyvkiadó, 104 pp.

mely végül 1830 novemberében, Pozsonyban tarthatta meg első igazgatói ülését. Ezt 1831 februárjában követte a szervezet legelső közgyűlése, amelynek intézkedései nyomán a magyar kultúra, tudomány és nyelv gazdagítására és gondozására alapított Tudós Társaság 6 osztállyal – 42 rendes és 24 tiszteleti taggal – kezdte meg működését. A Magyar Tudós Társaság 1840-ben vette fel az Akadémia nevet, és – szerencsére – a 19. századi magyar történelem viharai ellenére töretlen fejlődésnek indult.⁴

Ha a történelmi visszatekintés után, két évszázaddal később, ugyanúgy betekintünk egy tagválasztás belső folyamatába, észrevehetjük például, hogy a nemi összetételben szinte alig történt érdemi változás (ma 7% alatt van a női akadémikusok aránya), így megállapítható, hogy tényleg töretlen a működése.⁵ A választások olyan kogens jogszabályok alapján zajlanak még ma is, amelyek, ha de jure demokratikusak is, de facto konzerválódott szokásokat tükröznek, így nem engedik érvényesülni a megváltozott igények mentén szükséges új szemléletmód érvényesülését. „Non omnium, quae a maioribus constituta sunt, ratio reddi potest” (Iul. D. 1, 3, 20 [55 dig.]) – írja a latin. Ez a nálunk még ma is érvényes szellemiség irányítja a közvélekedést, és megváltoztathatatlanak tart bizonyos szabályokat. Eszerint ugyanis nem kell feltétlenül bármiféle rendet, illetve rendszert keresnünk a régiek gondolkodásmódjában és az általuk alkotott kategóriákban, mindössze el kell fogadnunk azokat, mert úgy jók, ahogy vannak. Hajlamosak vagyunk elfeledkezni arról, hogy minden régi szokásra alapozott szabályt valószínű, hogy a pillanatnyi szükség hívta életre, ekként egy adott időpillanatban felmerült, adott érdekeket szolgált. Ezek azonban mára elavulttá váltak, és az új gazdasági-társadalmi kontextusban nem állják meg a helyüket. „Jól ismert, hogy egy férfi-dominanciájú szervezetben természetesen alakul ki az a helyzet, hogy az új tagok kiválasztásánál megint férfiakat válasszanak” (Hargittai, 2016: 865). Miután hosszú időn keresztül ilyen módon történtek a választások, és férfifőbbségű volt az Akadémia összetétele, könnyen tűnik úgy, hogy működése csak ily módon lehetséges, és mindez így van jól, ez a természetes.

„A nőiség azon kérdésére, hogy a nő magasabb tudományok és művészetek kiművelésére és azoknak képviselésére van-e hivatva, mint azt a női emancipáció lovagjai erősen állítják, mi Isten és ember előtt az idők tapasztalása és a legékebben szóló tények után habozás nélkül nemmel felelünk” (Herczeghy, 1883:121). „A technológia és a tudomány már a XIX. század óta a férfiak fel-

⁴ Tarján M. Tamás: *1825. november 3. | Széchenyi István felajánlja egy évi jövedelmét a Tudós Társaság számára,*

http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/1825_november_3_szechenyi_istvan_felajanlja_egy_evi_jovedelmet_a_tudos_tarsasag_szamara/

⁵ Napjainkban 11 tudományos osztálya működik, ebből nyolc természet-, három társadalomtudományi.

ségterülete, mert létezik egy olyan előítélet, mely szerint a nők természetüknél fogva alkalmatlanok a tudományos pályára, mivel nem tudnak racionálisan gondolkodni, és absztrakt ötleteket megérteni, továbbá nem tudják ezt a tudást technikai célokra alkalmazni” (Mosconi; 2001, idézi: Papp, 2007).

Ezt a megítélést többek között olyan tények is segítik konzerválni, mint amelyeket Claudia Wagner és munkatársai *Women through the glass ceiling: gender asymmetries in Wikipedia* című munkájukban ismertettek. A Csermely Péter akadémikus által is említett kutatásban megállapítást nyert, hogy „a nők Wikipedia-életrajzaiban a negatív részeket sokkal konkrétabb kifejezések írják le, mint a pozitív részeket. A férfiak életrajzaiban ez pontosan fordítva tapasztalható (Csermely, 2017: 624)⁶. A médiumok erősen befolyásolják a valóságról alkotott képet, és az általuk alkalmazott narratívumok mentén nyújtott információk lépnek a teljes valóság helyébe. Az elemzés érvei mentén, a női és férfi életrajzokat összehasonlítva láthatóvá válik, hogy a nők esetében gyakrabban élnek a családi, nemi és párkapcsolatokhoz kötődő témakörök ismételtetésével, illetve az esetleges hibáikat, tévedéseiket sokkal inkább előtérbe helyezik, mint a férfiak esetében, amit egyébként szintén az úgynevezett üvegplafon-hatás egyik okaként értelmeznek az említett szerzők (Wagner, Graells-Garrido, Garcia and Mercer, 2016).

Ezek a nőkre vonatkozó megjelölések a női tudós alakját eleve az átmenetiség kéretlen pozíciójába helyezték. Míg a férfi egy önmagában álló lényegiséggel ruházza fel önmagát, a női szubjektum-konstrukció másokhoz képest viszonyítva és a férfi általi nézettségben jön létre. Ezek miatt, ahogy más területeken is, a női tudósok pályavonalának elhalványodása végül a történettelen-ségbe való eltűnéssel zárul. Sajnos a jelen tanulmány kijelölt kerete nem engedi meg hogy ennek filozófiai és társadalmi hagyományairól részletesebben írjak, de említésük elengedhetetlen a tények és adatok ismertetése mellett.

A 2016. évi tagválasztás a Magyar Tudományos Akadémia 183. közgyűlésén elfogadott eljárási szabály szerint zajlott. Az elfogadott dokumentum „Az akadémikusválasztás eljárási szabályai” 6. paragrafusa tartalmazza az akadémikusválasztás alapelveit és eljárásrendjét, az ajánlások elkészítésének formai

⁶ „A Yale Egyetemen végzett kutatás szerint például egy pályázati bizottságban dolgozó egyetemi oktatók – férfiak és nők egyaránt – következetesen felülértékelték azokat a pályázatokat, amelyeken férfinév szerepelt, azokhoz képest, amelyeken női név volt található. Mint a kutatók megállapítják – és ezzel csak egyetérteni tudok –, nem tudatos nőgyűlöletről van szó, valószínűleg még csak nem is tudatos diszkriminációról, hanem a nőktől elvárt társadalmi szerepekről alkotott sztereotípiák hatásáról azaz a kulturális tudattalan működéséről, amelyet befolyásolnak szocializációnk rejtett tantervei. Ebből a szempontból azonban már talán kevésbé lehet annyira egyértelműen kijelenteni, hogy a tudományos pálya és előmenetel kizárólag a meritokrácia elvein alapul” (Séllei, 2015: 261).

és tartalmi követelményeit, valamint a jelölési folyamat szabályait⁷. Az első paragrafus vonatkozik a tagok számára, mely taxatív felsorolást ad a rendes, a külső és a tiszteleti tagok keretszámaira vonatkozóan.

Az Alapelvek 1. § szerint: (1) A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény (a továbbiakban: MTAtv.) 6. §-a alapján az akadémikusok körét rendes és levelező (a továbbiakban együtt: hazai), valamint külső és tiszteleti tagok alkotják. (2) Az akadémikusokat a hazai tagok választják a Magyar Tudományos Akadémia (a továbbiakban: Akadémia) tagjai közé. (3) A 70 évesnél fiatalabb hazai akadémikusok száma nem haladhatja meg a 200 főt, a hazai akadémikusok teljes száma pedig a 365 főt. (4) A külső tagok választása során tekintettel kell lenni arra, hogy a 70 év alatti külső tagok összlétszáma ne haladja meg a 70 főt. (5) A tiszteleti tagságra jelöltek közül a tagválasztó Akadémikusok Gyűlésén megválasztható tiszteleti tagok száma ne haladja meg a 11 főt.⁸

Az MTA 186. közgyűlésén az Akadémikusok Gyűlése által elfogadott tagválasztási irányelvek szerint a tagválasztás elsődleges szempontja a tudományos teljesítmény és a hagyományos akadémiai értékek, vagyis a nemzetközi tudományos elismertség, az iskolateremtő tevékenység és a hosszú távú kiemelkedő szakmai eredményesség.⁹ A szabályok külön kitérnek a tagság különböző fokozatainak elnyerésére vonatkozó részletekre, és taxatív sorolják fel a rendes, a levelező, a külső és a tiszteleti tagság elnyerésének feltételeit is. Ezek alapján „[r]endes taggá az a magyar állampolgárságú levelező tag választható meg, aki levelező tagságának elnyerése óta jelentős tudományos eredményeket ért el. Külső taggá az az életvitelszerűen külföldön élő tudós választható, aki nem vagy nem csak magyar állampolgár, magát magyarnak vallja, tudományát elismerten és különösen magas színvonalon, alkotó módon műveli, és szoros kapcsolatot ápol a magyar tudományos élettel. Tiszteleti taggá az a külföldi (nem magyar állampolgár vagy többes állampolgár; illetve külföldön élő magyar állampolgár) tudós választható, aki szaktudományát nemzetközileg kiemelkedő színvonalon műveli, és aki a magyar tudomány különleges megbecsülésére tarthat számot.”¹⁰ Az akadémiai taggá választáshoz első lépésként ajánlás szükséges. Ez konkrétan „[...] az Akadémia tagjainak az Elnökség által megállapított határidőig az illetékes tudományos osztályhoz

⁷http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademikusvalasztas/2016_evi_akademikusvalasztas_elj_szab.pdf

⁸http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademikusvalasztas/2016_evi_akademikusvalasztas_elj_szab.pdf

⁹http://mta.hu/mta_hirei/akademikusvalasztas-nyilvanosak-az-akademiai-tagajanlasok-105782

¹⁰ http://mta.hu/mta_hirei/akademikusvalasztas-nyilvanosak-az-akademiai-tagajanlasok-105782

benyújtott, írásbeli ajánlásával történik.” Az ajánlás tartalmi követelményei:¹¹ „4. § (1) Tagjelöltté (rendes, levelező, külső és tiszteleti tagjelöltek) azok válhatnak, akik legalább három ajánlást kaptak a 4. §. (3) bekezdésében részletezett szabályok szerint.”¹²

A probléma nem ezekben a szabályokban, hanem a választás módszerében, és a választásokat irányító szokásokban keresendő. Ugyanis a tudományos osztályok tagjelölő osztályülést tartanak, és azok a tagjelöltek kerülhetnek a közös akadémiai jelöltlistára, akik az osztályokon a szavazatok több mint felét megszerezték.¹³ „[A]z érdekcsoportok lobbymunkáján múlik, mely mindig is volt, mindig is lesz – ez az emberi és különösen a férfiyagba drótozott sajátság. Mivel ezzel kell élnünk, mit tehetünk, hogy olyan rendszert dolgozzunk ki, ami egyszer majd remélhetőleg megfelelő esélyt ad a nőknek” (Somogyi; 2016: 862).

Másik megközelítésben a probléma gyökere ennél is mélyebben van, miután a női jelölteknek nincs is olyan halmaza (posztdoktorok), ahonnan egyáltalán választani lehetne, és jelölni őket az akadémiai tagságra. „MTA és a tudomány doktorai között is kevés a hölgy. Az e címekkel rendelkező 2689 kutató közül 418 (15,5 százalék) a nő. Pedig a statisztikák alapján a PhD-fokozat megszerzése idején még nagyjából azonos a nemek aránya.”¹⁴ Ennek oka pedig az a tény, hogy „[t]örténelmi örökségként hozzuk magunkkal az előző rendszer felsőoktatásában és tudományos előmeneteli rendszerében kialakult hátrányokat. Akadémikus asszonyaink többsége olyan korosztályhoz tartozik, amelyben az egyetemi diploma, majd a tudományos fokozat(ok) megszerzésekor egyes diszciplínákban igen alacsony volt a nők aránya, így számuk is sokáig alacsony volt a jelölhetők között. Megszokottá vált tehát, hogy a jelölhetők halmaza kicsi, közülük pedig keveset jelölnek. Talán ezért is élük meg a hölgyek az akadémiai jelölést oly váratlan eseményként, a bejutást egyfajta csodaként, s a kiemelkedő teljesítmény ellenére sikertelen megválasztást csendes beletörődéssel, visszavonulással. [...] A gyakorlat, s a 2016-os választás eredménye is azt

¹¹http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademikusvalasztas/2016_evi_akademikusvalasztas_elj_szab.pdf

¹²http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademikusvalasztas/2016_evi_akademikusvalasztas_elj_szab.pdf

¹³ Mindössze egyetlen nő kapott 50% feletti szavazatot az osztályokon, nevezetesen a Biológiai Osztályon, ő pedig Akadémiánkhoz méltatlan kampány után, melyet az osztály egyes tagjai folytattak, a nem szavazatok alapján (lásd alább) nem került az első három közé, még akkor sem, ha ugyanannyi igen szavazatot kapott, mint a listán második helyen bekerült kiváló férfi tudós. Somogyi Péter (2016): *Alkalmasak-e a nők az Akadémiai tagságra?* Magyar Tudomány 2016/07/11 <http://www.matud.iif.hu/2016/07/11.htm>

¹⁴ http://mta.hu/mta_hirei/megalakult-a-nok-a-kutato-i-eletpalyan-elnoki-bizottsag-107348

mutatja, hogy a nem szerinti megkülönböztetés ma is él az elfogultságban, s a nők tudományos kvalitásainak felismerése és elismerése ettől torzulhat is” (Csépe; 2017: 359).

Elmondhatjuk, hogy a választási rendszert ért kritika, és ennek a megváltoztatására induló kezdeményezés indoklása az előző érák kigyomlalatlan hibáinak eredményeként zavarja az egészséges demokratikus fejlődést, mely így nem felelhet a modern korok kihívásaira és akadályozza az eredményes társadalmi gazdasági kohéziót. „Ilyen változtatásra szoruló elem például, az egyes osztályok szavazásán az indoklás nélküli titkos NEM szavazati mechanizmus, melyet egyes tagok szerint meg kell szüntetni, és csak IGEN vagy üresen hagyás lehetőség legyen. Magyarázat: az indokolatlan NEM szavazat a kommunista rendszerből ránk maradt hagyomány, melynek nincs helye a XXI. Században” (Somogyi; 2016: 862).

Az akadémiai szavazási rendszer megváltoztatásának, átalakításának eredményessége viszont, ahogy fentebb is említettem, alapvetően szemléletváltozáson alapul, mely mindig nagyon lassú, időigényes folyamat. „[...] [H]a jó irányban sikerül elmozdítanunk Akadémiánkon a keresési, jelölési és választási gyakorlatot, jelentős mértékben tudunk változtatni a sok évtized alatt kialakult szemléleten. Az előbbi könnyebb, az utóbbi, a megszokásokhoz is kötött természetű miatt jóval nehezebb” (Csépe; 2017:359).

Nem kerülheti el a figyelmünket a 2016. évi tagválasztás Irányelveiben szereplő, első ránézésre hatalmas eredményként elkönnyelhető kitétel sem, mely szerint „A tudományos osztályoknak – azonos tudományos teljesítményű jelöltek közötti döntéseknél – a figyelemmel kell lenniük: i. a férfiak és a nők arányára;”¹⁵ Bár ez a tények ismeretében úgy tűnik, csak díszként tetszeleg, és megmarad a szokásként bevett gyakorlat árnyékában a demokrácia látszatát keltve.

Vagyis bárminemű szabály megváltozása, újak beemelése önmagukban nem működhetnek, mert emellett még „az egész magyar társadalom és közgondolkodás változását is kívánja, ami igen hosszú folyamat. Ráadásul, ha e komplex változások valamilyen varázsütésre a mai napon mind egyszerre megtörténnének, akkor is ezek eredménye a női kutatók akadémiai tagságában csak két-három-négy évtized múlva válna láthatóvá. Ilyen hosszú ideig nem várhatunk” (Csermely; 2017: 624).

Mindezek fényében gondolom magam is, hogy a választási rendszer ilyen átalakítása egy erősebb, női kvótára vonatkozó szabályozás nélkül nem elegendő feltétele a jelenlegi abszurd helyzet megváltoztatásának. Ma a Magyar Tudományos Akadémia rendes, levelező, külső és tiszteleti tagjai közül

¹⁵http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademikusvalasztas/2016evi_akademikusvalasztas_iranyelvek.pdf

csupán 36 nő van a 760 tagból (ami 4,73%-ot jelent). Az Akadémia 364 hazai tagja között mindössze 20 rendes és 4 levelező női tag van (6,59%).¹⁶

Női kvóta versus lassú változás¹⁷ – kvóta pro és kontra

Ahogy korábban szó volt róla, az Akadémia demokratikusabb működésének elősegítéséhez a női kvóta bevezetése jelenthetne egy lehetséges megoldást. Hadas Miklós, az MTA doktora vetette fel az azonos teljesítményhez igazodó kvóta, vagy annak egy formája bevezetését, mely, véleménye szerint fontos eszköze lehet egy diszkriminációmentes Akadémia megteremtésének. „[...] azonos teljesítmény esetén – megfontolásra méltónak tartom a nőekkel szembeni pozitív diszkrimináció alkalmazását is. Mi több, támogatom egy kvótarendszer fokozatos bevezetését, fokozatosságon szervezeti szinteket és időbeli tényezőket egyaránt értve. Az akadémikusok szintjén nyilvánvalóan nem lehet nemi kvótákat kötelezővé tenni egyik napról a másikra. Ugyanakkor az egyharmados nemi kvóta bevezetését el lehetne kezdeni a köztestületi tagok és a különböző akadémiai bizottságok szintjén, annál is inkább, mivel ez – szerencsére – némelyik grémiumban már jelenleg is érvényesül.” (Hadas; 2016: 1391). Ugyanezt a megoldást javasolja Hargittai Magdolna a *Nők a tudományban határok nélkül* című mű szerzője (Hargittai 2016). „Én korlátozott keretek között megvalósítandó pozitív diszkriminációt tartok szükségesnek és lehetségesnek. Abban az esetben, amikor az osztályokon nagyjából azonos teljesítményt felmutató nő és férfi jelölt között kell választani, az Akadémia vezetése ajánlja a női jelölt támogatását, és vegye figyelembe az osztálykeretek elosztásánál a női jelöltek számát. Ezzel a megközelítéssel nem sérül az osztályok autonómiája a jelöltek kiválasztásában és az az elv sem, hogy az elnökség nem változtathatja meg az osztályok szavazásánál kialakított sorrendet”. (Hargittai; 2016: 865).

Amíg tehát többen (köztük az MTA doktorai és tagjai közül is néhányan) egyetértenek a fentiekkel és a kvóta bevezetését is támogatnák a diszkriminációval terhelt akadémiai választási rendszer felszabadítására, addig nagy részüket – köztük a nőket is – sértené ez, a „nem meritumon alapuló, annál inkább pozi-

¹⁶ Lásd még a 2.ábrát a tanulmány végén

¹⁷ „Ez eddig így is volt; az elmúlt 25 évi átlagosan 0,17%-os női akadémikusi aránynövekedést nem tekinthetjük gyorsnak... A jelen mechanizmusok szerint, ha tudjuk tartani a nők megválasztásának elmúlt 25 éves ütemét, amire semmi bizonyíték nincs, a nők aránya akkor is csak 2150-re érné el a 30%-ot az MTA-n. De még a 30% sem tükrözné a nők arányát a tudományos haladáshoz való hozzájárulásban”. Forrás: Somogyi Péter (2017): A számok beszélnek. Magyar Tudomány 2017/5. 627–630. <http://www.matud.iif.hu/2017/05/17.htm>

tív diszkriminációs” megoldás.¹⁸ Csépe Valéria, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának véleménye szerint például „[n]ehéz egyetérteni azzal, hogy a kérdés megoldása a pozitív diszkrimináció lenne. A pozitív diszkrimináció akkor is megkülönböztetés, ha pozitív, s egy adott csoport számára kívánatos célt szolgál. A pozitív diszkrimináció a teljesítmény szempontjából nem releváns kritérium alapján részesíti a nőt előnyben, hátrányba hozva ezzel az azonos vagy hasonló teljesítményű férfit” (Csépe; 2017: 359).

Vagyis sok nő mellett érvel, hogy a tudományos teljesítmény kerül veszélybe azáltal, ha bármiféle kvótát vezetnének be, így eleve elutasítóak ezzel kapcsolatban. „Nem ismerek olyan akadémiakvótát, aki kvótát szeretne, mert úgy véljük, hogy az Akadémia tagjaként nem a nőket képviseljük, hanem önmagunkat. Talán ez az egyik oka annak, hogy az akadémikus hölgyek mindig is vonakodnak a témához hozzászólni, hiszen a tudományos meritum megítélését látják veszélyben”(Csépe; 2017: 359). „[...] rendkívül kellemetlen helyzetbe hoznánk azokat a kolléganőket, akik „vigaszágon” kerülnének be az akadémikusok közé” (Kamarás; 2016: 866). Lamm Vanda (akit az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya májusi zárt ülésén a következő három évre osztályelnöknek választott),¹⁹ az MTA rendes tagjának javaslata szerint sem a kvóta a megoldás, és ellenzi minden olyan eszköz bevezetését, mely a tudományos teljesítményen kívül mást is számításba vesz. Ehelyett veti fel, hogy „[...]a női akadémikusok számának növelését elsősorban azzal lehetne előmozdítani, ha minél több hölgy szerezne MTA doktora címet, hiszen közülük fognak kikerülni a majdani akadémikusok. Sajnos az az igencsak elterjedt gyakorlat, hogy DSc/MTA doktora cím nélkül is egyetemi tanár lehet valaki (ez persze a férfiakra is vonatkozik), ellene hat annak, hogy minél többen törekedjenek az akadémiai cím megszerzésére” (Lamm; 2016: 867).

A fentiek ellenére tűnik mégis úgy, hogy az egyenlő teljesítmény alapú női kvóta akkor is jó és szükséges megoldást jelenthetne, ha pozitív diszkriminációként, sok kritika éri. Ugyanis ez csak látszólag eredményezne a nőkre nézve igazságtalanul előnyös állapotot. Valójában csak a megfelelő tudományos telje-

¹⁸ Legyen a jelenleginél több női akadémikus, növekedjen a nők aránya a posztdoktorok és az MTA doktorai között – ezek a legfontosabb célkitűzései a Lamm Vanda akadémikus által vezetett, frissen megalakult testületnek. Lásd még a *Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság* egységes állásfoglalását a témában: http://mta.hu/mta_hirei/megalakult-a-nok-a-kutato-i-eletpalyan-elnoki-bizottsag-107348

¹⁹ Negyedszázad után ismét jogász elnöke van a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Lamm Vanda személyében. Megválasztásával hosszú idő után lett újra női akadémikus egy tudományos osztály elnöke. Rajta kívül hat új elnököt – Zsoldos Attilát, Laczkovich Miklóst, Kollár László Pétert, Fülöp Ferencet, Bozó Lászlót és Rác Zoltánt – választottak a tisztújítás során forrás mta.hu: http://mta.hu/mta_hirei/noi-elnok-is-van-a-tudomanyos-osztalyok-uj-vezetoi-kozott-az-akademian-107834

sítménnyel bíró nőket segítené az Akadémia berkeibe, akik férfitársaikhoz hasonló meritum alapján lennének a posztra eleve alkalmasnak ítélve. Így biztosíthatnának egy mintát és alapozhatnák meg a tudományos hagyományt és tapasztalatot a nők következő generációja számára. Vagyis egyfajta katalizátor szerepét töltené be a hazai esélyegyenlőség és demokratizálódás megrekedt folyamataiban. Nota bene, a kvóta önmagában még akkor sem lenne elegendő, ha levétné mindenfajta ellenérv terhére, mert ahhoz, hogy működőképes legyen, olyan intézkedéseknek is támogatniuk kellene alkalmazását, amely a család és a karrier²⁰ összeegyeztetését segítené, hogy ne kelljen választani a magyar nőknek az előbbieik között. Így lehetséges csak, hogy a nők a tudományos életben, a kutatói munkákban tudásuk teljes körű kihasználásával vehessenek részt. „[A] gyermekvállalás utáni reintegráció, az önálló csoportalakítás és fenntartás, a vezetői szerepvállalás felső vezetői támogatása (+ a nő és családbarát munkahely + sikeres női vezető kutatói életpálya pozitív példái) mind-mind olyan fontos elemei a női kutatómunka az őt megillető helyre kerülésének, amelyek nélkül egy-egy kiragadott intézkedés önmagában nem lesz varázserejű” (Csermely; 2017: 624).

Befejezés

„Itt töpreng a volnákon [...] mi minden lehetett volna, a lehetőség lehetősége, mint lehetőség – dolgok, mit nem tudunk – milyen nevet viselt Akhilleusz, mikor nők között élt.” (Joyce; 1986: 249)

A tanulmány címének választott Szkülla és Kharübdisz, Homérosz Odüsszeiájában, annak 12. énekében szereplő két szörny neve. Amikor Odüsszeusz hosszú fáradságos utazásai során egy tengerszoros elé került, és azon kellett átmennie, e két roppant szörny állt célja elé. A szoros egyik egyik oldalán Szkülla, a másikon Kharübdisz fenyegetett. Ha el akarta kerülni az egyiket, kénytelen volt a másikhoz közel hajóznia. A történet szerint bár Odüsszeusznak sikerült elkerülnie Kharübdiszt (aki a veszélyesebb volt), de Szkülla így is elragadta hat emberét. E történetből redukált kifejezés ma arra a nehéz választásra utal, mely két rossz opció esetén áll fenn, de amelyet nem kerülhetünk el, és igyekszünk a kevésbé rosszat választani egy nagyobb jó elérése érdekében.

De vajon hogyan is állnak ehhez a választáshoz és problémához azok, akik még nem jutottak be az Akadémiára? Milyen kötelessége van azoknak, akik már bekerültek? És hogyan döntenek, akiknek van erre lehetőségük?

²⁰ “A munkaerő-piaci kariert választó gyermekes nők esetében gondot jelent a családi szerep zavartalan ellátása. Esetükben a hatékony társadalmi integráció feltétele a gyermekelhelyezés megoldása magán jelleggel vagy intézményi keretekben.” (Koncz, 2016)

Az egyik oldalon a női kvóta pozitív diszkriminációjának réme lebeg, a másik oldalon egy hosszú, fáradságos út, mely a közgondolkodás megváltozásának lassú, időigényes folyamatát jelentené, és ami alatt sok, jelenleg kutató nő pályája törne meg. Ahogy pl. Kamarás Katalin, az MTA rendes tagja írta a *Nők az Akadémián* című véleményformáló cikkében, azt, hogy jelölésre alkalmas nőkutatót tudjanak választani, csak hosszú évek távlatában, a fiatal korosztály bátorításával lehet megoldani. (Kamarás; 2016: 866).

Akárhogy is, de mindkét esetben súlyos veszteségeket szenved a női tudósok köre, mert „[s]ok igen tehetséges kutató tudományos pályája akad el, s nem tudjuk meg soha, mire lettek volna képesek. Mások, akik rendkívül teherbíróak, kitartóak és talán szerencsések is abban az értelemben, hogy környezetük, mindenekelőtt partnerük, elfogadja és segíti őket, beteljesítik céljaikat, bár pályájuk gyakran lelassul. Később lesz tudományos fokozatuk, s talán soha nem derül ki, hogy legalább olyan alkalmasak lennének vezetőnek, mint férfi kollégáik”. (Csépe, 2017: 359).

A döntések és a változások előmozdítására kiválasztott módszerekről általában utólag derülnek ki, hogy jók voltak-e. Ahogy Hegel is leírta „*Minerva baglya csak alkonyatkor kezdi röptét*”, vagyis a gyakorlati kérdésekben a bölcsesség csak utólagos, mert az adott helyzetekre, problémákra reflektáló elméletek rendszerint nem képesek megoldani vagy megállítani azokat a folyamatokat, amelyek keretei között megszületnek. Mindenesetre egy dolog biztos, az akadémiai férfiuralom requiemjéhez gyorsan el kell felejteni a nők tudományos pályán való alkalmatlanságáról szóló régi szövegek ‘egylemezes kintornáját’.

Irodalom

- Caplan, P. J. (1993): *Lifting a Ton of Feathers: A Women's Guide for Surviving in the Academic World*. Council of Ontario Universities, Toronto
- Csermely Péter (2017): *A nők tudományos előmenetele, mint felülről korlátozó-dó hálózatos jelenség*. Magyar Tudomány 624. o.
<http://www.matud.iif.hu/2017/05/16.htm>
- Csépe Valéria (2017): *Túl az üvegplafonon*. Magyar Tudomány, 178. 359. o.
<http://www.matud.iif.hu/2017/03/12.htm>
- Hadas Miklós (2016): *Az MTA és a férfiuralom*. Magyar Tudomány 177. 1391. o. <http://www.matud.iif.hu/2016/11/15.htm>
- Hargittai Magdolna (2016): *Korlátozott pozitív diszkrimináció*. Magyar Tudomány 177. 865. o. <http://www.matud.iif.hu/2016/07/12.htm>
- Herczeghy Mór (1883): *A nő fizikai és szellemi természete – Különös tekintettel a keresztény vallásra, az erkölcsiségre és a tudományra*. Grill Károly Királyi udvari könyvkereskedése, Budapest, 121. o.
- Homérosz (1986): *Odüsszeia*. Európa Könyvkiadó, 194. o.
- Joyce, James (1986): *Ulysses*. Európa Könyvkiadó, 249. o.

- Kamarás Katalin (2016): *Nők az Akadémián*. Magyar Tudomány 177. 866. o. <http://www.matud.iif.hu/2016/07/13.htm>
- Koncz Katalin: *A mainstream nőpolitika zsákutca?! Magyar Tudomány* 2016/4. 461-477 <http://www.matud.iif.hu/2016/04/10.htm>
- Lamm Vanda (2016): *Nők az Akadémián*. Magyar Tudomány, 177. 867. o. <http://www.matud.iif.hu/2016/07/14.htm>
- Madách Imre (1977): *Az ember tragédiája*. Móra Könyvkiadó, 104. o.
- Papp Eszter (2007): *A nők és férfiak közti esélyegyenlőség a kutatásfejlesztésben Magyarországon nemzetközi összehasonlításban*. http://www.kgt.bme.hu/doktori/phds/papp_e.pdf
- Radnóti Miklós: *Előhang egy monodrámához*. In.: In.: Radnóti Miklós összes versei versfordításai, Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest, 1994, 282. o.
- Séllei Nóra (2015): *Professzornők a Debreceni Egyetemen*. Debreceni Szemle 2015/3. 260–277. http://szemle.unideb.hu/wordpress/wp-content/uploads/2015_3_S%C3%A9llei_N%C3%B3ra.pdf
- Soltész Iván (2016): *Nők a Magyar Tudományos Akadémián*. Magyar Tudomány 177. 1130 o. <http://www.matud.iif.hu/2016/09/13.htm> Letöltés ideje 2017. 05. 31.
- Somogyi Péter (2016): *Alkalmasak-e a nők az Akadémiai tagságra?* Magyar Tudomány 177. 2862. o. <http://www.matud.iif.hu/2016/07/11.htm> letöltés ideje: 2017.05.05.
- Somogyi Péter (2017): *A számok beszélnek*. Magyar Tudomány 2017/5. 627–630. <http://www.matud.iif.hu/2017/05/17.htm>
- Tarján M. Tamás: *1825. november 3. | Széchenyi István felajánlja egy évi jövedelmét a Tudós Társaság számára*. Forrás: http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/1825_november_3_szechenyi_istvan_felajanlja_egy_evi_jovedelmet_a_tudos_tarsasag_szamara/ letöltés ideje 2017. 05. 31.
- Wagner, Claudia, Graells-Garrido, Eduardo, Garcia, David and Menczer, Filippo (2016): *Women through the glass ceiling: gender asymmetries*. <https://epjdatascience.springeropen.com/articles/10.1140/epjds/s13688-016-0066-4> letöltés ideje 2017. 05. 30.

Internetes források:

- Dig. 1.3.20 Iulianus 55 Dig. Forrás: <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest1.shtml>
http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademikusvalasztas/2016_ev_i_akademikusvalasztas_elj_szab.pdf letöltés ideje 2017. 05. 31.

http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademikusvalasztas/2016evi_akademikusvalasztas_iranyelvek.pdf letöltés ideje: 2017. 05. 31

<https://epjdatascience.springeropen.com/articles/10.1140/epjds/s13688-016-0066-4> letöltés ideje 2017. 05. 30.

http://mta.hu/mta_hirei/megalakult-a-nok-a-kutato-i-eletpalyan-elnoki-bizottsag-107348 letöltés ideje : 2017. 05. 05

http://mta.hu/mta_hirei/attorni-az-uvegplafont-kijutni-az-utvesztobol-elsokent-ult-ossze-a-nok-a-tudomanyban-kerekasztal-az-akademian-107103

http://mta.hu/mta_hirei/noi-elnok-is-van-a-tudomanyos-osztalyok-uj-vezetoi-kozott-az-akademian-107834

Fári Miklós Gábor – Kurucz Erika – Domokos-Szabolcsy Éva

Újabb adatok a magyar genetika történetéhez I. – Oláh László emlékezete

Összefoglalás

A hazai genetikatörténet által eddig alig, vagy egyáltalán nem kutatott 1925 és 1948 közötti időszakot a szovjet tudományos megszállás, a liszenkóizmustól túlfutott és felülről irányított szelektív emlékezet másfél évtizede (1948–1963) követte. Több részből álló tanulmányunk a hazai genetikatörténet látószögén eddig kívül maradt és elfeledett magyar tudósok történetét, a hazai és nemzetközi genetikatörténet eseményeinek összefüggés rendszerét új megvilágításban mutatja be.

Munkánk első része a Debreceni Magyar Királyi Gazdasági Akadémia egykori gazdasz hallgatójára, Oláh László professzorra (1904–2001) emlékezik. Mintegy félezer elsődleges irodalmi forrás áttekintése alapján, oknyomozó tudománytörténeti megközelítésben kíséreltük megrajzolni Oláh professzor életének főbb eseményeit, bemutatni eredményeit. Munkásságáról Magyarországon – az 1945 utáni közlésekben – mindössze néhány szavas említést könyvelhetünk el.

Oláh László hosszú élete során négy kontinens egyetemén volt professzor. Hazai szempontból tekintve az egyik legnagyobb teljesítményeként könyvelhetjük el azt, hogy a *Magyar Királyi Növényörökléstani és Nemesítéstudományi Kutató Intézet* alapító igazgatója volt (1940–1945). És azt is, hogy Szabó Zoltán professzor utódaként az első olyan hazai egyetemi tanszék vezetője lett, amely tanszék nevében a "nemesítéstan" szó szerepelt (1942–1945). További tényszerű megállapításunk az, hogy az általa alapított intézet első tíz évének munkájáról (1938–1948), az általa vezetett tanszék örökléstan és nemesítéstan oktatásáról, tudományos eredményeiről értékelő elemzést nem ismerünk. Annak ellenére alakult ez így, hogy Magyarországon ez az időszak volt a tervszerűen, központilag szervezett, és tudományos alap kutatásokra épülő modern növény-örökléstani kutatás és genetika hajnala (1930–1944/1945).

Magyarországon kívül Oláh László dolgozott és kutatott az USA-ban, Argentínában, Németországban, Ausztriában, Svédországban, Olaszországban, Japánban, Indiában, Indonéziában és Nepálban. Oláh László a kor legkiemelkedőbb hazai szakembereitől tanult, – többek között – Grábner Emiltől, Dégen Árpádtól, Fleischmann Rudolftól, Szabó Zoltántól és Soó Rezsőtől. 1945 előtt

ismerte a korszak vezető hazai növénynemesítőit és növénygenetikusait, Fleischmann Rudolfot, Győrffy Barnát, Sedlmayr Kurtot, Villax Ödönt, Legány Ödönt, Fabricius Endrét és más ismert nemesítőket. Magyarországon kiváló munkatársai voltak, mint Mándy György, Sárkány Sándor, Manninger István, Komlóssy György és mások. Tanítványa volt Ács Antal, Tomcsányi Pál, Maliga Pál. Oláh László Győrffy Barnához hasonló kvalitású ember volt. Pályájuk második évtizede – időben kissé eltolódva – részben párhuzamosan alakult. Oláh László 1944 végén hagyta el Magyarországot. 2001-ben hunyt el az USA-ban.

Bevezetés

Kutatásaink célja a hazai növényörökléstan-genetika első fél évszázada (1900–1956) történetének az eddigieknél árnyaltabb és pontosabb bemutatása. A legújabb, közelmúltban feltárt források összehasonlító értékelésének köszönhetően új megvilágításban tekinthetjük át mind az eseményeket, mind a korszak egyes jelentős szereplőinek munkásságát. Az Ereky Károly Biotechnológiai Alapítvány anyagi támogatásával összegyűjtöttük és elemeztük a korszak legjelentősebb, jelenleg 61 tételből álló hazai növénygenetikai, biológiai, örökléstani (1920–1947) és agrobotanikai (1949–1960) könyveit. Megtaláltunk és feldolgoztunk közel ötszáz, az utókor számára további új primer tudományos forrást, dolgot, közlést. Mindkét lista folyamatosan bővül, az alábbi témakörökben:

- a hazai örökléstan-genetika korai, 20. század eleji és közepi szakasza;
- a nemesítés általános – 1945 előtti – helyzete;
- az első hazai magyar nyelvű örökléstani könyvek jelentősége (Varga Ferenc, Pannett-féle könyv fordítása, Körösy Kornél, Greguss Pál, Szabó Zoltán, Villax Ödön és Mándy György–Rajháthy Tibor örökléstani könyvei);
- a külföldön folytatott magyar örökléstani tanulmányok (Koller Pius Károly, Csík Lajos, Oláh László, Győrffy Barna, stb.);
- a német-angol-svéd iskola hatása (Koller Pius Károly, Miltényi László, Oláh László, Győrffy Barna);
- a Balatonfüredi és a Tihanyi Biológiai Kutató Állomás első örökléstani munkái (1930–1945);
- a Genetikai Világkonferenciákon való magyar részvétel (1927–1963);
- Szabó Zoltán professzor szerepe;
- az eugenika hazai története (1917–1950);
- a tavasziasítás magyarázatának és elméletének első szakmai vitája Liszenko előtt (Legány Ödön, Fleischmann Rudolf, Bocskay Ottó, Oláh László, Dégen Árpád);
- a génelméletet tagadó, a fajokat új fajokká átalakító neolamarckista mutációs elmélet hazai története Liszenko előtt (Havass Géza – Szabó Zoltán vita);
- a második világháború alatti és utáni intézményi és személyi traumák;

- a hazai genetika emigrációja, és a magyar genetikus emigránsok;
- a '48-as politikai fordulat ideológiai és tudománypolitikai következményei;
- a szovjet tudósok, tanácsadó professzorok magyarországi szerepe;
- a politika-közeli növénytudósok térnyerése. Somos András, Bálint Andor, Tamássy István, Rajki Sándor és Erdey Ferenc korabeli működése;
- Győrffy Barna harca és a Rajki – Győrffy tudományos vita története;
- a hazai genetikai kutatás újra indulása (1956–1967);
- tanulságok.

Jelen közlemény a magyar genetika történet elfelejtett, egykori főszereplőjének, Oláh Lászlónak az életrajzát mutatja be, röviden érintve az 1935 és 1944/1945 közötti éveket is. Munkánkban az ad különös hangsúlyt, hogy 1942-ben a Magyar Királyi Örökléstani és Nemesítéstudományi Kutató Intézet (Budapest, Hermann Ottó út 15 sz.) volt az első intézet, amelynek a nevében az „öröklés-tan” szó szerepelt. Az új intézmény és két jogelődjének az első igazgatója Oláh László volt (1938–1944/1945). Az alábbi adatok eddig végzett forráskutatásaink eredményeinek rövid összefoglalása, e témában ez az első közlés.

Ki volt Oláh László?

Oláh László 1904. február 25-én, jégtörő Mátyás napján, Kassán, a Harang utca 10. számú házban, a Szent Erzsébet Dóm szomszédságában született. Egy nővére Oláh Rózsa, és két bátyja volt, Oláh István és Oláh György. Édesapja, Dr. Oláh István kúriai bíró, jogtanácsos, 1934-ben hunyt el. Oláh László Sátoraljaúj helyen járt gimnáziumba, és 1922-ben itt érettségizett. 1922 és 1925 között Debrecenben, a Magyar Királyi Gazdasági Akadémián tanult tovább, és itt végzett 1925-ben okleveles gazdászként.

Az 1920-as évek második felében Grábner Emil igazgató nemesítési asszisztense lett Mosonmagyaróvárott. Ezekben az években főleg az évelő hüvelyes takarmánynövények (kék lucerna, bíborhere) magtermesztési problémáival foglalkozott. 1929 végén, Dégen Árpád professzor hívására, Budapestre költözött, ahol a Magyar Királyi Vetőmagvizsgáló Állomáson kutatási asszisztensként helyezkedett el. Fleischmann Rudolf kérésének eleget téve, a harmincas évek elején a búza-jarvizációs kísérletekbe is bekapcsolódott. Itt folytatta a kék lucerna termékenyülésbiológiai kutatását, majd e témából 1934-ben Budapesten doktorált. 1934-ben ismét Debrecenbe került, ezúttal a Gróf Tisza István Tudományegyetemre. Rövid időre a Soó Rezső professzor által vezetett Botanikai Tanszék munkatársa lett.

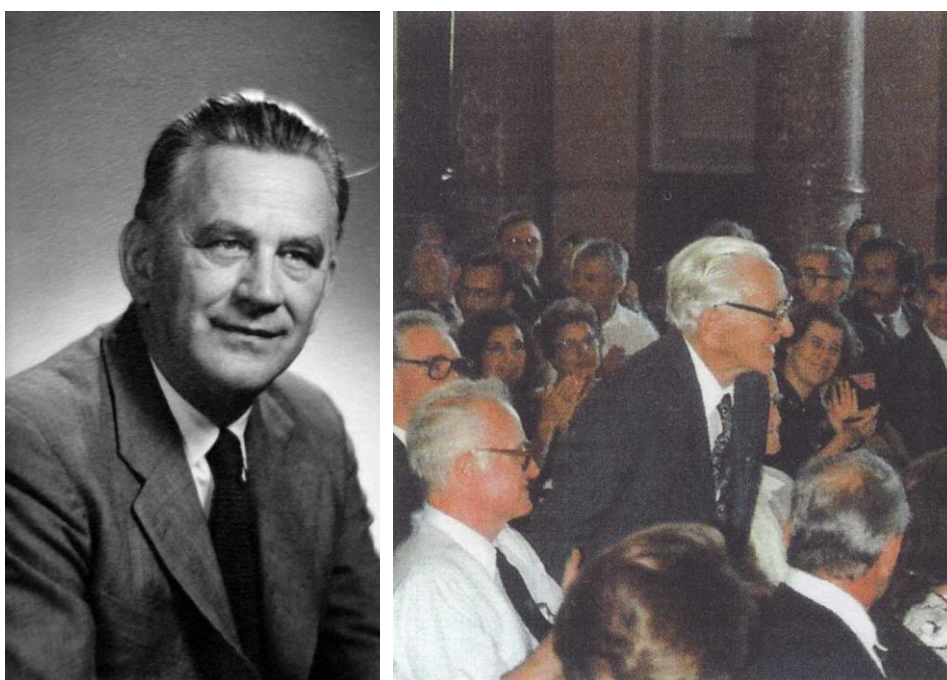
Oláh László 1935 elején a *Collegium Hungaricum* ösztöndíjával Németországba, Berlinbe utazott. Itt először Hans Kappert német genetikus professzor mellett Berlin-Dahlemben töltött el másfél esztendő. Ezt követően Münchenbergbe költözött át, és a világ akkori legnagyobb növénynemesítő központjában

dolgozott tovább. Itt Wilhelm Rudorf igazgató munkatársa lett. 1937 nyarán rövidebb időre Svalöföbe, Svédországba utazott, ahol Ake Akerman igazgató vendége volt. Ez a központ a világon elsőként létrehozott növénynemesítő intézet volt, itt újabb növénygenetikai tanulmányokat folytatott. Ösztöndíjas éveiben Berlin és Németország volt az elméleti genetika egyik európai fellelegvára. Berlinben az orosz Timofeev-Reszovszkij és mások forradalmi elméletei főleg a kéthetente szervezett biológus esték szakmai vitáiban, és cikkvitákban kristályosodtak ki, a világ minden részéről ide érkezett tudósok részvételével. Oláh László itt ismerkedett meg a vezető genetikusokkal és növénynemesítőkkal, és került velük szakmai kapcsolatba. Nyári szabadságát Magyarországon, a Tihanyi Biológiai Kutató Állomáson sejtgenetikai kutatásokkal töltötte (1936). Megismerkedett Szent-Györgyi Alberttel, és 1936 júliusában itt hallgatta meg a felfedezéseit bemutató előadását. Találkozik a hazai kísérletes biológia akkori és későbbi meghatározó szereplőivel is. Darányi Kálmán földművelésügyi miniszter látogatást tesz Berlin-Münchebergben, és röviddel halála előtt Oláh Lászlót hazarendeli új megbízatással. Németországból történő hazatérése után, 1937 végén eljegyezi Bakody Ilonát, majd 1938. februárban feleségül veszi. 1938-tól a Magyar Királyi Vetőmagvizsgáló Állomás munkatársa, majd még ez év októberében megszületik első leányuk, Amanda.

1938-ban Budapesten – Szabó Zoltán professzor javaslatára – a Vetőmagvizsgáló Állomás keretében megalakul a Genetikai Laboratórium. Ezt továbbfejlesztve, 1939-ben hozták létre a Növényörökléstani Kutató Laboratóriumot, melyet 1940-ben tovább bővítettek. Kilenc helyiségből állt, és a lehetőségek határain belül korszerű eszközökkel látták el. Ugyancsak Budapesten alapították meg a *Magyar Királyi Növényörökléstani és Nemesítéstudományi Intézetet*. Ez utóbbi volt az első hazai tudományos intézmény, amelynek a nevében az „örökléstan” szó is szerepelt. Mindhárom intézmény vezetője Oláh László lett, Szabó Zoltán professzor volt a programokat összeállító felügyelő bizottság elnöke. Az új kutató intézet – és a neve is – főleg német mintára szerveződött. Fő feladata a háborúba sodródott ország alapvetően új növénygenetikai anyagainak gyorsított fejlesztése, a hazai növénynemesítés genetikai alapjainak kutatása, a nemesítőgenetikus képzés felfuttatása, korszerű alapokra helyezése volt.

1939 augusztusában a magyar növénygenetika képviselőjeként Angliába utazott, és részt vett a VII. Genetikai Világkongresszuson. A konferencia előtti hét során meglátogatja London és Cambridge növénygenetikai, mezőgazdasági és biológiai kutató állomásait, tanszékeit. Innen Edinburghba utazik, ahol ismét találkozik a világ akkori vezető genetikusával, megismerkedve új és legújabb felfedezésekkel. Németországból erre az eseményre negyventagú professorküldöttség érkezett. Ugyanakkor Nyikoláj Vavilov professzor, a konferencia szovjet-orosz elnöke nem utazhatott már el a konferenciára. Oláh professzor nem várhatta meg a kongresszus végét, mert két nap után – még előadása előtt –

Edinburghban értesítést kap a Magyar Külügyminisztériumtól. Felszólítják, hogy térjen haza, küszöbön áll a háború. Vonattal tér vissza Londonba, majd más – nem angolszász – genetikusok társaságában az utolsó hajóval hagyja el Angliát. Vészjósló hírek keringnek a levegőben. Alig érkezik haza, szeptember 1-én kitör a II. Világháború. Ugyanebben az évben apósát, Bakody Aurél orvosprofesszort, a Budapesti Pszichiátriai Intézet főorvosát kérték fel arra, hogy állapítsa meg Szálasi Ferenc pártvezér elmeállapotát. Az após jelentése lesújtó; jövőbe látó dolgozatát csak a közelmúltban fedezték fel.

Oláh László. *Forrás: <http://plantbiology.siu.edu/about/history/history-faculty/olah.php>. (balra)*

A 92 éves Oláh László köszöntése. SGU'96 „*Spirit of Global Understanding – A World Fulbright Alumni Conference*” (1996. augusztus 14–18, Budapest).
Forrás: Kurucz P. és Hanzély L., 2016 (jobbra)

Oláh László 1940-ben megszerzi a magántanári kinevezést a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági Osztályára. Itt először a Szabó Zoltán professzor vezette Növényteni és Nemesítéstudományi Tanszék előadója. 1942-ben nyilvános rendkívüli egyetemi tanárrá nevezik ki, és megbízzák a tanszék vezetésével is. A következő évben Oláh Lászlót a Német Botanikai Társaság – Szabó Zoltán és Hans Kappert professzorok ajánlásával – tagjának

választja, utolsónak a II. Világháború előtti botanikus generációból (1943). Mesztere, Szabó Zoltán professzor 1944 februárjában váratlanul meghal. Az 1944 szeptemberében a Szabó Zoltán emlékére szervezett ülésen Oláh László tartja a beszédet. Oláh Lászlót 1944 elején egyetemi nyilvános rendes tanárnak nevezik ki. Budapesten ekkor születik meg második lányuk, Ilonka.

Oláh László a front közeledtével, 1944. december elején családjával elhagyta Magyarországot. A család egyik fele, felesége, két gyermeke és az anyai nagyszülők a biztonságosabbnak tűnő Hollandiába utaztak, Oláh László és az Oláh-család másik fele Ausztriában maradt. 1945-ben az angol katonai misszió megbízására Oláh László egy osztrák nemesítő telepen helyezkedik el. Itt burgonya vírus-ellenállósági kutatásokat végez. Ezt követően Franciaországba költözik. 1947-ben – Köszler Artúrhoz hasonlóan – egy francia menekülttáborban él, mint egy korábbi ellenséges ország állampolgára. Itt eleinte nem tud elhelyezkedni, majd 1948-ban Marseilles-ben egy medvecukor gyárban kap munkát. Az USA 500 főben limitálta a bevándorlási létszámot. Ide – egyelőre – nem juthatott el. 1948-ban a Peron elnöksége idejét élő Argentínában ugyanakkor megnyíltak a határok, összesen 50000 bevándorlót fogadtak be. 1948 és 1951 között 14000 magyar érkezett ide. Oláh László testvéreivel és édesanyjával együtt 1948 decemberében az első bevándorló hajóval indul útnak és érkezik meg Argentínába. Eddigi adataink szerint felesége nem utazott utánuk, előbb visszatért Magyarországra, majd végül ugyancsak az USA-ba emigrált, valószínűleg 1956 telén. Argentínában Oláh László három állásajánlat közül választhatott. Az 1928-ban alapított *Instituto Fitotécnico de Santa Catalina* igazgatója, és az *Universidad de La Plata* előadója lett. Itt – többek között – folytatta a cukorrépa termékenyülésvilágbiológiai kutatását és a citológiai-, és kromoszóma-kutatásokat. 1952 nyarán Európába utazott. A híres Nápolyi Tengerbiológiai Kutató Állomás vendégkutatója, majd előadást tart Brazíliában. 1953-ban Bellagio-ban (Olaszország) előadóként vesz részt a *IX. International Congress of Genetics* eseményein. 1954 nyarán – az UNESCO felajánlását elfogadva – Indonéziába utazik. Sukarno elnöksége idején három évre a Jáva szigetén található Bogorban a világhírű Treub Intézet igazgatója lett. Ez a világ legrégebb biológiai kutató állomása, Oláh László volt az utolsó fehér igazgató, az un. holland érában. Némileg meglepő módon nevét, mint egykori szlovák kutatót őrzik a mai holland szakmai körök, köszönhetően kassai születésének. Az 1956-os forradalom és szabadságharc híre Borneo szigetén éri, expedíció közben. Innen lehetetlen volt a hazatérnie. Új kutatásainak köszönhetően Indonéziában különösen nagy nemzetközi hírnevet szerez magának. Az ottani endemikus, igen ritkán virágzó növények első citológiai és kromoszóma kutatásait tekinti fő feladatának. Kutató- és gyűjtőútjai alkalmával beutazta az egész szigetvilágot, nem ritkán életét is kockáztatva. Hat itt gyűjtött értékes herbáriumát a holland nemzeti gyűjtemény őrzi. Közleményeit a világ vezető genetikusai olvassák, közöttük találjuk a svéd Torbjörn

Oskar Caspersson (1910–1997) is. A svéd tudós a *Department of Cell Research and Genetics* igazgatója volt, a *Karolinska Institute* égisze alatt. Caspersson alapvető felfedezéssel járult hozzá a DNS szerkezetének későbbi megállapításához, az Oláh László által Indonéziában felfedezett sejmagvacska-szerveződést nagyon figyelemre méltó újdonságnak tartotta. Oláh László Indonéziából indiai előadókörútra ment, majd 1958-ban Amerikába, egy általa óhajtott akadémiai állásba szerződött. Először a *Duquesne University* (Pittsburgh, Pennsylvania) biológia professzora lett (1958–1959), majd a *Southern Illinois University Carbondale Campus* a Botanikai Tanszéken működött, mint *full professor* (1959–1972). Innen 1963-ban Hágába (Hollandia) utazik, három előadással vesz részt a *XI. International Congress of Genetics* eseményein, a citológiai szekcióban. Találkozik a liszenkoizmus korszaka után újjászülető magyar genetika néhány jeles képviselőjével. Közöttük ismét üdvözölheti régi kollégáját, Györffy Barnát, egykori budapesti örökléstani intézetének új igazgatóját.

Oláh László sabbatical évét Japánban töltötte. Később Leningrádtól a Kaukázusig beutazta Oroszországot. Dél-Afrikában kétszer járt. 1971-ben, mint Fulbright Scholar kapott megbízatást, hogy a kathmandui *Tribhuván Egyetem* átszervezési munkáiban vegyen részt. Két esztendőt töltött Nepálban és Indiában. Összesen 17 nemzetközi tudományos kongresszuson tartott előadást. Emeritus professzorként a floridai Sarasotában talált végső otthonra. Idejét ekkor már csak a könyvírásnak szentelte. Azt remélte, hogy hiteles visszaemlékezéseiből az új magyar tudós generáció új erőt merít majd. Első nagy könyve 1986-ban Torontóban jelent meg. Ezt a művét – melyet 1990-ben a Pátria Kiadó reprint formában Budapesten újra kiadott – a Keleten végzett utazásai ihlették. Az életrajzi elemekkel át-átszótt *Kelet, az ezerarcú óriás* című könyv a Távol-kelet sokszínű kultúráját mutatja be. Második nagy könyve, a *Két levelesláda vallomása nyolc évszázadról* címmel, 1992-ben ugyancsak Torontóban jelent meg. Ebben az írásában a 800 esztendőre visszanező középosztálybeli családja emlékein át mutatja be a magyar történelem nagy sorsfordulóit. E művében testvérei, szülei életrajzi emlékeit és forrás értékű saját adatokat is közöl.

1980 után Oláh László többször járt Magyarországon. Először az 1980-as évek első felében utazott haza két alkalommal. 1996-ban, 92 évesen a Fulbright professzorok nemzetközi találkozásán vett részt Budapesten.

Oláh László 97 éves korában, 2001-ben Sarasotában (Florida) hunyt el.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönetüket fejezik ki Kurucz Péter levéltárosnak (Sátoraljaújhely) a levéltári és egyéb források felkutatásában nyújtott segítségéért. A kutatásokat az *Erekly Károly Biotechnológiai Alapítvány* (Debrecen) finanszírozta.

Oláh László eddig fellelt publikációi¹

- Oláh L. (1927): *A lóhere- és lucernamag sikeres termelése*. Köztelek, 37 (77): 1462–1563.
- Oláh L. (1928): *A lucerna magtermesztése mesterséges megtermékenyítés útján*. Köztelek, 88 (40-41): 871–873.
- Oláh L. (1930): *A lucernavirág termékenyülési viszonyainak vizsgálatáról*. Előzetes közlemény. Untersuchungen über die Befruchtung der Luzernenblüte, Vorläufige Mitteilung. Kísérletügyi Közlemények, 33(2): 233–245.
- Oláh L. (1934): *A Medicago sativa (kék lucerna) megtermékenyülése*. Kísérletügyi Közlemények, 37(1–3): 12–30.
- Oláh L. (1934): *A Medicago sativa L. (kék lucerna) megtermékenyülése*. Doktori értekezés. p. 24. Budapest.
- Oláh L.: (1934): *A gazdasági növények „jarowizációja”*. Kísérletügyi Közlemények "Szemle" melléklete, 39(1–3): 4–6.
- Oláh L. (1937b): *A kromoszómák belső szerkezete és a gének elhelyezkedése*. Kísérletügyi Közlemények "Szemle" melléklete, 40(1–6): 162–167.
- Oláh L. (1937c): *A gén szerkezete és a génmutáció*. Kísérletügyi Közlemények "Szemle" melléklete, 40(1–6): 167–169.
- Oláh L. (1937a): *A Primula obconica egy kultúrfajának chromosoma viszonyai*. Kísérletügyi Közlemények, 40(1–6): 45–56.
- Oláh, L. V. (1938e). *Cytogenetische untersuchungen in der Gattung Solanum. Sect. Tuberarium. III. Solanum commersonii Dun. und einige seiner Bastarde*. Zeitschrift für Induktive Abstammungs- und Vererbungslehre (Molecular and General Genetics, MGG), 74 (1): 228–241.
- Oláh L. (1938b): *A plazmon szerepe a beltenyésztésben*. Kísérletügyi Közlemények, 41 (1–6): 6–7.
- Oláh L. (1938d): *Phleum pratense x alpinum-keresztezések citológiai vizsgálata*. Botanikai Közlemények. 35 (5-6): 290–295.
- Oláh L. (1938c): *Immunitásnemesítés*. Kísérletügyi Közlemények, 41 (1–6): 8–10.
- Oláh L. (1938a): *A gabona rozsdabetegségek élettana, biotípusai, földrajzi elterjedése és a járványok ellen való védekezés. I.* Kísérletügyi Közlemények, 41 (1–6): 11–20.
- Oláh L. (1938f): *Szabó Z.: Az átöröklés. Az általános örökléstudomány elemei, figyelemmel a gazdasági és orvosi vonatkozásokra*. Királyi Magyar Természettudományi Társulat kiadása, 444 oldal, Könyvismertetés. Kísérletügyi Közlemények, Szemle melléklete, 41(1–6): 163–164.

¹ A folyóiratunk gyakorlatában szokatlan hosszú közleménylistát, mint a jelen kutatás eredményét jelentő dokumentumot, kivételesen közöljük. (A szerk.)

- Oláh L. (1939a): *Új lóhere és lucernamagfestési eljárás*. Mezőgazdasági Kutatások, 286–291.
- Oláh L. (1939b): *Interspecific hybrids in the genus Phleum*. Proc. 7th Int. Genet. Congr. Edinburgh, 228 (1941).
- Oláh L. (1939c): *A kromoszóma-kutatás szerepe a növényrendszertanban*. Botanikai Közlemények 36 (3–4): 144–152.
- Oláh L. (1939d): F. Küster: *Über Plasmaphropfungen*. Gustav Fischer, Jena, 1939. 80 oldal, 25 ábra. Könyvismertetés. Botanikai Közlemények, 36 (5–6): 366.
- Oláh L. (1939f): *Hogyan lehetne a bánkúti búzák fagyállóságát megjavítani?* Kísérletügyi Közlemények, 42 (4–6): 235–239.
- Oláh L. (1939g): *Beszámoló a London–Edinburghi VII. nemzetközi genetikai kongresszusról és annak növényteni vonatkozású eseményeiről*. Kísérletügyi Közlemények. Szemle. 42 (1–6). 78–86.
- Oláh L. (1940): *A búzafajták rozsaellenállóképességének átöröklése*. II. Kísérletügyi Közlemények, 42(1–6): 203–234.
- Oláh L. (1940): *A nem átöröklése*. Természettudományi Közlöny, 72 (220): 204–217.
- Oláh L. (1940): *A VII. Nemzetközi Genetikai Kongresszus London-Edinburgban*. Természettudományi Társulat Évkönyve. pp. 54–60.
- Oláh L. (1940): *Cukorrépa nemesítés fajkeresztezések segítségével*. I. rész. Cukorrépa, 13(6): 41–43.
- Oláh L. (1940): *Cukorrépa nemesítés fajkeresztezések segítségével*. II. rész. Cukorrépa, 13(7): 49–50.
- Oláh L. (1940): *A cukorrépa pollenfertőzése*. I. rész. Cukorrépa, 13(10): 73–76.
- Oláh L. (1940): *A cukorrépa pollenfertőzése*. II. rész. Cukorrépa, 13(11): 81–83.
- Oláh L. (1940): *Lehet-e új növényfajtákat mesterséges úton előállítani? I. rész. A növényörökléstan az autarhiák szolgálatában*. Egyedül vagyunk, 3(2): 29–32.
- Oláh L. (1940): *Lehet-e új növényfajtákat mesterséges úton előállítani? II. rész. Egyedül vagyunk*, 3(3): 37–39.
- Oláh L. (1940): *A modern növénynemesítés új feladatai*. Egyedül vagyunk, 3(10): 29–32.
- Oláh L. (1940): *Über die Ursachen durch Inzucht entstehenden Depression*. Kert. Akad. Közl. p.18.
- Oláh L. (1941): *A Datura stramonium genommutatioi colchicin hatására*. Kézirat, MTA Weiss Fülöp-díj, Budapest.
- Oláh L. (1941): *Chromosomatanulmány az Amorphophallus Rivierin*. [Előzetes közlemény.]. Kísérletügyi Közlemények "Szemle" melléklete, 10: 31.
- Oláh L. (1941): *Rapaics Rajmund: A magyar gyümölcs*. A K. M. Természettudományi Társulat Természettudományi Könyvkiadó Vállalata. CXVII. kö-

- tet. Budapest, 1940. 350 old., Könyvismertetés. Botanikai Közlemények, 38 (1–2): 90–91.
- Oláh L. (1942): *A svájci vetőmagkereskedelem fejlődése a zürich-cerlikoni vetőmagvizsgáló állomás működésének tükrében*. Kísérletügyi Közlemények "Szemle" melléklete. 4 ?
- Oláh L. (1942): *Dr. Tomasoovszky Imre: Erdészettan*. Köztelek Gazdasági Könyvtár, 25. füzet. Budapest, Pátria, 1942. 156 old. Könyvismertetés. Botanikai Közlemények, 40 (1–2): 115.
- Oláh L. (1942): *Chromosomen-Studie an Amorphophallus rivieri Durieu = Chromosoma tanulmány az Amorphophallus rivierin*. Matematikai és Természettudományi Értesítő, 61 (1): 319–328.
- Oláh L. (1944): *A kalocsai népies fűszerpaprikafajta származásáról*. Mezőgazdaságtudományi Közlemények, 1(1): 7–15.
- Kövessi F., Oláh L. (1944): *Kövessi Ferenc és Oláh László véleményes jelentése Olgay Miklós magántanári képesítése tárgyában*. Budapest, Sárkány Ny.
- Olah L. (1950): *La fecundación de Beta vulgaris L*. Rev. Invest. Agric., B. Aires 4: 427–36.
- Oláh L.v. (1951): *Genmutationes en las plantas medicinales, Datura Stramonium L., Digitalis lanata x D. lutea L. = Digitalis santacatalinensis n. sp. art.*, Lilloa 25: 629–646.
- Oláh L. (1952): *II. Reunião Latino-Americana de Fitogeneticistas et Fitoparasitologistas*. P. 10. Brazil.
- Olah, L.V. (1954): *The cytology of Corypha umbraculifera L. Part I. Meiosis*. Annales Bogorienses.1: 201–237.
- Olah, L.V. (1954): *Proceedings of the IX. International Congress of Genetics*. Bellagio, Italy, 1953. Part II. Caryologia VI, Suppl., pp. 836–838.
- Olah, L.V. (1956): *The cytology of Corypha umbraculifera L. Part II. The behavior of the nucleoli and the role of the nucleolar organizing region*. Annales Bogorienses. 2: 149–173.
- Oláh L. (1959): *Proceedings of the X. International Congress of Genetics*. Montreal, Canada, 1958.
- Olah, L.V. (1960): *Cytological and morphological investigations in Rafflesia arnoldi* R. Br. Bulletin of the Torrey Botanical Club. 87 (6): 406–416.
- Olah, L.V. (1962): *Cytology of Corypha elata Roxburgh: The behavior of the nucleolus during meiotic prophase*. Bulletin of the Torrey Botanical Club. 89 (1): 28–42.
- Olah, L.V. (1963a): *Effects of Digitonin on Dividing Meristematic Cells and Cell Wall Formation*. Proceedings of the XI. International Congress of Genetics The Hague, The Netherlands, September, 1963. Pergamon Press Ltd., New York, Volume I, Section 6, Cytology, p.115.

- Olah, L.V. (1963b): *Effects of Digitonin on Cellular Division Part I*. Proceedings of the XI. International Congress of Genetics The Hague, The Netherlands, September, 1963. Pergamon Press Ltd., New York, Volume I, Section 6, Cytology, p.102.
- Underbrink, A.G and Oláh, L.V. (1963): *Effects of Digitonin on Cellular Division Part II. Electron Microscope Studies*. Proceedings of the XI. International Congress of Genetics The Hague, The Netherlands, September, 1963. Pergamon Press Ltd., New York, Volume I, Section 6, Cytology, p.102.
- Olah, L.V. (1965): *Effect of digitonin on cellular division: digitonin mitosis*. Bulletin of the Torrey Botanical Club. 92(3): 197–208.
- Underbrink A.G. and Olah, L.V. (1965): *Effect of digitonin on cellular division. Part II. The fine structure of digitonin treated Allium cells*. Bulletin of the Torrey Botanical Club. 92(6): 437–448.
- Olah, L.V. (1966): S. I. U. *Botany Department Seminar. A new concept concerning phragmoplast formation*. Manuscript.
- Underbrink, A.G. and Olah, L. V. (1968): *Effect of digitonin on cellular division. Part III. The fine structural aspects of early phragmoplast development*. Cytologia 33 (1): 155–164.
- Olah L.V. (1968): *Dodecatheon frenchii* versus *D. meadia*. Cytologia 33(2): 207–208.
- Olah, L.V. and De Philipps, R.A. (1968): *A cytotaxonomic study of French's shooting star*. Bulletin of the Torrey Botanical Club 95 (2): 186–198.
- Olah, L.V. and De Philipps, R.A. (1969): *Oversize Dodecatheon frenchii in Illinois*. Bulletin of the Torrey Botanical Club 96 (3): 378–379.
- Olah, L.V. (1969): *Some new aspects of the microtubular organization of the mitotic spindle and the phragmoplast spindle*. Cytologia 34(1): 163–168.
- Olah, L.V. and Hanzely, L. (1969): *The selective effect of digitonin on the distribution of microtubules in Allium sativum meristematic cells*. Proc. XI Int. Bot. Cong., Seattle, Wash. Abstr. 163.
- Hanzely, L. and Olah, L.V. (1970): *Digitonin-induced formation of a new tubular element in dividing root tip cells of Allium sativum*. J. Cell Biol. 47(2): 82.
- Olah L.V. and Bozzola, J. (1972): *Effect of digitonin on cell division. IV. Interrelation between nucleus and phragmoplast*. Cytologia 37(3): 365–376.
- Olah L.V. and Hanzely, L. (1973): *Effect of digitonin on cellular division. V. The distribution of microtubules*. Cytologia 38(1): 55–72.
- Hanzely, L. and Olah, L.V. (1973): *Effect of digitonin on cellular division. VI. Inducement of oversized tubular elements in treated Allium cells*. Cytologia 38(4): 623–633.
- Hanzely, L. and Olah, L.V. (1973): *Transactions of the American Microscopical Society* 92 (6): 35.

- Hanzely, L. and Olah, L.V. (1973): *Fine structure and distribution of nuclear pores in root tip cells of Allium sativum*. Transactions of the American Microscopical Society, 92(6): 437–448.
- Oláh L. (1990): *Kelet, az ezerarcú óriás*. Pátria Könyvek. Pátria Nyomda, Budapest, p.511. Reprint kiadás. Eredeti kiadás: Stephen Vörösváry, Weller Publishing Co. Ltd., Toronto, Canada, 1986.
- Oláh L. (1992): *Két levelesláda vallomása nyolc évszázadról*. Stephen Vörösváry, Weller Publishing Co. Ltd., Toronto, Canada, p.607.

Beck Mihály professzor emléke (1929–2017)

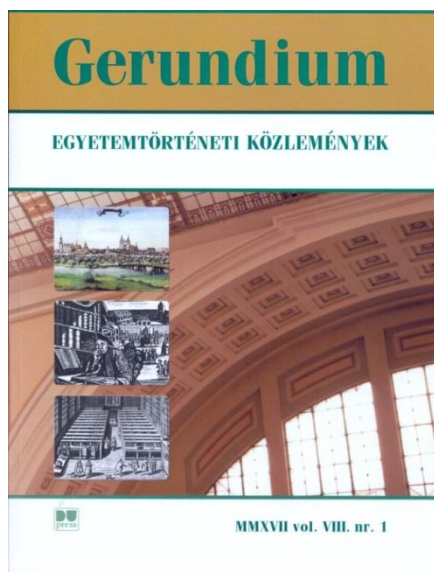
Negyedszázaddal ezelőtt, mikor felmerült az addig már négyszer elindított és ugyanannyiszor megszűnt *Debreceni Szemle*, mint a város és régió szellemi és kulturális életét a legszélesebb olvasóközönsséggel megismertetni szándékozó tudományos folyóirat újra indításának gondolata, Beck Mihály professzor rögtön mellé állt, támogatta és vállalta az Alapítvány kuratóriumának tagságát. Közismert volt erős szegedi kötődése, élete első évtizedeit ott töltötte, s csak később lett nálunk a Kossuth Lajos Tudományegyetem Fizikai Kémiai Tanszékének vezetője. Tegyük hozzá, rendkívül eredményes és sikeres vezetője. A kezdetektől odaadással, átérzéssel, tájékozottsággal és rendkívül széles műveltségével segítette folyóiratunkat, a debreceniség szellemében – gyakran szerzőként, már az első számokban is.

Egy évvel ezelőtt megkapta a Magyar Tudományos Akadémia aranyérmét, az évente egy személynek adható legmagasabb kitüntetését. Ebből az alkalomból folyóiratunk 2016. évi 2. számában teljes terjedelmében közöltük két akadémikus tanítványának, később munkatársának összeállítása alapján azt a felterjesztést, tartalmas és teljes laudációt, ami a magas kitüntetést megalapozta: http://szemle.unideb.hu/wordpress/wp-content/uploads/12a-2016-2-beck-mihaly-mta-arany%C3%A9rem-2016_t_f.pdf

Beck professzor kiemelkedő oktatói tevékenységének, tudományos teljesítményének, egyetemi-akadémiai-közéleti szerepvállalásának részleteit ezért most nem ismételjük meg. Kiemeljük viszont azt a nyitott szellemiséget, tudományos sokoldalúságot, tolarenciával párosuló vitaszellemet, konstruktív megközelítést, optimista közvetlenséget, tudósi eredetiséget, amivel Ő hozzájárult szerkesztőségünk tevékenységéhez, folyóiratunk arculatának alakulásához, a tudomány széleskörű megismertetéséhez és elfogadtatásához.

Ezek azok az értékek, most már hagyományok, amelyeket itt és most megköszönünk, amelyeket megőrzünk és a továbbiakban is éltetni kívánunk.

Reformáció – Gerundium Egyetemtörténeti közlemények,
MMXVII, vol. VIII. nr. 1. Debreceni Egyetemi Kiadó, 253 oldal

Ki vitatná a reformáció egyetemes jelentőségét? Az idén méltán és okkal ünneplik, ünnepeljük kialakulásának ötszázadik évfordulóját. Nemcsak kiemelkedő vallás-, egyház- és eszmetörténeti jelenség, hanem igen nagy hatással volt és van a művelődés, a tudományok, a művészetek, és különösképpen az iskolázás (az alsó-, közép- és felsőoktatás) fejlődésére is. Szükségszerű szinte, hogy a magyarországi egyetemek is megemlékezzenek a félévezredes jubileumról. Budapesten már ezt megelőzően, 2016. október 13–14-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Magyar Tudományos Akadémia közös Egyetemtörténeti

Kutatócsoportja rendezett konferenciát, adott irányban, elsősorban a külföldi egyetemjárás szintén összetett problémakörére szűkített témában, *Reformáció és peregrináció* címmel. A határon túlról, jelesen Szlovákiából és Erdélyből is érkeztek magyar előadók, ám hazánkból sem csak a kutatócsoport tagjai szerepeltek, hanem egyházi és világi levéltárosok, hat egyetem oktatói, protestáns lelkészek és egy nyugalmazott könyvtáros is.

Nemes gesztusként a konferencia-előadások szerkesztett, lapalji jegyzetekkel bőségesen kiegészített változatainak közzétételét a Debreceni Egyetem vállalta, *Gerundium – Egyetemtörténeti közlemények* című folyóiratának 2017. évi első, könyvméretű, 253 oldalas számában. Két dolgot is jelez ez a tény: egyrészt azt, hogy az intézmény a magyarországi reformátusság, tágabban a magyarországi protestantizmus egyik szellemi központja, a Debreceni Református Kollégium szellemi utódjának tekinti magát; másrészt azt, hogy e fontos évforduló megünneplésében tevékenyen, az ország többi egyetemével és kulturális intézményével együttműködésben kíván részt venni. A neves kutatókból álló szerkesztőbizottság a különszám szerkesztésére *Bozzay Rékát*, a DE BTK Néderlandisztikai

Tanszékének adjunktusát kérte fel. Ő a közölt tizennyolc előadás szövegét három – de csak az élőfejből és a tartalomjegyzékben megnevezett – blokkra tagolta: *Forrásvidék, Fősodor, Torkolat*. A címadás, és még inkább a tartalom világosan utal rá, hogy a szervezők és a szerzők felfogása szerint a reformáció története megszakíthatatlan folyamat, vagyis olyan, mint egy több ágra szakadó folyam, amely a mindenkori országhatárokat is átlépi. A konferencia programja mintegy három és fél évszázad történéseit, pontosabban egyes mozzanatait, jellemzőit ölelte fel (messze nem a teljesség igényével), olykor a korábbi eredményeket összefoglalva, ám rendszerint az új információk vagy szempontok felsorakoztatásával vagy felvillantásával. Mint ahogy azt az *Előszó*ban Szögi László, az MTA–ELTE közös kutatócsoportján belül a projekt irányítója kifejtette, a peregrináció kérdését több tudományterület szemszögéből vizsgálták: vallás- és egyháztörténet, teológia, iskolatörténet, jog- és államtudomány, könyvtörténet stb. A hazai protestantizmus mindhárom fő ágával (lutheránusok, kálvinisták, unitáriusok) foglalkoztak, sőt a katolikus peregrináció korabeli, tizenhatodik századi periódusára is kitértek. Noha a középpontban a külföldi egyetemre járás állt, a konferencia vége felé elhangzott egy-két előadás, amely nem innen merítette a – különben érintkező – témáját (a különszám három utolsó tanulmánya).

A Magyar Királyság és Erdély számára a mohácsi csatavesztést és a reformáció csaknem egyidejű hazai kibontakozását követő századokban (természetesen azt megelőzően, a középkorban is) az európai egyetemek látogatása rendkívüli jelentőséggel bírt. A protestánsoknak egyáltalán nem volt, nem lehetett itthon ilyen magas szintű felsőoktatási intézménye, és a nagyszombati egyetem, illetve egyes karai megnyitásáig a katolikusok lehetőségei is korlátozottak voltak. Az evangélikus, református és unitárius lelkészek és tanárok, valamint a katolikus egyház hierarchiájában felsőbb tisztségekre jutott papok számottevő hányada külföldön tanult hosszabb-rövidebb ideig. A világi értelmiségiek, főleg a jogászok, orvosok egy része szintén más országokban – Itália, Franciaország, Lengyelország, német államok, Habsburg örökös tartományok, Svájc, Hollandia, Anglia, Skócia – szerezte a képzettségét. A legmagasabb fokú műveltséget sajátíthatták el, kiváló mesterekkel ismerkedhettek meg, pár esztendeig az európai kultúra egyik vagy másik központjában élhettek, közel kerülhettek a meghatározó vallási, ideológiai áramlatokhoz és tudományos tendenciákhoz, az általuk tanultak és a magukkal hozott könyvek termékenyítően hatottak a magyar művelődésre.

A peregrináció történettudományi vizsgálata a szórványos kezdek után az utóbbi két – két és fél évtizedben látványosan fellendült.

A fentebb említett kutatócsoport tagjai és a hozzájuk csatlakozók komoly szakmai felkészültséggel és odaadó elszánással igyekeznek feltárni a külföldi egyetemek magyar (tágabban: magyarországi) hallgatóinak létszámát, névsorát, a fellelhető további tényeket. Kiadványsorozatuk – „Magyarországi diákok egyetemjárása külföldön” – már huszonhárom kötetre duzzadt, és közelesen további kötetek is várhatók. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára a számba vett információkból adatbázist épít (<https://konyvtar.elte.hu/hu/kulfoldi-egyetemjaras>). Miként az előszóban olvasható, a forrásadottságok hézagai miatt pontos szám sohasem lesz megállapítható, de így is: „Mohácstól a 18. század végéig nagyjából 10 és félezer személy több mint 15 ezer beiratkozást regisztrált az európai protestáns egyetemeken és akadémiai gimnáziumokban.” (És ehhez jönnek még a katolikusok, a középkori és a 19–20. századi diákok.) Ez azt is bizonyítja, hogy hazánk a vérzivataros időkben is elválaszthatatlan része volt az európai kultúrának.

Voltaképpen erre a szilárd és egyre szélesedő bázisra támaszkodtak a konferencia előadásai is. A „*Forrásvidék*” első tanulmányában *Draskóczy István*, az ELTE egyetemi tanára (ezúttal az MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport tagjaként) a tárgyalt időszak közvetlen előzményével, illetve annak egyik szeletével foglalkozott: *Magyarországi hallgatók a bécsi és a*

krakkói egyetemen a Jagelló-korban, 1491–1525. Táblázatai és azok elemzése a tizenötödik század elejéig visszatekintenek. Mutatják az érdeklődés hullámzását, azt, hogy a politikai események, háborúk mennyire befolyásolták még a közeli országokba irányuló peregrinációt is, és mindenekelőtt érzékeltetik a reformáció fordulatot hozó hatását. A professzor hangsúlyozta: mindkét intézmény lényegi közvetítő szerepet játszott a humanizmus hazai elterjesztésében, a természet-tudományok meghonosításában.

Az iménti két városból (ahová Mohács előtt a legtöbb hazai diák iratkozott be) kiinduló peregrinációs tengelyt vázolta fel *Kelényi Borbála* tudományos segédmunkatárs, az MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport tagja *Krakkótól Wittenbergig. Magyarországi hallgatók a krakkói, bécsi és wittenbergi egyetemeken a 16. században* című referátumában. Ugyanakkor jelezte, hogy Luther korigényt kielégítő fellépése nyomán 38 új protestáns egyetemet alapítottak Európában. Számokkal és diagramokkal igazolta, hogy a szóban forgó három intézmény (amelyek között a kapcsolat nem szakadt meg) milyen nagy hatással volt a humanizmus és a reformáció magyarországi és erdélyi elterjedésére; ezekben még külön egyesületük is létrejött az innen érkező fiataloknak (*Natio Hungarica, Bursa Hungarorum, Coetus Ungaricus*). Százalékosan is kimutatta – és ezzel előre utalt a tanulmányok egy későbbi, kisebb blokk-

jára –, hogy az új vallási, szellemi irányzat szülővárosa ekkor vált jó időre a külföldi egyetemjárás vezető centrumává.

S itt jött egy jó értelemben vett kakukktojás, Kiss Farkas Gábornak, az ELTE adjunktusának előadása: *A katolikus peregrináció lehetőségei és következményei a 16. század közepén, 1530–1580.* Kevésbé ismert és feltárt terület, holott az egyházi közélet és a hierarchia felsőbb szintjére emelkedett papok jelentékeny hányada külföldön tanult. A szerző a kutatás módszertani problémáiról beszélt, és három személy példáján (a rudabányai Stephanus Thomasius, a ferences Nádasdi Bálint és Mindszenti András esztergomi kanonok) demonstrálta, hogy a katolikus peregrinusok közül is jó néhányan nyitottak voltak az új szellemi áramlatokra és olvasták az ellenreformációs szakirodalmat. Függelékben felsorolta a címben feltüntetett időszak főpapjait és a végzettségüket, illetve azt, hogy hol jártak (ha jártak) egyetemre (leginkább: Padova, Bologna, Párizs, Krakkó, Bécs).

A kereken tíz előadást felölelő rész, a „Fősodor” bevezető gondolatait Szögi László fogalmazta meg a témakör csaknem egészét átfogó, *A magyar protestáns peregrináció a 16–18. században* című írásában. Főként metodikai kérdéseket taglalt: felekezeti hovatartozás (beleértve a katolikusokat is) és ezzel összefüggésben a fogadó egyetemek toleranciája vagy elutasító magatartása, a beiratkozás és a tanulmányi évek

viszonya, az egyes karok látogatottsága. S mindezt a kutatócsoport által eddig összegyűjtött adatokkal, táblázatokban szemléltette.

A következő három tanulmány Wittenbergről, az ottani egyetemről szól, amely a tizenhatodik században egyértelműen a magyarországi és erdélyi evangélikus és részben a református és unitárius peregrinusok legfőbb célpontja. Szabó András, a Károli Gáspár Református Egyetem professzora *Coetus Hungaricus – a wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613* címmel a tagok általa összeállított adatbázisát elemezte. Értékelte az alapvető forrásokat, kitért az egyetemi levéltár veszteségeire, a nevek és az életrajzok alapján megpróbálta kideríteni a coetus tagjainak társadalmi hovatartozását és származási helyét, s akiknél lehetett, majdani életpályájukat. Nem meglepő megállapítása, hogy a wittenbergi diákok túlnyomó többsége lelkész lett. Fabinyi Tamás teológus, az Északi Evangélikus Egyházkerület püspöke a német városban hazánkából legnagyobb számban tanuló lutheránus hallgatókról beszélt, *Evangélikus diákok Wittenbergben* címmel. Szerinte az egyetem vonzerejét igencsak növelte, hogy a teológiai és tudományos ismeretek mellett a melanchtoni tanrendben a művészi képzés is helyet kapott. Hangsúlyozta, hogy az oktatás révén „Wittenbergnek a magyar evangélikus egyház fejlődésére közvetlen befolyása volt.” Források sokasága bizonyítja, hogy az egykori diákok (akiknek legtöbbje

lelkészként hirdette az igét) később leveleztek hajdani tanáraikkal és egymással. Meggyőződése, hogy a reformáció tanítása mellett a hálózatoságnak ez a gyakorlata napjainkban is időszerű. A másik nagy, némi fáziskéséssel kialakult felekezeti, a reformátusság képviselőinek az itteni tanulmányait vizsgálta *Szabadi István*, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója: *Wittenberg neveltjei és a Tiszántúli reformációja*. Miután ez a földrajzi táj a helvét irányzat, más néven a kálvinizmus bázishelye, adatai, meglátásai szinte megszorítások nélkül általánosíthatók. Az egyházkormányzat kiépülésekor az irányító személyiségek Melancthon tanítványai, és ezután is számtalan református prédikátor tanult Wittenbergben, mindaddig, amíg a helvét egyház papi utánpótlásának biztosításában Heidelberg át nem vette a vezető szerepet. A szerző közben néhány életutat is felvillantott, kiemelve Méliusz Péter máig érvényesülő hatását.

Mintegy e kérdéskör folytatásaként is felfogható *Ősz Sándor Előd*-nek, az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára munkatársának előadása: *Wittenbergben vásárolt Kálvin-kötetéről – kísérlet a peregrináció-kutatás továbbfejlesztésére*. A könyv- és könyvtártörténeti búvárkodás nem új irány, de igencsak kiaknázatlan lehetőség. Ezúttal az Erdélyben őrzött Kálvin-kiadások (csaknem 360 nyomtatvány, köztük a címben jelzett beszerzések) lajstromozásá-

ról, ennek módszertani tanulságairól olvashatunk. Nem kerülhette meg a lutheránus központot *Bilkei Irén*, a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltárának főlevéltárosa sem, aki *Egyetemjáró zalai nemesek és a reformáció kezdetei a 16. századi Zalában* címmel értekezett. Hivatásához híven döntően levéltári forrásokat használt. Azonosította a wittenbergi peregrinusok rövid listáját is, ám őt elsősorban az új eszmékkel rokonszenvező főurak, a Nádasdyak és a Bánffyok familiárisai (prédikátorok, tanítók) érdekelték. Még mindig Wittenbergnél maradván, közelről érinti a várost *Lovas Borbála*, az MTA–ELTE Humanism in East Central Europe Research Group tudományos kutatója is, *Unitáriusok egyetemjárása a 16. és 17. században – narratívák és a Bessenyei-probléma* című dolgozatában. Előbb a Kornis György és a majdan katolikus hitre tért Haller család peregrinációjára vonatkozó, régről ismert és még feltárható források újfajta értelmezéséről elmélkedett, majd a két wittenbergi verselő peregrinus, Bessenyei Jakab és Péter erdélyi eredetét igyekezett tisztázni

Sajátos tárgyat választott *Buza János*, a Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitikai Intézetének nyugalmazott egyetemi tanára. Ő nem egy külföldet járt egyetemi hallgató, hanem egy érdeklődő értelmiségi 1618-as utazását eleve-nítette fel, illetve a felkészülés kút-főit tekintette át, *Szepsi Csombor Márton Nürnbergjének forrásai*

címmel. Újabb német város, Tübingen kerül a látókörbe *P. Szabó Béla*, a Debreceni Egyetem ÁJK Jogtörténeti Tanszékének egyetemi tanára révén: *Hungarológiai munkácska államtudományi hangsúlyokkal a 17. század első feléből*. A soproni Wilhelm Artner ugyanis az itteni egyetemen nyomtatta ki és nyújtotta be 1624-ben „disputatio”-ra *Dissertatio Politico-Iuridica De Regno Hungariae, eiusque Jure* című, 33 oldalas füzetét. A szerző elég részletesen ismerteti a művet, és előtte vázolja a majdani kiváló jogász és városvezető, valamint a konzulens professzor pályaképét.

A 17. század közepétől a protestáns peregrináció fő iránya földrajzilag eltolódott észak-nyugat felé. Az első számú célországot vette szemügyre *Bozzay Réka: Magyarországi diákok hollandiai teológiai tanulmányai levéltári források tükrében*. Leghosszabban a teológiai irányzatokról (arminianizmus, puritanizmus, coccejanizmus) és iskola-teremtő képviselőikről, valamint a heves teológiai vitákról, harcokról és mindezek magyarországi hatásáról írt. Rövidebben foglalkozott a magyar teológus-hallgatók disszertációival, utrechti testimóniumaival (professzori igazolásaival) és lelkesi vizsgáival.

A különszám harmadik részének – „*Torkolat*” – tartalma látszólag vegyes, de mindegyik előadás szorosan kapcsolódik a fő témához, a reformációhoz. Két tanulmány felfogható az ún. fősodor folytatásának is. *Kónya Péter*, az Eperjesi

Egyetem BTK Történelmi Intézetének egyetemi tanára *Az eperjesi evangélikus kollégium tanárainak egyetemjárása a 19. század közepéig* címmel részben a tanintézet 1667-tel kezdődő, de kényszerű megszakítottságokkal terhelt történetével, részben a tanárok külföldi tanulmányi útjaival foglalkozott. A reformátusokra, időben a 18. század végére és a 19. század első felére koncentrált *Ugrai János*, a Miskolci Egyetem BTK Neveléstudományi Tanszékének docense: *A peregrináció forgandó: a kései peregrináció arányai és árnyai – a sárospataki példa* címmel. A Nyugaton járt professzorok között egyaránt talált sikeres (Őri Fülep Gábor püspök) és sikertelen (Beregszászi Nagy Pál) hazai életszakaszt, vagyis a feltehetően általánosítható összkép árnyaltabb a véltnél. Ezt követően két intézménytörténeti vázlat következett. Az egyik *Czenthe Miklós*nak, az Evangélikus Országos Levéltár igazgatójának tollából: *A lőcsei líceum történeti áttekintése*, némi utalással a peregrinációra, a másik *Durovics Alex*, az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársának sokat ígérő kísérlete: *Utak és lehetőségek. Pozsony és Sopron líceumának összehasonlító elemzése*; ez szintén az evangélikus iskolázásra szorított. A csoport másik segédmunkatársa, *Juhász Réka Ibo-lya* egy alig feltárt kérdést érintett: *Nem katolikus diákok a királyi jogakadémiákon 1777 és 1850 között*; akárcsak az előtte elhangzott szöve-

gek zöme, az utolsó munka is nemrég épülő adatbázisra támaszkodott.

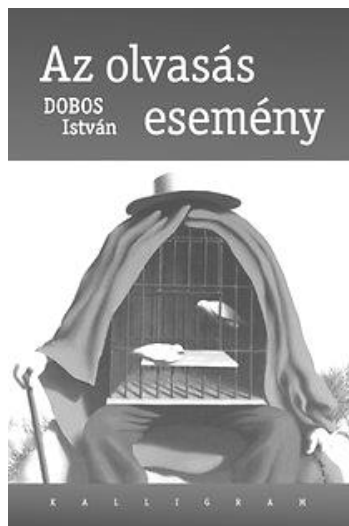
A különszám lapjain kirajzolódnak a továbblépés kívánatos irányai és lehetőségei is. A felsorolás teljessége és mindenfajta rangsorolás nélkül néhány vizsgálandó vagy vizsgálható témát példaként mégis indokoltnak látszik kiemelni. Érdemes lenne tovább analizálni a peregrinusok társadalmi rétegeit, az egyes személyek itthoni karrierjét vagy éppen bukásuk okait. Feltérképezhető és értékelhető a diákok külföldi és hazai irodalmi munkássága. Alighanem rengeteg hasznos információt tartalmaznak a külföldi egyetemeken tanult értelmiségiek és

nemesek könyvgyűjteményei, illetve azok maradványai és possessorai. Számptalan, még ismeretlen adat rejtőzhet a peregrinusokról az egyházközségek irattáraiban. Már eddig is biztatóak az eredmények a lapangó levelezések vallasában. Miután a magyarországi és az erdélyi rendi országgyűlések jó ideig folyamatosan sérelmeztek a Habsburg-udvar korlátozó intézkedéseit, ajánlatos volna konkrét számokkal megerősíteni az akadályozás mértékét. És így tovább, és így tovább...

Bényei Miklós

Dobos István: Az olvasás esemény

Kalligram, Budapest, 2015, 421 oldal

„Amennyiben szólás és mondás által lesz a világ, vajon miféle valóságra vonatkozik a nyelv?” (308. oldal) „Hogyan képes a nyelv ön-

magára, saját működés módjára reflektálni szépirodalmi alkotásban?” (162. oldal) Dobos István tanulmánykötetének darabjait nemcsak az (újra)olvasás, az elbeszélte előadás, a szöveg eseményként való értelmezése kapcsolja össze, hanem amint a fenti két idézetből is látható, az az értelmezői kérdező attitűd is, amely a tárgyalt jelenségek és művek távlatait az általuk felvetett kérdések horizontján mutatja meg. A szerző Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi-monográfiájának ismertetésében rámutat, hogy a művek keletkezési idejénél fontosabb az életműben a ciklus, mint központi szervező elv. Az „új környezetbe s összefüggésbe helyezés” felülírja

azt a hasztalan polémiát, hogy a szövegváltozatok közül melyiket kell sikerültebbnek, érvényesnek tekinteni. „Az irodalom története visszafelé is olvasható” – állapítja meg Szegedy-Maszák, amelyhez hozzátehetjük: Dobos István értelmezéseiben az irodalom története a szellemtörténeti áramlatokban „át-lelkesített”, hatástörténetileg termékeny, újabb és újabb jelentéseket teremtő, megnyugtató módon le nem zárható kérdéseket felvető művek felől is olvasható.

A kötet három nagy egysége: az *Elméleti megközelítések*, a *Műértelmezések* és az *Értékelések* problematikája más-más alakban és kontextusban minduntalan megjelenik, hálózatszerű szerkezetben, (meta)olvasási stratégiát is kínálva ezzel. A kötet kezdő tanulmánya, *A ∞ jel értelmezése* emblematikus: jel és jelölt, jelkép és jelentés viszonyának azt a feszültségekkel teli játéktérét mutatja meg, amely aztán a konkrét művek elemzésekor újabb hullámokat vet, csakúgy, mint a nyelvhasználatra, a nyelv „mesterkedéseire”, az íráshoz fűződő, de annak megfeleltethetetlen kapcsolódásaira tett megjegyzések. Ehhez példaként *A regény performativitása (1–2)*, *Kosztolányi Dezső: Édes Anna* című tanulmányra hivatkozom. Az önkényes jelolvasás triviális emberi hibája téves ítélkezésekhez vezet, nem egymás megértéséhez. De lehetséges-e egyáltalán megértés? A szereplők maguk sincsenek tudatában nyelvhasználatuk jellegzetességeinek, Anna „nyelvín-

ségben” szenved, saját érzéki benyomásait, érzelmeit megnevezni, szavakba önteni képtelen, mások jeleit pedig nem tudja értelmezni.

Az Édes Anna- és a Pacsirta-értelmezések elbeszélés és előadás viszonyában olvashatóak egymás felől. A szerző által narratív előadásnak nevezett poétikai alakzat Édes Anna tragédiáját a regény szövegének szoros olvasásával szerepjátékra való alkalmatlanságán, így az élet performatív erőivel szembeni védtelenségén keresztül láttatja. „Mit tud a kimagasló alkotások sorát létrehozó regényíró nyújtani, melyre színműben nem vállalkozhat?” (191. oldal) – teszi fel a kérdést az értelmező *A szabálytalan remekmű. Kosztolányi Dezső: Pacsirta* című tanulmány elején. A szöveg regényként megszemenőkéig profitál Kosztolányi drámáiról tevékenységéből is, legyen szó a testi reakciók megjelenítéséről, a szerepek színre viteléről, valamint az elbeszélte színházi előadás szereplőkre tett hatásairól.

„(...) mondattal lesz a valóság”.¹ Az Édes Anna- és az Esterházy-értelmezések közötti kapcsolatot a nyelv működésének középpontba állítása teremti meg, míg azonban az előbbiben a nyelvihiány, a közhelyek túlbujánzása, az üres beszéd inkább elrejti, megragadhatatlanná teszi a valóságot, az utóbbiban a nyelvi emlékezet reflektív módon át is írja, újraformálja a szólásokban, közmondásokban hagyományozódó történeteket. A folyamatos átalakulás állapotában, amely az Édes An-

na történelmi idejében konkretizálódik, csak egy dinamikus, öniro-nikus, autorefektív nyelv védelmében lehet állni a sarat, csak az nyújthat védelmet és akadályozhatja meg, hogy értelmetlenné vált klisék csapdájába hullva öntudatlanul konzerválódjanak a történelmet elszenvedők, tarthat tükröt egymásnak a két mű nyelvszemlélete – Dobos István értelmezésében.

Jel, jelentés, jelenlét – egyre mélyebben gyűrűző, interferáló fogalmak, összefonódásuknak különböző arcait láthatjuk az Elméleti megközelítésekhez tartozó *Az olvasás ütközetei. Elbeszélte előadás a regényben*, a Szerb Antal irodalomtörténet-írását újraolvasó *Jelentés és jelenlét az irodalomtörténetben* és Ottlik *Iskola a határon* című regényével foglalkozó *A teremtő jelenlét poétikája* című tanulmányok kapcsán. *Az olvasás ütközetei* az első olvasás és a színpadi előadás közös jegyeit kiemelve Fischer-Lichte *A performativitás esztétikája* című, a színháztudományi gondolkodás alappilléreinek számító művének megállapításait helyezi szembe egy olyan folyamattal, melynek során műfaji határlépések, epikus és drámai szövegformák egymásba szűrődése zajlik. Olvasás és előadás nem oppozicionális fogalmak, közöttük szoros kapcsolatot teremt a performativitás. Az olvasás során a befogadót „sokkoló” érzékletek, észleletek érik, a nyelvhasználat jellegzetességei, a regény történet-szövege ráirányítják a figyelmet a szöveg-eseményre, amely Dobos

értelmezésében poétika és hermeneutika találkozásából születik, és nyílt teret teremt nemcsak az elsődleges, hanem az újraolvasás során más nézőpontból is feltáruló világok, valamint a befogadó világának nyugtalanító találkozásához, az olvasás „megütköztető” tapasztalataihoz.

Szerb Antal irodalomtörténeteit az őt ért bölcséleti hatások nyomait kutatva olvassa újra, és eközben fájdalmasan konstatálja az erre vonatkozó alap kutatások, a szellemtörténet magyar recepciójának hiányosságait. Itt a kritikai kiadások felé elkötelezett filológus aggodalma is megszólal, hiszen lehetetlen hozzáférhető szövegek (úra)értelmezése nélkül irodalomtörténetet, a feltáratlan irodalomtörténeti művek miatt az irodalomtörténet-írás történetét megírni. „...hogyan jelenítheti meg az irodalomtörténet a jelentéshatások kultúrájában az irodalom jelenléthatásait?” (81. oldal) – kérdezi a Szerb Antal-tanulmányban, és mintha reagálna erre az Ottlik-elemzésben: „A teremtő jelenlét... a jelentés megragadására irányul.” (277. oldal)

A nyelv retorikai természetének „tettenérése” köthet össze három igen különböző intenciójú tanulmányt. *A Történelem és retorika. Kosztolányi háborús írásai a zsidóságról* a referencia, a történeti tapasztalatokra vonatkoztathatóság izgalmas problémáját járja körül, és rámutat, hogy a sokféle retorikai stratégia kimozdítja a rögzült beszédkereteket, és a másik hangjának

a meghallására készlet. Az *alakzatok kettős olvashatósága*. Krúdy Gyula: *Szindbád* is újraolvasásra buzdít, és ennek jegyében elemez újra Szindbád-elbeszéléseket az ismétlődés paródiája, a példázat kifordítása, az abszurdra hajló anekdota és a nyelv iróniája felől, kiemelve, hogy Szindbád alakjának értelmezése, a paródia felé való nyitottságot is beleértve, még feldolgozásra vár. A *Retorikai olvasás és irodalomtörténet*. Kulcsár-Szabó Zoltán: *Tükörszínházi játékok agyadnak. Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében* című könyvéről értékelése méltatja a jelenségeket folytonosan kimozdító nyelvi működésre való reflektálást, melynek eredményeképpen a keletkező olvasatok összjátéka nem hoz létre egy egységes képet, hanem éppen hogy fenntartja a megfejthetlenséget, mely az értelmezői tevékenység szükségszerű velejárója. És hozzátehetnénk: az irodalmi mű hatástörténeti továbbélését is ez biztosítja, Dobos István műértelmezéseinek hangvétele legalábbis erről vall. Ennek a megállapításnak az igazsága talán akkor észlelhető leginkább, amikor az *Egyszólamúság vagy együtthangzás? Útban a regény többnyelvűsége felé*. Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött* című tanulmányt olvassuk. Az eredeti címében és szöveghelyekben explicit módon, valamint tárgyában és hangulatában is Flaubert *Bovaryné* című regényéhez kapcsolható művet nézőpont és hang, vagyis a narrátor és a szereplők szólamainak alapján elemzi és veti össze a fran-

cia regénnyel. Flaubert műve zenei értelemben véve is sokszólamú, amennyiben a narrátor és a szereplők hangja között rejtett egybehangzások érzékelhetőek, közöttük „dallam-kíséret” viszony áll fenn. A Móricz-szöveg konkrét példái alapján arra a következtetésre jut, hogy az inkább egyszólamúnak hallható, hiszen a narrátor és a szereplők ugyanazon a nyelvi világon belül helyezkednek el. Az elemzési szempontra utalva a tanulmány azzal zárul, hogy „más tekintet” (más fül) talán összetettebbnek láthatja (hallhatja) *Az Isten háta mögött* nyelvi rétegeit.

Végezetül az Értékelések sorából még az *Átmenet és különbözőség. Szemléletek kölcsönhatása a nemzetközi magyarságtudományi kutatásokban* című tanulmányt emelem ki, amely Dobos István Nemzetközi Magyarságtudományi Társaságban végzett munkájának lenyomata, és amely a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Doktorjelölt Szimpóziumának és a doktori iskolák IV. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai alapján szerkesztett tanulmányköteket ismerteti.

Amint a bevezetőben említettem, Dobos István kötetének középpontjában a kérdések megújítása áll, mint ahogyan ezt az irodalomtörténet-írás számára hangsúlyozza is „állni látszék az idő, bár (...)”. *Irodalomtörténet-írásunk időszerű elméleti kérdései a modernség kontextusában* című dolgozatában. Filológiai, értelmezői igényességgel

megközelített elemzései, értékelései a befogadói tevékenység lezárhatatlanságára, a rögzített olvasatok elérhetetlenségére hívják fel a figyelmet. „Az olvasás örök feladata megkerülhetetlen.” (104. oldal)

G. Tóth Anita

¹Esterházy Péter: *Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozás változat*, Magvető, Budapest, 2013. 15.

Az autonómia és határai. Kortárs német és magyar bioetikai írások

Szerk. Annette Dufner–Kömüves Sándor–Rózsa Erzsébet.

Debrecen University Press, 2016, 246 oldal

A német szerkesztő, Annette Dufner előszavában ama reményének ad hangot, hogy “a kötet kiindulópontként szolgál a német és a magyar bioetikusok közti további termékeny munkához.” Örvendetes lenne, ha Dufner nem tévedne. A nyugati társadalmak fejleményei alapján nem esélytelen prognosztizálni, hogy a bioetikában és a biopoliti-

kában bő fél évszázad alatt felszínre került civilizációs kihívások Magyarországot a jelenleginél sokkal sürgetőbben elérik, és beszüremkednek a szélesebb közbeszédbe, befolyásolva/korszerűsítve elavult gondolkodási és magatartási attitűdöket. Ez természetesen nem lehetséges megfelelő szintű kutatási háttér nélkül, ami immár közel három évtizede rendelkezésre áll. A magyar bioetika kezdeteitől fogva angolszász dominanciájú. Jelen tanulmánykötetnek viszont az a sajátossága és érdeme, hogy a német bioetikához és a kontinentális filozófiai hagyományokhoz kapcsolódik, amely hagyományok a magyar filozófiában és kultúrában mindig is erőteljesen jelen voltak.

A tanulmánykötet magyar szerkesztői a német állam által finanszírozott *Normamegalapozás a medicinális etikában és a biopolitikában* (*Normenbegründung in Medizinethik und Biopolitik*) kutatási projekt vendégkutatói voltak: Kömüves Sándor 2015-ben, Rózsa Erzsébet 2012–2016 között.

Aki figyelemmel követi a német filozófiai diskurzusokat, láthatja, hogy Németországban a filozófusok jelentős számban törekednek arra, hogy érdemben hozzászóljanak a társadalmat, a mindennapokat érintő alkalmazott filozófiai illetve etikai aspektusú kérdésekhez. Folyamatosan részt vesznek nem csak filozófiai, hanem interdiszciplináris és társadalmi-közéleti vitákban is.*¹ Szakmai tudásukkal támpontokat nyújtanak olyan kérdésekben, amelyek a nem szakavatottak számára első hallásra/olvasásra nem is érthetőek. Nálunk Kovács József, a SOTE bioetika professzora kiváló példa arra, hogy egy magyar bioetikus angolszász alapvetésű tudományos, oktatói és közéleti tevékenysége² révén valóban mindannyiunk jelenét és jövőjét érintő kérdésekben hiánypótló munkásságot tudhat magáénak.

Hiánypótló a jelen kötet is a német diskurzus egy fontos problematikájának, a beteg autonómiájának középpontba állítása révén. Akkor is, ha “a német orvosi etikai, biomedicinális, illetve bioetikai fejlemények a vizsgált kérdésekben sem választhatók le az e tudásterület alapvetésében élen járó angolszász történekekről. Mindamellet a német bioetika fejlődéstörténetéből világosan kivehető, hogy ez több szempontból is sajátos vonásokat mutat fel”.³

Ez a válogatás kísérletet tesz a tudományos diskurzus bővítésére, amikor a kortárs német viták gondo-

latkincséből merít, s ehhez bizonyos kritikai kiegészítéseket fűz és a sajátos magyar viszonyokat is szem előtt tartja. Ez a fajta filozófiai perspektíva termékenynek tűnik a medicinában zajló változások megértéséhez. Annál is inkább, mert a medicina állandóan bővülő technikai lehetőségeiről főként profitorientált, szenzációhajhász médiaszereplők tudósítanak, akik többnyire képtelenek túlzások nélkül, korrekt módon informálni. Rajtuk kívül véleményformálóként jelennek meg a közbeszédben pártpolitikai, esetleg egyházi motiváltságú hatalmi játszmák szereplői is. Mindezt figyelembe véve, sokkal szerencsésebb lenne, ha a technikai fejlemények által felvetett etikai kérdéseket, dilemmákat, a lehetséges válaszokat és megoldásokat valós kutatási eredményekre támaszkodó szakemberek vennék be a közbeszédbe.

A kötet tematikai súlypontja a beteg/páciens autonómiájának tág kérdésköréhez kapcsolódva az új technikai beavatkozási lehetőségek mentén felmerülő humán jellegnek és a személy mibenlétének filozófiai reflexiói.⁴

Az első írás szerzői, Johann S. Ach és Beate Lüttenberg *Az ember medicinális tökéletesítésének vitájához* címmel az enhancement kérdésköréhez szólnak hozzá. Ahogy a szerzők írják: “a vitákban nem kevesen vizionálják a radikális enhancement opcióknak, az ember radikális medicinális tökéletesítési opciói-

nak, [...] a komoly transzformációs potenciálú nagy hatékonyságú tökéletesítési opciók[nek a] fejlődését. [...] Mi több: sokan az emberi nem határainak “poszt-humán” meghaladásától félnek – vagy éppen reménykednek abban.”⁵ A szerzőpáros eljárása minta lehet arra is, hogyan lehet bevezetni az átlagolvasót bioetikai kérdésekbe. Példaként hozzák fel az esztétikai sebészetet, a doppingot a sportban, a pszichofarmakonokat, az úgynevezett intelligens gyógyszereket (smart drugs), a boldogságtablettákat (happy pills), vagy az öregedés elleni (anti-aging) eljárásokat. Következtetésükben arra jutnak, hogy “etikai perspektívában gondosan és kritikusan kell vizsgálni azokat a célokat, amelyekkel az emberi teljesítményjegyek “tökéletesítésének” változatos és sokféle lehetőségei szolgálnak. Antropológiai perspektívában pedig a vita emberi önértelmezésünk kérdésével szembesít bennünket.”

Ez a gondolat a kiindulópontja Kurt Bayertz, Birgit Beck és Barbara Stroop tanulmányának, amelynek címe: *Mesterséges boldogság? A biotechnikai enhancement: a jó élethez vezető út állítólagos lerövidítése*. Mint minden az emberi életvilágot megváltoztató új technikai megoldás, felfedezés, a biotechnikai enhancement is arra késztet, hogy újra bizonyosságát adjunk emberi önértelmezésünknek, a jó életről és a boldogságról alkotott fogalmainknak. A szerzők abból indulnak ki, hogy “aminek itt fontos szerepe

van, az az értelmes célok autonóm megfogalmazása, amelyeket aztán az adott személy önfegyelm segítségével teljesíteni próbál.” Szerintük az ember befolyással lehet boldogságára, alakíthatja azt: boldognak lenni nem a véletlen, vagy a szerencse műve, nem a sors, vagy az istenek kegye. Az alakíthatóság kapcsán tárgyalják a “mesterséges boldogságnak” az új technikai megoldások kapcsán felmerülő vélt vagy valós lehetőségét. Rákérdeznek arra, hogy hogyan érintik az önmegértést azok a beavatkozások, amelyek megváltoztatják az önmegértésről alkotott eddigi elképzeléseket. Szerteágazó vizsgálódásaikat összegezve úgy vélik: az új technikák “fényében értelmesnek tűnik, hogy a filozófiai szempontú enhancement vitát szorosabban összekapcsoljuk az empirikus boldogságkutatással, illetve a pozitív pszichológiával [...]“ Az a kísérlet, hogy az emberi boldogság misztériumát megragadjuk, szükségessé teszi a természet- és szellemtudományi kiindulópontok integrálását – egy potenciált, amelyet jobban ki kellene használni.” A szerzők konkrét javaslatok mellett a különböző felfogások ismertetésével arra törek-szenek, hogy elgondolkodassák az olvasót. Úgy vélik, hogy a tökéletesítési opciók megvalósíthatóságától függetlenül azok átgondolásából is tanulhatunk valamit saját magunkról, saját társadalmunkról.

Útlerövidítések a boldogsághoz. Az önmeghatározás, az önrendelke-

zés⁶ *jogi határaihoz a medicinában* című, jogi megközelítésű írásában Thomas Gutmann a kemény munkával járó, az erények kialakítása alapján lehetséges, így szükségképpen aktív élet-boldogság esetleges kiváltásának egyik lehetőségéről elmélkedik. Azt kérdezi: “miért is kellene nekünk 2013-ban az erényes-etikus habitus hosszú, rögzös útját járni? [...] Miért ne lehetne a modern medicina áldásait kihasználni? [...] – a lobotómia, *gyors nirvana és egy lerövidített út a boldogsághoz*”. A saját test fölötti önrendelkezés kibővült, alkotmányos szabadságjoga alapján Németországban nincs sem az egészségre, sem az életben maradásra vonatkozó jogkötelezettség, bár vannak kivételt képező, speciális jogállások, mint pl. a katonai büntetőjog. Így folytatja: “Rendben van, G. úr kívánsága [a kérésre végzett lobotómia] kissé szokatlan. Am a szabadságjogok az idioszinkráziákat is védik.” A tulajdonképpeni kérdés tehát az, hogy a szabadságból fakadó alkotmányos alapjogok (a német jogértelmezés és joggyakorlat alapján) önmagukban tartalmazzak-e korlátokat az alapjog birtokosának önmeghatározása, önrendelkezése tekintetében. Azt azonban nehéz eldönteni, hogy a szerző pusztán a jogelmélet területén egy jogértelmezési problémára akarja-e felhívni a figyelmet, vagy a tanulmányában többször említett némi kis THC-ja élvezetében és Marcus Aurelius társaságában saját személyes disz-

pozíciós prioritásról van-e szó.⁷ Gondolatmenete alapján a kérésre végzett lobotómia végső soron nem lehet jogszerű: “azt mondhatjuk, hogy önellentmondásos, ha az egyes ember arra akarja használni a jogait, hogy fölfüggeszse magát mint jogi személyt, vagy hogy megfossza magát jogi státusza konstitutív aspektusaitól – mondjuk egy lobotómiával. [...] A testi épséghez és az élethez való jog védelme értelmében a kívülálló személy által okozott testi sértés ezért csak a jogrend által tolerálható határokon belül hagyatkozhat az egyes ember diszpozícióira.” A testi és pszichikai változásokkal járó gyógyászati beavatkozások terén tehát a beleegyezésnek vannak immanens határai az alapjog birtokosának diszpozíciós prioritásaira vonatkozóan.

Az eddig említett három szöveg az ember medicinális eszközökkel történő öntökéletesítésével (*Selbstverbesserung*) foglalkozott. A négy részből álló kötet következő két tanulmánya az autonómia és a paternalizmus viszonyát vizsgálja a medicinális etika területén.

Bettina Schöne-Seifert és Martin Hoffmann *A potenciális saját haszonnal járó gyermekeken végzett kutatás: az etikai megengedhetőség határai* című írásukban különösen nehéz problémával foglalkoznak. A plurális értékeket tartalmazó modern társadalomban a bioetikusok rendszerint a tájékoztatáson alapuló beleegyezésben látják a kezelések, a beavatkozások és kutatási kísérletek

legitimációját. Ez a gyermekeken végzett kutatások esetében különös hangsúlyt kap, s a szakembereket fokozott felelősség terheli. A társadalmi legitimáció tekintetében az a döntő érv, hogy az ilyen kutatások nélkül a gyermekeket a medicinális fejlődésről való leszakadás fenyegetné: "A kortárs orvosi vitákban ezért egyetértés uralkodik abban, hogy a gyermekeken végzett potenciálisan *saját haszonnal járó (eigennützig)* klinikai vizsgálatok alapvetően megengedhetőek, mert csak abban az esetben lennének megakadályozhatóak, ha a gyermekeket "gyógyászati árvaként" leválasztanánk az orvostudomány fejlődéséről." Mi több: a szakmai és az emberi tényezők szisztematikus vizsgálata alapján meghatározott feltételeket figyelembe véve az ilyen kutatások etikailag nem csak megengedhetőek, hanem kívánatosak is.

Michael Kühler *Szeretet, autonómia és a tájékoztatáson alapuló beleegyezés* című tanulmánya a következő problémát taglalja: "ha a "szeretet, mint egység" megakadályozza, hogy a felek individuális értelemben is autonóm döntéseket hozzanak, akkor úgy tűnik, azt a képességüket is elvesztik, hogy egyéni, tájékoztatáson alapuló beleegyezésüket adják az egészségügygel kapcsolatos szituációkban." Mivel a szeretetkapcsolatok sem mentesek illetéktelen befolyásolásoktól (*undue influence*), manipulációktól és kényszerítésektől, felme-

rül a kérdés, milyen feltételek mellett számít a szeretet irányító befolyásnak. Kühler végkonklúziójában arra a következtetésre jut, hogy a személyes identitás egy másik személlyel történő újradefiniálása nem feltétlenül eredményezi a másik személy irányító befolyását. Így a "szeretet mint egység" fogalma nem bizonyul szükségszerűen összeegyeztethetetlennek sem a személyes autonómiával, sem a tájékoztatáson alapuló beleegyezéssel".

Volker Gerhardt több írásában meggyőzően fejti ki: a bioetika és a biopolitika felöleli a cselekvési lehetőségek teljes spektrumát. Ezzel a gondolattal összhangban a kötet harmadik részének három tanulmánya politikai filozófiai kérdésekkel foglalkozik, amely kérdések reflektálnak korunk bizonyos társadalmi kihívásaira.

A szélesebb közönség számára talán szárazabb szövegek közül az első Manon Westphal *Egyetértés a pluralizmus feltételei mellett: a "konfliktusos konszenzus" gondolata* című tanulmánya. John Rawls igazságosságelméletének kritikája előképzettséget igénylő szöveg. Azonban Chantal Mouffe-hoz kapcsolódva a szerző szerint mégis mindenki számára elgondolkodtató felvetése van ennek az elméletnek a pluralista társadalmakban fennálló nézeteltérés és az egyetértés kapcsolatának vizsgálatához. Ugyanis "az identitás egyáltalán nem pozitív abban az értelemben, hogy rendelkezik saját karakterrel, függetlenül a

másokhoz való viszonytól. Épp ellenkezőleg: kizárólag a különbözőség, a “másik” negációja az, amely az identitást megalkotja. [...]. A lényeg, hogy minden érték ellentételező érték, s kizárólag a különbözősége által van meghatározva. [...] Rendkívül fontos, hogy ez azt jelenti, hogy a polgárok szabadságot és egyenlőséget illető konszenzusa nem vonja maga után azt, hogy osztoznak ezen alapelvek lényegének megértésében, vagy abban, hogy azok miben realizálódnak - [...] Ehelyett a polgárok egyetértése olyan dolgokban találja meg az alapját, melyet együttesen utasítanak el: azon nézőpontokban és politikai elgondolásokban, melyekre úgy tekintenek, mint a szabadság és az egyenlőség elutasításai.” Az a kérdés, hogy mi is az összetartó erő a plurális modern társalom és demokrácia polgárai között, izgalmas és elgondolkodtató.

Sebastian Laukötter *Just well-being – Mennyi jól-létet bír el egy igazságosságelmélet* című írása az utilitarista koncepciók és a liberális igazságosságelméletek megközelítései közötti köztes pozíciót kívánja erősíteni abban a kérdésben, hogy „milyen módon tárgyalható megfelelő módon a *jól-lét* fogalma egy igazságosságelmélet keretein belül.”

A szerző Martha Nussbaum és Amartya Sen koncepciói alapján azt a perspektívaváltást képviseli, amely a személyek által birtokolt javak és szabadságjogok helyett arra koncentrálna, hogy mi az, amit tény-

legesen tehetünk és cselekedhetünk. Ugyanis egy személy jól-léte annak függvénye, hogy „mekkora azoknak a lehetőségeknek a spektruma, amelyekkel kapcsolatban dönteni képes.” Laukötter szerint a (döntés)képességbeli igazságosság elméletei megoldási lehetőséget kínálnak mind az utilitarista, mind a liberális (elsősorban Rawls által képviselt) koncepciók problémáira.

A kötet harmadik egységét Annette Dufner *Maximális paternalizmus-ellenállás – a javak szubjektív elméleteinek vívmánya* című tanulmánya zárja, amely a jó élet hedonisztikus elméleteiből indul ki. Ezen elméletek nagy értéket tulajdonítanak a kellemesnek. Ezt az álláspontot a modern etikában főként a klasszikus utilitarizmusban találjuk meg. Itt “közel kerülhetünk ahhoz a felfogáshoz, hogy ebben a vonatkozásban az utilitarista etika csak csekély mértékben ellenálló a paternalizmussal szemben. Ennek a vélekedésnek azonban ellen kell állnunk.” Ugyanis azáltal lesz a saját jó tekintetében maga az alany a végső instancia egy hedonista elméletben, hogy a legfőbb jó alatt a szubjektíve kellemeset érti. Így viszont a tudásszerzés, a karrier, vagy az emberi kapcsolatok, mint javak tekintetében a paternalizmus jóval nagyobb teret nyerhet. Sok hedonista irányultságú gondolkodó viszont azt vallja, hogy “a valaki számára való jó nem szükségszerűen az, amit az illető kellemesnek érez, hanem az, amit előnyben ré-

szesít vagy leginkább méltányol. Ennek a módosításnak a következménye a javak számos poszthedonista és szubjektív elmélete, melyek megteremtették a modern konzekvencionalista hagyományt.” Ezek az elméletek azonban a saját javak tekintetében továbbra is az egyénben látják döntő tényezőt: “Míg Mill még azon az állásponton volt, hogy a “nagyra becsültek” megvalósulása alapvetően jobb, s ezek elválasztását az “alacsonyabb rendűektől” szakértők által akarta szabályozni, addig a vágyteljesülés-elméletek és a jóllétfelfogások modern képviselői csak magában az individuumban látják ennek a végső autoritását.” Dufner figyelmeztet arra, hogy ez a fajta szubjektivizmus aláássa a paternalista beavatkozásokkal szembeni erős ellenállást, amit pl. Millnél találunk.

A negyedik rész szerzői konkrét gyakorlati kérdéseket fölvetve napjaink (német, illetve magyar) társadalmi viszonyaira reflektálnak.

Kőműves Sándor *Demencia és önrendelkezés* című írásából az érdeklődő olvasó tájékozódhat arról, hogy Németországban létezik a parlament és a kormány mellett függetlenül, de beszámolási kötelezettséggel működő szervezet, a Német Etikai Tanács. Ez “elsősorban az élettudományok területén felmerülő etikai, társadalmi, tudományos, orvosi és jogi kérdések tárgyalásának interdiszciplináris szakmai fóruma[...]. Kötelezettségei közé tartozik – többek között – a

nyilvánosság tájékoztatása, társadalmi viták előmozdítása, állásfoglalások és javaslatok készítése a politikai és a törvényalkotói lépések számára”⁸.

A szerző a Tanács 2011-es állásfoglalását ismerteti a címben jelzett témáról. Az állásfoglalások “a gyakorlati filozófia által megfogalmazott javaslatok, az érvényesíteni kívánt elméleti álláspontok és a konkrét empirikus helyzet – jelen esetben a demencia tünettana – párbeszédéből kristályosodnak ki.” A demencia által fölvetett etikai kérdésekben a Tanács a hangsúlyt az önmeghatározás/önrendelkezés perspektívájára helyezte. Állásponjuk szerint ez a képesség életünk saját értéképzeteink szerinti vezetésében áll, ami az emberi szabadság elementáris kifejeződése. Az állásfoglalásban hangsúlyos személyközpontú és szolidáris attitűd, ahogy a szerző Szabó Lajos monográfiájára hivatkozva megállapítja, hazánkban a demens betegek ellátásában még a ritka kivételek közé tartozik.

A kötet záró tanulmánya Rózsa Erzsébet *Orvos-beteg/páciens kapcsolat – változó medicinális és társadalmi kontextusban* című írása. Az írás az újabb természettudományos és biotechnológiai eredmények fényében az orvostársadalom és a beteg/páciens magatartásának az orvoslás mindenkori kontextusán túlnyúló elemzését nyújtja. A szerző szerint a komplex kontextustényezők integrálása a problémák

beazonosítása és artikulálása során az interdiszciplinaritás feltétlen szükségességét juttatja kifejezésre a bioetikai megközelítésekben. Szociokulturális perspektívában pedig a társadalom etikai és jogi normáinak újragondolását hangsúlyozza. A (német) bioetikai alapállást szembe-sítí a magyar egészségügy valóságával, s megállapítja: “Jelen fejtegetés szempontjából talán a legfontosabb annak kiemelése, hogy a német orvosi és bioetika egyaránt a demokratikus, plurális értékeket tartalmazó (elfogadó, toleráló-gyakorló és legitimáló) modern társadalom realitását, ennek etikai és jogi normáit, illetve a beteget, mint személyt megillető jogok egyre növekvő jelentőségét tekinti irányadónak. [...] A beteg a magyar egészségügyi intézményekben gyakran nem a saját személyét megillető normák és jogok tudatában lévő félként, páciensként, személyként kerül kapcsolatba az egészségügyi személyzettel. [...] történelmi-civilizációs deficitekkel terhelt kontextusról van szó, hosszú tradícióval rendelkező, megrogzult, a változó körülményekhez alkalmazkodni képtelen magatartási mintákról az orvostársadalomban, de a beteg magatartásában is.” Ezen intellektuális, sőt civilizációs kihívások a szerző meglátása szerint azért is sürgetőek, mert korántsem lezárult folyamatokról van szó: “A változásokról alkotott mai képnek ezért csak időben behatárolt érvényessége lehet, az orvoslás technológiai tényezőiben szakadatlanul

zajló haladás, valamint a szociális-ökonómiai változások közötti folyamatos interakció keretei között.” A hatékony és humánus, modern orvosláshoz szükséges adekvát magatartási formák tekintetében azonban leszögezhető: “Az orvos *kizárólagos* szakmai és emberi tekintélyének az ideje *lejárt*, nemcsak a nyugati demokratikus, plurális értékorientációjú társadalmakban, hanem a modernizációval és a demokratizálódással (történelmi okokból ismétlődően) küszködő *kelet-európai társadalmakban is.*”

Az új biotechnológiai lehetőségek a *jó élet* gyakorlati filozófiai kérdéseit is új megvilágításba helyezik. Ezen túl olyan társadalmi kihívásokat jeleznek, amelyek pl. Németország vagy az angolszász világ plurális, sokféle életformát magába foglaló modern társadalmában jelentős mértékben már artikulálódtak, akár széleskörű nyilvános vitákban is. Mindez azonban még komoly gondolati és civilizációs kihívást jelent azon társadalmak számára, amelyek ebbe a kultúrkörbe tartozónak vallják magukat, és célul tűzik ki a felzárkózást a nyugati társadalmakhoz nem csak az életszínvonal, hanem az életformák és az életminőség tekintetében is

Jánosfalvi Péter

* A könyvszemlékben szokatlan lábjegyzeteket itt az igen alapos elemzés teljessége érdekében közöljük. (A szerk.)

¹Michael Quante a *Meditor* folyóirat első számához írt köszöntőjében a következőket írja: “Az orvostudomány és az élettudományok területén elért eredmények folyamatosan bővítik ismereteinket, és sok esetben új cselekvési lehetőségeket is eredményeznek. A humángenetika, a reprodukciós orvostudomány, a kognitív tudományok vagy az agykutatás eközben olyan megállapításokat tesznek lehetővé a betegségekre való hajlamról és a testi folyamatok alapjairól, amelyek hatással lehetnek az emberi egyéniségről, az önmeghatározásról vagy a felelősségről alkotott elképzeléseinkre. Ezen túl a demográfiai átalakulás és a változó életstílus miatt társadalmaink számos sürgető kérdéssel kerülnek szembe a társadalombiztosítás és az egészségpolitika, de az energiaellátás vagy az élelmiszergyártás területén is. Ezek a változások számos etikai kérdést vetnek fel, így a gyakorlati filozófia ebben az összefüggésben kiemelt szerepet nyer. Az új lehetőségek sok ponton politikai és jogi szabályozást követelnek meg, aminek következtében ezeket a sürgető kérdéseket csak a természet-, társadalom- és normatív tudományos nézőpontot egyaránt érvényesítő interdiszciplináris együttműködés keretein belül lehet sikeresen megválaszolni.” *Meditor*, 2011/1, 6. o. Vö. Volker Gerhardt egy megjegyzésével: “*Bio-politics*-ről van szó, amióta a már a 60-as években jelentkezett ökológiai viták globális végkövetkeztetésekhez vezettek és az energiafelhasználás, a károsanyag-kibocsátás és a népességnövekedés kérdéseinek radikális átgondolását követelték. A biopolitika ezzel minden feladatot felölelt, amely az egészség és az emberi környezet hosszú távú megőrzéséből adódik.” *Meditor* 2012/1-2, 17. o.

²Kovács József publikációi megtalálhatóak az MTMT adatbázisában: <http://vm.mtmt.hu> A számos tudományos cikk és könyvfejezet mellett bioetikai szempontból fontosabb önálló kötetek: *A modern orvosi etika alapjai. Bevezetés a bioetikába. 2. átdolgozott kiadás.* Budapest, 1999, 2006.; *Bioetikai kérdések a pszichiátriában és a pszichoterápiában.* Budapest, 2007.

³Ezt a megjegyzést Rózsa Erzsébet tanulmányában olvashatjuk, 219–220. o. A szerző ezen vonásokról bővebben is értekezik egy másik tanulmányában: Rózsa Erzsébet, *Bioetika Németországban versus bioetika*, 2015, Századvég 76, 105–133. o. Online: <http://szazadvég.hu/ld/i5u6s9h4s3n8w1c0j7t9> Századvég 76 Bioetika netre.pdf (2015. 08. 27.)

⁴Lásd ehhez: Rózsa Erzsébet, *Szabadság és természet. A humán jelleg kérdései a személy-tematikára vonatkoztatva a kortárs német bioetikában*, *Meditor* 2011/1, 47–62. Ennek a tanulmánynak az alapját az az előadás képezi, amely a Debreceni Egyetem Kutató-és Elitegyete keretében működő Bioetika kutatócsoport első konferenciáján hangzott el, 2010 novemberében. Lásd ehhez még: Rózsa Erzsébet, *A személy mibenlétének kérdései német filozófiai modellek, kortárs bioetikai diskurzusok és szociokulturális kontextusok metszéspontjain. A hegeli modell relevanciája.* In: *A személy bioetikai kontextusai 1.* – Konferenciakötet. Szerk. Rózsa Erzsébet és Kőműves Sándor, Debrecen, 2011.; uő: *Személy-kontextusok – klaszszikus filozófiai, bioetikai és szociokulturális aspektusok metszéspontján. A hegeli modell.* In: *A személy bioetikai kontextusa.* Szerk. Rózsa Erzsébet és Kőműves Sándor, Debrecen, 2011, 153–177. o. Kovács József, *A személy fogalmának szerepe a bioetikában*, In:

A személy bioetikai kontextusa. Szerk. Rózsa Erzsébet és Kőműves Sándor, Debrecen, 2011, 75–97. o. Bánfalvi Attila, *A személy elhalványulása a nyugatimedicinában,* In: *A személy bioetikai kontextusa.* Szerk. Rózsa Erzsébet és Kőműves Sándor, Debrecen, 2011, 178–208. o. Tóth I. János-Hérány Ferenc, *A személy környezetetiekai vonatkozásai,* In: *A személy bioetikai kontextusa.* Szerk. Rózsa Erzsébet és Kőműves Sándor, Debrecen, 2011, 239–258. o.

⁵14. o. és 20. o. Azzal kapcsolatban, hogy milyen nehézségeket jelent az új technika esélyeiről és kockázatairól józanul tudósítani, lásd: Volker Gerhardt, *Biopolitika. Régi politika új cselekvési kényszer alatt,* Meditor 2012/1-2, 15-27. o.; valamint uő: *Önbecsülés. Az emberi genom megfejtéséhez,* Meditor 2012/1-2, 28–32. o., uő: *Az ember veleszületett méltósága. A humánembriók státuszának német vitájához,* In: *A személy bioetikai kontextusa.* Szerk. Rózsa Erzsébet és Kőműves Sándor, Debrecen, 2011, 10–53. o.

⁶A német címben szereplő, s a bioetikai diskurzusokban kulcsfontosságú „Selbstbestimmung” terminus áttünetésénél a fordító Rózsa Erzsébet értelmezését tekintette irányadónak: „A Selbstbestimmung terminust a mai bioetikai viták fényében célszerűnek látszik ebben a két jelentésben fordítani: önmeghatározás és önrendelkezés. Az önmeghatározás a modernitás önreflexív szubjektumának általános praktikus beállítottságát jelöli, az önrendelkezés ennek a beállítottságnak a jogi aspektusára helyezi a hangsúlyt.” Rózsa Erzsébet, *Szabadság és természet. A humán jelleg kérdései a személytematikára vonatkoztatva a kortárs német bioetikában,* Meditor 2011/1, 50. o. 11. lábjegyzet. Lásd még: 7. lábjegyzet.

zet, 49. o. Erre a terminusértelmezésre hivatkozik Kőműves Sándor is a jelen kötetben megjelent tanulmányában, lásd: 200. o. 4. lábjegyzet.

⁶A német címben szereplő, s a bioetikai diskurzusokban kulcsfontosságú „Selbstbestimmung” terminus áttünetésénél a fordító Rózsa Erzsébet értelmezését tekintette irányadónak: „A Selbstbestimmung terminust a mai bioetikai viták fényében célszerűnek látszik ebben a két jelentésben fordítani: önmeghatározás és önrendelkezés. Az önmeghatározás a modernitás önreflexív szubjektumának általános praktikus beállítottságát jelöli, az önrendelkezés ennek a beállítottságnak a jogi aspektusára helyezi a hangsúlyt.” Rózsa Erzsébet, *Szabadság és természet. A humán jelleg kérdései a személytematikára vonatkoztatva a kortárs német bioetikában,* Meditor 2011/1, 50. o. 11. lábjegyzet. Lásd még: 7. lábjegyzet, 49. o. Erre a terminusértelmezésre hivatkozik Kőműves Sándor is a jelen kötetben megjelent tanulmányában, lásd: 200. o. 4. lábjegyzet.

⁷Vö.: Annette Dufner a kötetben szereplő tanulmányának *A javak szubjektív elmélete és az „alacsonyabb” preferenciák problémája* alcímű szakaszával. 21. lábjegyzetében Dufner konkrétan említi Thomas Gutmannt.

⁸199. o. 3. lábjegyzet. A szerző megadja a Tanács korábbi: Volker Gerhardt, és jelenlegi filozófus tagját is: Carl Friedrich Gethmann. Johann S. Ach és Beate Lüttenberg tanulmányából kiderül, hogy hasonló szervezet az USA-ban is létezik: President’s Council on Bioethics, lásd: 15. o. 6. lábjegyzet és 21. o.

E számunk szerzői

ifj. Barta János	történész, professor emeritus, Debreceni Egyetem, somogyi@arts.unideb.hu
Bényei Miklós	történész, ny. c. egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, benyei@unideb.hu
Berkesi Sándor	karnagy, Debreceni Református Kollégium, kantus@freemail.hu
Csohány János	teológus, ny. egyetemi tanár, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, csohanyjanos@gmail.com
Domokos-Szabolcsy Éva	agrármérnök, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, szabolcsy@agr.unideb.hu
Fári Miklós Gábor	kertészmérnök, biológus, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, fari@agr.unideb.hu
Fekete Károly	teológus, püspök, egyetemi tanár, Debreceni Református Hittudományi Egyetem – Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, feketek@drhe.hu
G. Tóth Anita	pszichiáter, magyar tanár, doktoranda, Debreceni Egyetem, gothanita@gmail.com
Gaál Botond	teológus, ny. egyetemi tanár, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, bgaal@drk.hu
Hodossy-Takács Előd	teológus, egyetemi docens, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, takacse@drhe.hu
Imre László	irodalomtörténész, akadémikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem, imre.laszlo@arts.unideb.hu
Jánosfalvi Péter	filozófus, magánvállalkozó, Berlin, janipeti@googlemail.com
Kelemen János	filozófus, akadémikus, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, jim218@t-online.hu
Kurucz Erika	agrármérnök, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem, kurucz@agr.unideb.hu
Kustár Zoltán	teológus, egyetemi tanár, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, kustar.zoltan@drhe.hu
Takács Izolda	szociológus, doktoranda, Debreceni Egyetem, takacs.izolda@arts.unideb.hu

THE DEBRECEN REVIEW

SCIENCE AND CULTURE

Quarterly of the Scientific Communities of Debrecen and the Region

VOL. XXV. NO. 3.

NEW ISSUE

2017. III.

CONTENTS

ANNIVERSARIES OF THE REFORMATION

<i>János Barta</i> : Anniversaries of the Reformation	279
<i>Károly Fekete</i> : In Common Fate with Each Other and with Christ's Story	281
<i>Botond Gaál</i> : The View-forming Role of Debrecen Reformers in Hungarian Culture	287
<i>János Csohány</i> : The Beginnings of Reformation in Debrecen	303
<i>Zoltán Kustár</i> : Some Additions to the Problem of Péter Juhász Méliusz's Knowledge of Hebrew.....	307
<i>Előd Hodossy-Takács</i> : To Teach Right from God's Word. The 2nd Helvetic Confession and the Old Testament.	318
<i>László Imre</i> : The Power of „Minority” Existence. (László Németh and the Protestant Heritage).....	326
<i>Sándor Berkesi</i> : Zoltán Kodály and the Reformed Church Music	332

STUDIES

<i>János Kelemen</i> : Believing and Knowing: Theology and Science	340
<i>Izolda Takács</i> : Between Scylla and Charybdis	349
<i>Miklós Gábor Fári – Erika Kurucz – Éva Domokos-Szabolcsy</i> : New Data to the History of Hungarian Genetics I. – Memory of László Oláh	364

COMMEMORATION

Memory of Professor Mihály Beck	376
---------------------------------------	-----

BOOK REVIEWS

Reformation (Gerundium's Special Issue) (<i>Miklós Bényei</i>).....	377
István Dobos: Reading is Event (<i>Anita G. Tóth</i>).....	383
Anette Dufner–Sándor Kőműves–Erzsébet Rózsa (Eds): Autonomy and its Borders. Contemporary German and Hungarian Writings (<i>Péter Jánosfalvi</i>)	387
Authors of this issue.....	397
Contents	398